

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

FORVM

Acta Juridica et Politica

XI. évfolyam
1. szám

SZEGED
2021

Redigunt

TAMÁS ANTAL, ZSUZSANNA JUHÁSZ, KRISZTINA RÚZS MOLNÁR,
ZSOLT SZOMORA, NORBERT VARGA

Collegium scientiae actorum:

ATTILA BADÓ, MÁRTA DEZSŐ, ZSUZSANNA FEJES, KLÁRA GELLÉN,
ATTILA HARMATHY, JÓZSEF LICHTENSTEIN, BARNA MEZEY,
LÁSZLÓ NÁNÁSI, GÁBOR ROKOLYA, ARNDT SINN, BÉLA SZABÓ,
ISTVÁN SZABÓ, GERHARD THÜR

Redigit

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

FORVM Szeged

Szerkesztőbizottság:

ANTAL TAMÁS, JUHÁSZ ZSUZSANNA, RÚZS MOLNÁR KRISZTINA,
SZOMORA ZSOLT, VARGA NORBERT

A folyóirat tudományos testülete:

BADÓ ATTILA, DEZSŐ MÁRTA, FEJES ZSUZSANNA, GELLÉN KLÁRA,
HARMATHY ATTILA, LICHTENSTEIN JÓZSEF, MEZEY BARNA,
NÁNÁSI LÁSZLÓ, ROKOLYA GÁBOR, SINN ARNDT, SZABÓ BÉLA,
SZABÓ ISTVÁN, THÜR GERHARD

Főszerkesztő

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Műszaki szerkesztő

MARVANEK JUDIT

Kiadja

GÖRÖG MÁRTA

dékán

Kiadványunk rövidítése

FORVM Szeged

ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis

ISSN 2063-2525 FORVM Acta Juridica et Politica

A műszaki szerkesztést az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

TARTALOMJEGYZÉK

LÁSZLÓ BLUTMAN	
The Language and Logic of Inquiry: some basic problems.....	5
JÓZSEF HAJDÚ	
Occupational health and safety in a robot blended workplace.....	23
JUHÁSZ ZSUZSANNA	
A fogvatartottak éhségstrájkhoz való joga.....	41
LUKÁCS ADRIENN	
Az elfeledtetéshez való jog a munkajogban.....	57
POZSONYI NORBERT	
Adalékok az <i>in iure</i> eljárási szak előkészítésének gyakorlatához a <i>praetori</i> perben.....	71
SCHIFFNER IMOLA	
A Rottmann-ügy öröksége, avagy az uniós polgárság elvesztésének új kérdései a JY v. Wiener Landesregierung ügy alapján.....	93
SZABADFALVI JÓZSEF	
Jogállamiság – jogérvényesítés – jogvédelem – közjogi bíraskodás összefüggései a dualizmus kori magyar jog- és államtudományi irodalomban.....	113
SZIEBIG ORSOLYA JOHANNA	
A nemzetközi környezetvédelmi jog és a nukleáris jog metszéspontjai – új fejlemények és tendenciák.....	131
TAMÁSI ANNA ÉVA	
Érvek és ellenérvek a polgári házasságról, külföldi minták hatása a magyar törvényhozásra.....	145
VÁRADI SZILVIA	
„Hozzájárult. Vagy mégsem?” – A személyes adatok kezeléséhez történő hozzájárulás érvényességének szempontjai.....	163

LÁSZLÓ BLUTMAN*

The Language and Logic of Inquiry: some basic problems**

“Any truth is better than indefinite doubt.”¹

I. The scope of the paper

Legal thinking is typically manifested in legal texts. An important part of legal work is the analysis of legal texts. The analysis of legal texts is basically done with linguistic and logical tools, with which we can explore the ideas appearing in the texts and their connections. All this carries a lot of uncertainty. Uncertainty is not only linguistic in nature (e.g., what a word or phrase means in a given context) but also is logical. A fundamental problem is how to use the available logical categories to properly describe and evaluate the thinking that appears in legal texts, especially conclusions. For example, anyone who tried to outline a logical map of the reasoning of a judicial decision may have run into many problems. The difficulties begin even with the content of the most basic concepts in question in practical application: e.g. what is a fact, what makes a conclusion deductive, how we can measure or express degrees of probability in an inductive conclusion.

In this paper, I try to illustrate some of the difficulties. For this, I chose a text that is voluminous, tied to one author, well-known, has been analyzed by many, has been the subject of contradictory evaluations, and is aimed at the rational solution of problems, i.e. focused on some kind of inquiry. A usual legal text does not correspond to all this. However, the famous Sherlock Holmes stories may provide proper text and basis for analysis. The attempts to describe the detective’s thinking can be an intermediary for studying some linguistic and logical issues, which could be relevant to the logical analysis of legal texts.

* Professor of Law, University of Szeged, Faculty of Law and Political Sciences

** This research was supported by the project nr. EFOP-3.6.2-16-2017-00007, titled “Aspects on the development of intelligent, sustainable and inclusive society: social, technological, innovation networks in employment and digital economy.” The project has been supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund and the budget of Hungary.

¹ *The Adventure of the Yellow Face* in: DOYLE, ARTHUR CONAN: *Sherlock Holmes: The Complete Stories*. Wordsworth Editions. London 1996. p. 328. (in the following, the source of the Holmes stories is this volume).

Countless books and articles have been written about Sherlock Holmes' method and thinking. Yet it cannot be said that the thinking of perhaps the most famous detective in world literature has been properly described. I do not attempt to do this either, but I use this literary text to illustrate some of the fundamental logical problems that may also emerge in the evaluation of legal texts.

Is there any definable logical model by which the thinking of Sherlock Holmes (or a detective in general) can be uniformly characterized and understood? Conan Doyle, the father of Sherlock Holmes, has written about the thinking of his master detective in many places, in many ways and sometimes controversially. Perhaps it is worth highlighting where Holmes refers to three important factors in detective work: observation, knowledge (importance of prior knowledge), and “deduction”.² Sometimes he also adds the power of imagination.³

All of this is quite banal, but it shows that the focus of the method is on deduction. The detective's prior knowledge (experience) is one of the foundations of inference that can provide one of the premises (major premise). Another basis for the conclusion is observation, which provides the other premise (minor premise). Thus, the pattern of deductive inference, of which the detective was said to be a master, emerges from the general method. In addition to all this, intuition (“imagination” in Holmes' vocabulary) comes if the logic does not lead to a result.

These three or four factors alone are too abstract to infer the famous and unique method of the detective that stories always refer to. Based on the text of the stories, five specific elements of Sherlock Holmes' method can be identified:⁴ (i) observing the little things;⁵ (ii) the role of deductive inferences;⁶ (iii) research for unique (unusual) signs during observations;⁷ (iv) the exclusion procedure;⁸ (v) the detective thinks of himself as the perpetrator.⁹ The key to Holmes' success lies not only in logic, but logic is given a central role.¹⁰

According to Conan Doyle, the detective's logical ability lies primarily in executing successful *deductions*. Might deduction be the basic model of Sherlock Holmes' thinking? So, first, some issues of deduction are worth addressing.

² *The Sign of Four*, The Complete Stories, p. 65.

³ *The Adventure of Silver Blaze*, The Complete Stories, p. 300.

⁴ Since Sherlock Holmes did not write the great handbook of investigation, as promised in one of the short stories, it is possible to reconstruct his thinking from the description of his adventures, *The Adventure of the Abbey Grange*, The Complete Stories, p. 713.

⁵ E.g. *The Boscombe Valley Mystery*, The Complete Stories, p. 171.

⁶ E.g. *The Adventure of Engineer's Thumb*, The Complete Stories, p. 230. *The Adventure of the Stock-broker's Clerk*, The Complete Stories, p. 332.

⁷ E.g. *The Adventure of the Lion's Mane*, The Complete Stories, p. 1090. *The Adventure of the Blue Carbuncle*, The Complete Stories, p. 203.

⁸ E.g. *The Adventure of the Blanched Soldier*, The Complete Stories, p. 1078. *A Study in Scarlet*, The Complete Stories, p. 61. In applying this method, Holmes, taking into account every conceivable explanation, gradually excludes those that prove impossible.

⁹ E.g. *The Musgrave Ritual*, The Complete Stories, p. 363.

¹⁰ See also BLUTMAN LÁSZLÓ: *Módszertani zsákutca: miért nem írható le jól egy mesterdetektív gondolkodása?* [Methodological Cul-de-sac: why can't the thinking of a master detective be well described?] *Jogelméleti Szemle* 2019/3. pp. 123–124.

II. The deductive model

Much of the literature analyzing Sherlock Holmes' stories ("holmesology") considers *deductive thinking* to be the main method of the master detective.¹¹ However, this is not the case. The detective's success does not stem from deductive thinking.¹²

1. The characteristics of deduction

There is no universally accepted definition of deduction as a particular group of inferences. However, we can identify some of its conceptual elements. (i) First, in the case of deductive inferences, if the premises are true, the conclusion is necessarily true. For Aristotle, the necessity of the consequence (conclusion) is a key conceptual element of deductive argument.¹³ (ii) Second, in the case of deduction, the *validity* of conclusion is independent of the truth of the premises. A perfect (valid) deduction can also be based on false premises, but then the conclusion will also be false. The basis of the valid deduction is the linguistic-logical structure of the premises. (iii) Third, many authors believe deduction moves from the more general statement to the concrete, it has a constant direction.¹⁴ But this view does not leave room for such arguments that run from general to concrete, but are based on probability. Therefore others argue that the direction of an argument is irrelevant. The deductive argument that necessarily leads to a conclusion does not always go from the general to the concrete.¹⁵ According to this latter approach, all arguments that have necessary conclusion are deductions, while all probabilistic arguments are inductions.

In light of these considerations, it is easy to conclude that deduction is hardly the central element of a master detective's thinking. In a crime, the basic problem to be solved or explained does not require thinking from the general to the concrete. Merely, an answer has to be given as to who committed the crime, or other mysterious circumstances, events have to be explained. More generally speaking, an effect (a situation) is given and the causes need to be explored. Sherlock Holmes also saw this, noting that "*the quick analysis of cause and effect which gives the charm to an investigation.*"¹⁶ Elsewhere, it suggests that cause-to-effect reasoning is "the only notable

¹¹ E.g. BERG, STANTON: *Sherlock Holmes: Father of Scientific Crime and Detection*. The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science Vol. 61, No. 3, 1970, pp. 446–452. SEEWALD, JACQUELINE: *Sleuthing: Yesterday, Today, and Tomorrow*. Sherlock Holmes Mystery Magazine Vol. 5, No. 4, July/August 2014. pp. 19–22. RIGGS, JOE: *The Real Sherlock Holmes*. MX Publishing, London, 2012. p. 43. WALTERS, CHARLOTTE: *56 Sherlock Holmes Stories in 56 Days*. MX Publishing, London, 2012. p. 22. and p. 51.

¹² E.g. CARSON, DAVID: *The Abduction of Sherlock Holmes*. International Journal of Police Science and Management Vol. 11, No. 2, 2009, pp. 193–202. KRAFT, RORY E.: *Watson's a Liar!* In: *Sherlock Holmes and Philosophy: The Footprints of a Gigantic Mind*. (Ed. STEIFF, JOSEF) Carus Publishing Company. Chicago, 2011. pp. 183–184.

¹³ *Prior Analytics* I.1, 24b paras. 18–19.

¹⁴ E.g. POTTER, W. JAMES: *Theory of Media Literacy: A Cognitive Approach*. SAGE Publications. 2004. 133. p.; FRANKLIN, MARIANNE I.: *Understanding Research*. Routledge, 2013. p. 233. GREIMAS, ALGIRDAS – COURTÈS, JOSEPH: *Sémiotique*. Hachette Livre. Paris, 1993. p. 85. and p. 187.

¹⁵ KAHANE, HOWARD: *Logic and Philosophy*. Wadsworth. Belmont, 1986. pp. 287–288.

¹⁶ *A Case of Identity*, The Complete Stories, pp. 147.

feature” of the investigation.¹⁷ In the Holmes stories causal reasoning is horizontal, that is – considering its endpoints – it goes from the concrete (effect) to the concrete (causes).

2. Deduction and inquiry

In *A Case of Identity*, Holmes deduced that the visiting lady was a typist because just above her wrists, where her hands are usually pressed against the table, he clearly saw a double line on the plush.¹⁸ The structure of the detective's inference can be described as follows: there is a concrete observed fact (P_{OF}) + there is a more general empirical statement (P_{GES}) + a concrete conclusion as the explanation of the observed fact (C_C). In the specific case the inference looks like this:

P_{OF} – the visiting lady wearing plush has a double line on the plush just above the wrist, on both arms;

P_{GES} – every typist wearing plush has a double line on the plush just above the wrist, on both arms;

C_C – the visiting lady is (probably) a typist.

The conclusion is based on probability. The degree of probability is highly dependent on the proportion of typists and non-typists among all the ladies who wear plush cuff and a double line shows on their plush cuffs just above their wrists. The detective classified an observed concrete situation (fact) under a more general proposition. But it is not a deductive argument, even if we reverse the order of the premises.

P_{GES} – every typist wearing plush has a double line on the plush just above the wrist, on both arms;

P_{OF} – the visiting lady wearing plush has a double line on the plush just above the wrist, on both arms;

C_C – the visiting lady is (probably) a typist.

If all three conceptual elements of deduction are taken at the same time, this conclusion is not a deduction (the conclusion is not necessary), but neither is induction (because it moves from the general to the concrete). So deduction and induction cannot indicate the direction of reasoning, because in this case the distinction would not have good enough explanatory power. The first two conceptual elements remain, according to which deductive inference (regardless of the direction of reasoning) always gives a necessary result, while inductive inference (regardless of the direction of reasoning) is always probabilistic.¹⁹ In our example we only see an inductive reasoning based on probabilities.

¹⁷ *The Adventure of the Copper Beeches*, The Complete Stories, p. 272.

¹⁸ *A Case of Identity*, The Complete Stories, p. 153.

¹⁹ Cf. KAHANE 1986, p. 288.

It should be emphasized that in such cases it is not a simple causal argument. Detecting a crime requires *reverse thinking* because it is necessary to infer backwards from the effects (present circumstances) to what happened. A detective has to be able to tell the story leading to the current situation (explanation for a crime). In doing so, of course, deductive conclusions can also play a role. The basic task is, however, to reveal the concrete causes (antecedents) of the concrete situation arisen and logically connect them. Sherlock Holmes made this clear: "In solving a problem of this sort the grand thing is to be able to reason backwards."²⁰ And this is not the basic scheme of deductive thinking.

The inference from effect to cause, which requires the explanation of an observed fact or situation, does not fit well with deductive thinking anyway. In the example taken earlier, everything started from Holmes' observation and a probabilistic inference was built upon that regarding the visitor's profession. Although this can be transformed formally into a deductive inference, but then the situation must also be modified where the conclusion makes sense. A deductive inference – at least in a formal sense – would look like this.

P_{GES} – every typist wearing plush has a double line on the plush, just above the wrist, on both arms;
 P_{RD} – the visiting lady is typist wearing plush;
 C_C – the visiting lady has a double line on the plush, just above the wrist, on both arms.

The starting point is then not an observed fact to be explained (P_{OF}), but a reported (preliminary) data (P_{RD}). This reasoning requires a situation which is different from the one in the story. Suppose Mrs. Hudson announces to the detective that a lady named Miss Sutherland, who is typist and wears plush, is waiting downstairs at the entrance and wants to consult with him. Holmes is aware of the general empirical observation (P_{GES}; prior knowledge) and also comes to know from Mrs. Hudson what the lady's profession is and that she wears plush (P_{RD}; antecedent as well). Based on these, he can quickly come to the (necessary) conclusion that when the visitor shows up, a double line will appear on her plush, just above the wrist, on both of her arms. This is a deductive reasoning regarding its form, which is going from cause (practicing a profession and wearing plush) to effect. This new situation does not demand any explanation of observed facts. When Miss Sutherland enters the room, Holmes will be able to ascertain if the conclusion is right.

However, in vain will this deduction be valid. It is not certain that Miss Sutherland's plush will show double line when she appears in Holmes' room. The result of the valid deduction can easily be false. In the example, the basic reason for this may be that the general (empirical) statement is not true (in all circumstances). [Of course, the minor premise (P_{RD}) can also be false, for example, Mrs. Hudson misunderstood the young lady's profession or the visitor did not tell the truth in this respect.] The general statement can be false for many reasons. (i) Miss Sutherland might not wear plush when typing. (ii) She might wear another plush when working. (iii) She might have a new plush that she has only used once or twice before the visit and the work has not yet left

²⁰ *A Study in Scarlet*, The Complete Stories, p. 61.

lines on the material. (iv) There may be typists who have such a hand position that only one line (or possibly none) is visible on their sleeves.

This example also brings another lesson. In some cases, a probabilistic inference can be transformed into a deductive inference, but it will be worthless. This is because the conclusion must be based on a general statement that, as such, will not be true in all circumstances. Changing the linguistic-logical structure of a probabilistic relation does not eliminate the uncertainty of the content.

The above general statement (P_{GES}) “every typist wearing plush has a double line on the plush, just above the wrist, on both arms,” is an ordinary generalization of experience, which could be true in some cases. However, it is not universal truth. Thus, the result of the inference based on it – even in a valid deductive form – will only be more or less likely to be true in specific, individual cases. This is worth noting because in the Holmes stories we may find inferences that are deductive in their logical form. However, if the writer uses them in probability relations (i.e. they are based on general empirical statements) they give uncertain results just like probabilistic inferences would do in the same relations.

There are, of course, many complex, comprehensive arguments in Holmes stories that primarily serve to explain the main mystery or mysteries of a story. The simpler, more transparent retrospective causal arguments, on the other hand, are well exemplified by the recurring elements of the stories when the detective, to entertain Dr. Watson and often independently of the crime to be solved, draws unexpected and not at all obvious conclusions based on tiny signs. For example, from the six tiny scratches on Watson’s shoes to how sloppy Watson’s maid was (*A Scandal in Bohemia*), from the client’s fingertips to her occupation (*The Adventure of the Solitary Cyclist*), from the little mud stain on Watson’s shoes to that he recently sent a telegram at the Wigmore Street post office (*The Sign of Four*) or from a tattoo to that the person in question had been to China (*The Red-Headed League*). What all of these have in common is that there is an observed fact, a situation (effect), and it must be inferred from the effect the causes that created it (and the circumstances under which it arose.) It also appears that the retrospective causal reasoning that characterizes detective thinking is fundamentally based on probability and not deductive in nature.

Deductive inference requires a general premise on which deduction can be built with certainty (e.g. mathematical truths, scientific laws, or other empirical generalizations on the verge of certainty). However, crimes usually not or rarely can be solved by such general premises. The detective relies mainly on his own experience and knowledge, which has limited validity, no matter how rich it may be. He has to guess, assess the probability of the assumed causal relationships, select the circumstances to consider. However, he only rarely gets assurance. He cannot resort to the chain of deductive inferences that would automatically (necessarily) lead to a solution and at the same time to the truth.

There is another angle that should not be forgotten. Sherlock Holmes is interested in finding out the truth. He wants to know what happened. However, as I have pointed out, flawless deduction does not guarantee truth. The result of a valid deduction can also be false. In this sense, the success of a detective’s work does not lie in deduction itself, but in reaching a true conclusion by applying it. It would be in vain for the detective to be a “master” of deduction if he did not get to the truth. This is only possible if the premises

are true. The key issue, then, is not the use of deduction. What really matters is choosing the right premises. Deduction itself (typically the classification of the description of a particular situation under a general statement and drawing a conclusion) is then already a banality. Despite all that, the opinion according to which Holmes was the master of deduction is still standing in the literature.

3. Various generalizations as premises

The key, then, is to choose the right premises. The data of the specific case, which the detective obtains through observation, testimonies, conclusions, or from other sources, provide one group of premises. Another group of premises is general statements, which help to arrive at more specific data through inferences. It depends on the content of these general statements whether a deductive argument is possible or not. If they contain a general truth (being certain or almost certain), then deduction is possible. If they have only a certain degree of probability, they can serve as a basis for at most inductive argument. For this reason, in what follows, I will deal only with the latter, that is, the general statements that occur in the Holmes stories and serve as the material for the inferences.

In Holmes stories, the direction of inference is typically horizontal regarding its two endpoints: it moves from concrete data to concrete data. More general statements linking them can often go hidden or unnoticed. A crucial question for the thoroughness of the conclusion is the quality and sources of these general statements that make a connection between concrete propositions. In general, it is difficult to typify such more general statements as a basis for conclusions. However, their four groups are noticeably different: (i) mathematical or logical truths, or other truths based on them (they can lead to certainty with valid inference); (ii) scientific regularities or generalizations of scientific experience (valid inference may lead to conclusions that are on the verge of certainty or highly probable); (iii) ordinary generalizations accepted in a narrower or wider human community based on collective experience (making the conclusions probable to varying degrees); (iv) generalizations based on personal experience and thus of limited validity (possibly probable conclusions).

In the arguments that emerge in the Holmes stories, the first two groups have almost no direct role. Mathematical and logical truths do not have a direct, at most ancillary role due to their subject matter. As far as scientific laws are concerned, they do not play a noticeable role in the arguments leading to the resolution of cases.²¹ The conclusions will typically be based on generalizations filtered out from the detective's personal experience, or generalizations accepted in the smaller or larger communities of contemporary English society (ordinary customs, wisdom, prejudice, social rules, etc.). As Holmes noted, his art is just "systematized common sense."²²

²¹ This is not to say that Holmes would not have been proficient in certain sciences and would not have kept tremendous knowledge in his mind. In the background, this helped him to analyse a manuscript in an expert way or to recognize from which part of England a piece of mud came from. However, general and truly scientific propositions, principles did not appear in his inferences.

²² *The Adventure of the Blanched Soldier*, *The Complete Stories*, p. 1082.

In the story of *The Hound of the Baskervilles*, an anonymous letter was compiled from the letters of the Times. Since this newspaper “is seldom found in any hands but those of the highly educated” Holmes concluded the letter was compiled by a highly educated man.²³ The binder for the argument is the general proposition in quotation marks. It was obviously a collective experience that the Times was read by the more educated social groups, but that is not the point here. According to the statement, the newspaper does not get into the hands of anyone else, which can already be described as a personal generalization by the detective himself. The truth of this statement is difficult to estimate. One should be familiar with the way of life of the time, and assess the situations in which a non-highly educated man could access the newspaper so that he could cut it into pieces with scissors for assembling an anonymous letter without raising suspicion.

The quality of arguments depends to a large extent on such more general propositions as premises (P_{GES}), which reflect prior knowledge, beliefs, opinions, and experiences. Among these are many simple statements that reflect everyday rules, wisdoms — for example, whoever has to deal with a very cunning man must be circumspect.²⁴ The success of reasoning depends on what prior knowledge the detective can mobilize and use as a general premise. Holmes knew this well. He accumulated a large amount of knowledge partly in his mind and partly in his famous card system. He constantly filed and used his filing system: for example, to look at the life story of Irene Adler,²⁵ Professor Moriarty and Sebastian Moran,²⁶ to keep count of the interesting crimes on the continent,²⁷ to recall his own past cases.²⁸ His motto is, “To remember it – to docket it.”²⁹ This card system was partly the source or the basis of generalizations the detective used in his investigations.

If we examine the Holmes stories from this point of view, we can see that the detective sometimes uses dubious generalizations, the source of which is not even revealed most of the time. To illustrate this, I list some examples of such generalizations that have been part of an argument in some cases: oscillation upon the pavement always means an *affaire de coeur*;³⁰ a well-to-do, drifting and friendless woman, though mostly harmless, but she is inevitable inciter of crime in others;³¹ “a dog reflects the family life”;³² nosebleeds are the most common in ruddy-faced, robust and full-blooded men;³³ a woman of Spanish blood does not condone such an injury lightly that her husband tells her he loves someone else;³⁴ by studying the child, we can gain light as to the character of the parent;³⁵ if a man writes on a wall, he will instinctively write about the level of his own eyes;³⁶ when a woman

²³ *The Hound of the Baskervilles*, The Complete Stories, p. 467.

²⁴ *The Adventure of the Copper Beeches*, The Complete Stories, p. 284.

²⁵ *A Scandal in Bohemia*, The Complete Stories, pp. 121–122.

²⁶ *The Adventure of the Empty House*, The Complete Stories, p. 565.

²⁷ *A Case of Identity*, The Complete Stories, p. 153.

²⁸ *The Adventure of the Sussex Vampire*, The Complete Stories, p. 1016.

²⁹ *The Adventure of the Six Napoleons*, The Complete Stories, p. 661.

³⁰ *A Case of Identity*, The Complete Stories, p. 148.

³¹ *The Disappearance of Lady Frances Carfax*, The Complete Stories, p. 816.

³² *The Adventure of the Creeping Man*, The Complete Stories, p. 1000.

³³ *A Study in Scarlet*, The Complete Stories, p. 62.

³⁴ *The Hound of the Baskervilles*, The Complete Stories, p. 551.

³⁵ *The Adventure of the Copper Beeches*, The Complete Stories, p. 284.

³⁶ *A Study in Scarlet*, The Complete Stories, pp. 23–24.

thinks her house is on fire, she will instinctively rush to the thing she values most.³⁷ the individual represents in his development the whole procession of his ancestors;³⁸ the criminal propensity is inherited;³⁹ in hotels, the ink bottle is usually low on ink and the pens are neglected;⁴⁰ women are naturally secretive;⁴¹ “men of character always differentiate long letters, however illegibly they may write”;⁴² who perspires a lot is not in the best of training;⁴³ in an incredible and grotesque case no woman ever sends a reply-paid telegram; she would appear in person to consult the detective.⁴⁴

Perhaps the list provides a kind of cross-section of what generalizations Holmes typically bases his conclusions on. Anyone can judge the probability of these statements. Obviously, there are some that are not too likely. However, in an argument these propositions, as premises (P_{GES}), largely define the probability of the conclusion.

It is clear, however, that such general propositions are not universal truths or statements on the verge of certainty, so no deductive conclusions can be drawn from them. This is one of the reasons for which deduction is not typical of Sherlock Holmes' thinking.⁴⁵ The idea is not new that detective stories are not characterized by deductive reasoning, but by a retrospective causal argument inferring from cause to cause, moving from observed concrete facts to other, also concrete facts (causes). The peculiarities of retrospective causal reasoning were already pointed out by *Charles Sanders Pierce*, the renowned American philosopher, in the second half of the 19th century. He did not even see sufficient forms of reasoning based on traditional induction or deduction to logically describe this. Thus, in addition to these two, he introduced a new, third form of inference, which he called abduction (sometimes – arguably – *retroduction*), reflecting backward reasoning.⁴⁶ This gives the following model for describing Holmes' thinking.

III. The abductive model

More recently, the thinking of a detective has been modelled by many based on abduction as a form of reasoning.⁴⁷ The American philosopher Charles Sanders Pierce first used

³⁷ *A Scandal in Bohemia*, The Complete Stories, p. 128.

³⁸ *The Adventure of the Empty House*, The Complete Stories, p. 566.

³⁹ *The Adventure of the Final Problem*, The Complete Stories, p. 436.

⁴⁰ *The Hound of the Baskervilles*, The Complete Stories, p. 468.

⁴¹ *A Scandal in Bohemia*, The Complete Stories, p. 126.

⁴² *The Sign of Four*, The Complete Stories, p. 69.

⁴³ *The Adventure of the Blue Carbuncle*, The Complete Stories, p. 204.

⁴⁴ *A Reminiscence of Mr. Sherlock Holmes*, The Complete Stories, p. 745.

⁴⁵ For such a conclusion, see also BLUTMAN LÁSZLÓ: *Bűntény és logika: három tévhit Sherlock Holmes gondolkodásáról* [Crime and Logic: Three Misconceptions about Sherlock Holmes' Thinking]. *Jogelméleti Szemle* 2019/1. pp. 3–21.

⁴⁶ *The Essential Pierce: Selected Philosophical Writings*. Vol. 2. (1893–1913) Indiana University Press. Bloomington, 1998. p. 205.; see also *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Tome 1. de Gruyter. Berlin – New York, 1994. p. 1.

⁴⁷ See especially a 1983 volume edited by Eco and Sebeok; in this high impact publication a series of studies interpreted Holmes' thinking in the context of the abduction model, ECO, UMBERTO – SEBEOK, THOMAS A. (eds.): *The Sign of Three*. Indiana University Press. Bloomington, 1983. For a similar approach from the recent literature, see e.g. FOX, MARGALIT: *Conan Doyle for the defense*. Random House. New York, 2018. p. 79. from the

abduction in its current sense as the third elementary form of inference (in addition to deduction and induction).⁴⁸ However, as an elementary schema, abduction is a strange, weakly relevant, inductive inference that is difficult to begin with. Thus, in Peirce's writings, abduction later appeared as one of the methodological elements of scientific thinking, which basically wanted to represent the creation of scientific hypotheses. He also broke with the elementary, three-member schema, and abduction became more and more a model of causal, explanatory reasoning, in which thinking about the effect (an observed phenomenon) traces back to the causes.

Pierce applied this to scientific thinking. The detective's way of thinking only came incidentally into his field of vision.⁴⁹ Peirce's abduction as a general scientific methodological element was not at first a great success. The concept, on the other hand, has become popular in some areas since the 1980s.⁵⁰ This was mainly due to semioticians (Peirce is the founder of modern semiotics). On this wave, abduction was also included in the toolbox for the analysis of detective stories (in addition to semiotics, theory of science, philosophical methodology, etc.).⁵¹

That would be fine, but it's quite confusing what abduction really is. This confusion can inherently be attributed to Pierce, who wrote about abduction several times in several ways. According to Chiasson, for example, the philosopher used the term in at least three different ways.⁵² Various interpretations were then built on these approaches in the second half of the 20th century. The uncertainty of the theoretical background made it difficult to identify abductive conclusions in a specific text. Some common denominator may be that abduction, by its nature, is a probabilistic inference to explain

Hungarian literature e.g. K. HORVÁTH ZSOLT: *A barbárokra várva* [Waiting for the barbarians]. *Korunk* 2011/3. pp. 103–104. or ANGAL MIKLÓS: *Gondolatok a kriminalista bíborszínű dolgozószobájából* [Thoughts from the criminologist's purple study]. *Ügyészek Lapja* 2015/5. p. 93.

⁴⁸ Abduction was also sometimes referred to as retrodution, or simply hypothesis, which sparked controversy over whether it was the same thought process. Peirce observed that of the three elements of Aristotle's syllogism (rule, case, and result), only two are included as logical consequences in the conclusions – the result is in the scheme of deductive and the rule in the scheme of inductive inference. In the case of abduction, however, the case will be the logical consequence (conclusion), the end point of the inference, cf. BALÁZS GÉZA: *Az abdukció a modern nyelvtudományban, valamint igazolása Mikszáth Kálmán Új Zrínyiaszában* [Abduction in modern linguistics and its proof in Kálmán Mikszáth's New Zrínyiasz.] In: BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA (eds.): *Az abdukció* [Abduction]. Liceum Kiadó. Eger, 2008. p. 44.

⁴⁹ Sherlock Holmes does not appear in his writings, only the name of Poe's detective (Dupin), cf. Peirce 1998, 550. p.

⁵⁰ A conference has been dedicated to abduction in Hungary as well [conference volume: BALÁZS – H. VARGA (eds.) 2008]; a methodological book was also published about it, SÁNTA KÁLMÁN: *Abdukció a kvalitatív kutatásban* [Abduction in qualitative research]. Eötvös Könyvkiadó. Budapest, 2011.

⁵¹ As I see, the 1983 volume of studies on abduction cited above established the new trend. The study of the Sebeok couple included in the volume was also published in Hungarian in the form of a small book and came to be one of the most important work in Hungarian holmesology.

⁵² CHIASSON, PHYLLIS: *Abduction as an aspect of retrodution*. The Commens Encyclopaedia, <http://www.commens.org/encyclopedia/article/chiasson-phyllis-abduction-aspect-retrodution> (2020.12.28.); there is author who distinguishes five interpretations, see PAAVOLA, SAMI: *Deweyan Approaches to Abduction?* In ZACKARIASSON, ULF (ed.): *Action, Belief and Inquiry – Pragmatist Perspectives on Science, Society and Religion*. Nordic Pragmatist Network. Helsinki, 2015. p. 235. For amendments of Pierce's position, see e.g. BURCH, ROBERT: *Charles Sanders Pierce*. Stanford Encyclopedia of Philosophy; source: <https://plato.stanford.edu/entries/peirce/> (2020.12.28.)

a phenomenon.⁵³ Put this way, it seems somewhat banal. Any person does causal reasoning many times a day. Yet, if we apply this to detective stories to explain suspicions, observed facts, unusual phenomena, the detective's thinking can be characterized by it. The detective often has to infer the causes from the effects, in reconstructing the past from a certain point of view.⁵⁴ However, abduction is hardly apt to adequately describe how Sherlock Holmes thought. I see the following reasons for this.

Peirce had fundamental problems in distinguishing between abduction and induction because both are probabilistic inferences. One of the main differences he saw was that induction serves to justify or refute an existing idea, a hypothesis, so its starting point is the already existing hypothesis. In the case of abduction, there is no hypothesis (explanation) for a group of facts and data yet, the hypothesis is set up by abduction.⁵⁵

Thus, in a detective story, the pre-abduction phase would be when the detective has no idea what the explanation might be.⁵⁶ However, it can be seen that Holmes sometimes develops an idea or ideas very quickly to explain various unusual facts. Once such an idea is born, we can no longer talk about abduction, only about the testing and justification of the idea by the means of deductive and/or inductive inferences. Most of Holmes's stories are spent justifying ideas, hypothesis (this becomes clear at the end of the stories) rather than formulating a hypothesis. The role of abduction in a story is thus limited to very short, often imperceptible stages in time.

Holmes' famous method of exclusion, where applicable, almost eliminates the abduction phase.⁵⁷ He keeps in mind all possible solutions and gradually filters them during data collection, testing them with new data and inductive inferences ("my usual method in logical analysis is to narrow down the range of possible solutions").⁵⁸ In stories where the exclusionary method is well applied, abduction is almost imperceptible. In *The Adventure of the Beryl Coronet* Holmes assumed that everyone who was in contact with the lost jewelry around the time of its disappearance was suspicious. The suspects were checked one by one, so the client's niece got caught on the sieve. He then built the story around the client's niece by gathering more data and making inductive inferences that explained what had happened.⁵⁹ In stories with this pattern, the methodological starting point actually replaces abduction.

In several Holmes stories, the detective starts from a false hypothesis, and then in checking this, with the new data, the hypothesis is overturned, while the correct solution unfolds (e.g. *Silver Blaze*). The erroneous hypothesis can undoubtedly be preceded by abduction. It is questionable, however, whether any abductive inference plays a role in the process in which refuting a false hypothesis leads to the correct solution. According to Peirce, any hypothesis is already tested with inductive inferences. Obviously this is

⁵³ In some places Peirce understood it in such a simple form, see PEIRCE 1998, p. 441. Today's philosophical conceptions of abduction are already sharply different from Peirce's approach, I. DOUVEN, IGOR: *Abduction*. Stanford Encyclopedia of Philosophy; source: <https://plato.stanford.edu/entries/abduction/> (2020.12.28.)

⁵⁴ VÖ. BÁNKI ÉVA: *A bűn nyelvét megtanulni* [To learn the language of sin]. Napkút Kiadó. Budapest, 2014. p. 16.

⁵⁵ PEIRCE 1998, p. 106 and p. 205.

⁵⁶ The state of blank mind, when the detective refrains from forming any idea due to the lack of data, cf. *The Cardboard Box*, The Complete Stories, p. 313.

⁵⁷ Pl. *The Disappearance of Lady Frances Carfax*, The Complete Stories, p. 824.

⁵⁸ *The Adventure of the Blanched Soldier*, The Complete Stories, p. 1078.

⁵⁹ *The Adventure of the Beryl Coronet*, The Complete Stories, p. 270.

also the case with the false hypotheses, therefore abduction does not seem to play a significant role in the development of the correct theory.

Nevertheless, in the Holmes stories, the abduction situation envisioned by Peirce is often well observed, for example, in setting up some grounding hypotheses. However, general problems of abduction also arise here. Let's take an example. In *The Norwood Builder*, Holmes had to explain a writing (a sketch of a last will and testament) in which the first few lines, the middle of the second page, and one or two lines at the end read well, while between the readable parts the writing is very ugly, barely readable, in some places simply illegible.⁶⁰ What could be the explanation for such a varying quality of the writing? If at first glance we have no idea about the explanation, it is a pre-abduction state of mind. We mobilize in our memories the patterns (types of situations) in which such writing can occur. Either we get to some explanation, or we don't. If this unusual fact can be fitted to a situation, an idea (possible explanation) arises. But in the moment an idea emerges, the abduction is already over, because in the next step, the test of the idea (a hypothesis) begins, which is already an induction according to Peirce.

The detective's imagination puts behind the writing image the situation where it may have arisen. However, this will be an intuitive psychological phenomenon and not an inference. Here, abduction does not describe thinking, but conceptually indicates a point in a thought process supported by imaginary, intuitive, and situational patterns stored in mind and based on prior experience.⁶¹ The explanation will be a description of a situation, a short story (that is, a hypothesis).⁶² In retrospect, one can argue for the probability of an explanation, but finding an explanation can logically hardly be described. Therefore, Pierce could note that "... abduction is, after all, nothing but guessing."⁶³

This is not always the case. If the explanation (hypothesis) does not appear as a story, but in the form of a general statement (rule, regularity) or some general statements connected to each other, which is primarily characteristic of science, then abduction can already mean a real conclusion. This is because thinking can consciously explain an observed phenomenon with a freshly conceived general statement, regularity (although this can also be intuitive). A distinction must be stated between recognition of explanatory patterns (which is typically based on analogy) on the one hand, and explanation of an observed fact or an available data by including them in the scope of a freshly conceived, general statement. Recognition of patterns is intuitive in nature, while the latter, subordination, can be intuitive, but can also be a real inference. Peirce therefore tried to attribute a *dual nature* (both logical and psychological) to abduction, which, however, is difficult to defend.

⁶⁰ *The Norwood Builder*, *The Complete Stories*, pp. 573–574.

⁶¹ The basis of finding an intuitive explanation is the mass of situation patterns stored in the detective's prior knowledge. It is no coincidence that Holmes knew countless specific crimes (and thus many patterns of crime); he also filed in his file system the crimes of which he became aware, see e.g. *A Case of Identity*, *The Complete Stories*, p. 153. See also K. HORVÁTH 2011, p. 91.

⁶² Holmes' explanation was that the document had been written on a train: the readable parts at stations when the train was standing and the illegible parts of the writing scribbled as the train passed through railway switches. Moreover, it may have been a suburban line because there has been a quick succession of switches.

⁶³ PEIRCE 1998, p. 107.

If the abduction is logical in nature, it must be shown that there must be some description of it. Peirce gave the following formula, which became famous but proved rather meaningless:⁶⁴

The surprising fact, C, is observed.
But if A were true, C would be a matter of course.
Hence, there is reason to suspect that A is true.

I can't deal with the critique of this scheme, many have already done so.⁶⁵ I would make only four remarks to support the finding that abduction as an inference (logical operation) is not characteristic of Sherlock Holmes' thinking. (i) The link between A and C is "matter of course", but it is an empty term that cannot explain the relationship.⁶⁶ (ii) The formula contains at least one intuitive element: how A gets into the picture. How did the mind chose A and connected it to C? In the absence of a profound explanation, this is basically nothing but an intuitive process wrapped in a seemingly logical formula. (iii) In the example above, it cannot be said that if A is true (the letter was written on a train), then C would also be true (i.e. some parts of the writing are illegible). C's relationship with A is not necessary, but is probability-based (it is possible that someone can write legibly on a train). This relationship would only be necessary if A were a general statement of universal truth (and not only a hypothesis in the form of a story). (iv) An unusual fact in a detective's story may arise not only when the detective observes, but also indirectly becomes aware of facts (data) to be explained.

All this suggests that abduction (as adopting a hypothesis) is simply a psychological phenomenon. If this is the case, then there are already concepts that express it. For example, Dr. Watson called it intuition, Holmes imagination. There is no need to introduce a new concept for all this.

According to Peirce, *abduction seeks a theory* (while induction seeks for facts to substantiate an idea).⁶⁷ This feature of abduction may fit scientific hypotheses because science typically works with hypotheses appearing in the form of theories. However, it does not fit those hypotheses that emerge in a criminal investigation. In Holmes stories, hypotheses in the process of solving a problem appear in the form of explanatory stories or specific propositions (assumptions that state specific facts as causes). The detective's thinking, as opposed to abduction, does not seek a theory but *seeks a story* (even if Holmes frequently calls explanations theories). The essence of Peirce's abduction is to explain unexplained facts with general theorems, in which the unexplained facts are included in the scope of a general statement or theory (*concrete – general relation*). In detective stories, on the other hand, facts are typically explained by a story, which consists of concrete facts (data); that is, the detective ultimately seeks a specific system

⁶⁴ PEIRCE 1998, p. 231.

⁶⁵ DOUVEN 2020. The unsustainability of the formula is the reason why *the inference to the best explanation* (or some version of it) is now considered more under abduction, which is contrary to Peirce's idea. In his view, this is already within the stage of testing a hypothesis.

⁶⁶ In the example above, Sherlock Holmes did not even attempt to explain how a man travelling by train is *logically* connected to a partially unreadable writing held in his hand.

⁶⁷ PEIRCE 1998, p. 106.

of relations of concrete facts and data (*concrete – concrete relation*). Based on the above, abduction plays a smaller role in a detective story than in science and is hardly suited to properly characterize Holmes' thinking with it.

IV. The puzzle model

The puzzle model is based on that the elements of the story explaining the mystery fit together, thus reinforcing each other and increasing the probability of each other as well as the whole story. Some hypotheses are sometimes justified not only by the additional facts and data revealed, but also by the fact that they fit together.⁶⁸ Thus, at the end of a successful investigation, there is a story (no longer as a hypothesis but as a conclusion to the case) that most likely (or on the verge of certainty) explains or solves the crime or other unusual event to be explained. The *explanatory story* unfolds in such a way that the known facts and data make sense in a single framework and in relation to each other. With a good story, everything will be verifiable and explainable. Thus, it is obvious that we perceive the elements of the story as pieces of a jigsaw puzzle, which are patiently matched to form a final picture where each piece has a place and significance.⁶⁹

The puzzle model reflects the detective's thinking well in some respects. On the one hand, some complex results are to be achieved in both. The detective strives to find a comprehensive explanatory story, while the puzzle player a detailed picture. On the other hand, the relationships concerning the details and the whole are similar in both. At the beginning of the puzzle game, there is no idea for the whole picture (unless, as a relief, the creator of the game has provided the picture to be assembled). Inserting a puzzle piece depends on whether it matches the pieces that have already been laid out. The step-by-step construction, in terms of method, changes slowly as ideas emerge about what a part of the image or the image as a whole, represents. An emerging idea will represent a new point of reference, making it increasingly purposeful to find what puzzle pieces to look for in the process of construction. The investigation by a detective reveals a similar pattern. At the beginning of the investigation, the individual clues and data themselves offer the direction of further progress. Later, the threads of the investigation may be torn apart, the clues must be sought more and more purposefully, and this will not go without hypotheses about what happened (which corresponds to the imagined picture or a detail of the picture in the puzzle).

⁶⁸ Gehrke clearly thinks in a puzzle model, GEHRKE, CONSTANCE: *Schema und Variation in den Sherlock-Holmes-Stories von Arthur Conan Doyle*. Dissertation (2003/2004) Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule. Aachen, pp. 174, 187, 281. source: <http://publications.rwth-aachen.de/record/59476/files/59476.pdf> (2020.12.29.) Bonfantini and Proni just point out that one simply needs to find a hypothesis that fits all known data, and this is perceived as a kind of combination puzzle; BONFANTINI, MASSIMO A. – PRONI, GIAMPAOLO: *To Guess or Not to Guess?* In ECO – SEBEOK 1983, pp. 127–128. The crime is considered to be a jigsaw puzzle by the famous German critic Helmut Heißenbüttel, or also by Isidore Ducasse and Roger Caillois; cf. PRILL, ULRICH: *Mir ward alles Spiel*. Königshausen & Neumann. Würzburg, 2002. 84. p. and GEHRKE 2003/2004, p. 11. For this approach in the Hungarian literature, see DECZKI SAROLTA: *Rejtélyes irodalom* [Mysterious literature]. Új Forrás 2010/7. p. 37.

⁶⁹ Cf. Watson's note: "I clearly perceived that Holmes was weaving it [i.e. the fact that Mr. Smith had been out for a walk the morning before] into the general scheme which he had formed in his brain." *The Adventure of the Golden Pince-Nez*, *The Complete Stories*, p. 693.

In other respects, the puzzle is far from being able to adequately represent what is happening in the investigation of a crime or other mystery. I see two significant differences. On the one hand, the number of individual pieces of the puzzle is finite, the pieces and their significance are unchanged throughout the game, and they can be matched in the same way. During the investigation, however, one has to face the fact that the data representing certain elements of the later explanatory story change. A partial hypothesis about them is overturned, a witness changes his or her testimony, or a specific clue takes on a new meaning or is shed new light. If it is a key data, it may upset the overall hypothesis (if it already exists) and a whole new idea needs to be sought. The final story is made up of hard facts and soft data subject to change. The variability of the latter must always be taken into account.

On the other hand, in the case of the puzzle, the picture is already given at the beginning of the game, which will be laid out by the successful player at the end. You have all the puzzle pieces, and you just need to find and insert them in the right place during the game. This is by no means always the case with detective stories. Even after, an investigation has begun, new evidence often emerges, new crimes or other mysterious events may occur, and there is a struggle between the detective and suspect to hide or uncover clues. These new events, data and evidence should be covered by the investigation, as a satisfactory explanation can only be given together. *Detective stories are in motion*. The range of evidence is not given, and due to subsequent events, not even the story that needs to be found as an explanation is final.

Exceptions, of course, are. In puzzle-like cases like the ones in which Doyle's hero investigated, there could in principle be a larger number of stories where events were closed and the puzzle became static (except for the escape of the perpetrators). For example, in the short story of *The Adventure of the Engineer's Thumb*, this is well observed (the engineer escaped from the site of the mysterious activity, the perpetrators set the house on fire and fled). The data had to be collected and put together with regard to what had happened. On the other hand, Holmes stories often enclose mysteries, often unrelated to a crime, that are based on protracted or repetitive activity and persist when the investigation commences (e.g. *The Yellow Face*, *The Creeping Man*). In fact, there are stories when Holmes and Watson began investigation in an ongoing criminal case (*The Adventure of the Speckled Band*, *The Five Orange Pips*). In some stories, they started investigating in order to solve some mysterious, unusual event, and it turns out that by solving it, some crime is prevented (e.g. *The Red-headed League*, *The Adventure of the Speckled Band*). It is not always possible to solve a mystery fast enough to prevent someone's death (*The Adventure of the Dancing Men*, *The Stock-broker's Clerk*). It is also the case that the commission of another crime does not add much new data to unravel the criminal mystery in which the investigation was launched (*The Five Orange Pips*).

Whatever the structure of a story may be, in the case of crimes and mysteries in motion, the detective's thinking cannot be simply paralleled with that of a puzzle player.⁷⁰ In such cases, not all the facts are given as a starting point, as some of them will only occur after the start of the investigation.

⁷⁰ Cf. BLUTMAN 2019, pp. 141–147.

V. Concluding remarks

I examined three models used to describe or characterize a detective's thinking. I have shown that none of these models adequately reflect Sherlock Holmes' thinking as it appears in Conan Doyle's stories.

The famous detective's inferences are mostly inductive in nature. These are based on general statements that are not general truths, but are true only in a number of the cases. Their future occurrence is only to some degree probable, but not certain. Thus, the conclusions based on these premises are also based on probability. However, the degree of probability is not well measurable in practice. Thus, it depends on the detective's subjective conviction, whether to accept a conclusion based on probability as a starting hypothesis that determines the further direction of the investigation.

Another secret to a detective's success is intuition. In many cases, success does not depend on valid arguments, but on what data you use as the premise for these arguments. The data can come to the detective's knowledge in many ways, such as from observations, reports (testimonies), and so on. The point is how one evaluates the data and to which data one attaches relevance. This, in turn, depends on intuition, experience, and luck, which can no longer be described by logical means.

BLUTMAN LÁSZLÓ

A VIZSGÁLÓDÁS NYELVE ÉS LOGIKÁJA:
NÉHÁNY ALAPVETŐ PROBLÉMA

(Összefoglalás)

A jogi szövegek elemzése alapvetően és kiindulásképpen nyelvi és logikai eszközökkel történik, amelyekkel feltárhatjuk a szövegek által közvetített gondolatokat és azok összefüggéseit. Mindez sok bizonytalanságot hordoz magában. A bizonytalanság nemcsak nyelvi jellegű (pl. mit jelent egy szó vagy kifejezés egy adott összefüggésben), hanem logikai is. Alapvető probléma, hogy a rendelkezésre álló logikai kategóriák felhasználásával hogyan lehet megfelelően leírni és értékelni a jogi szövegekben megjelenő gondolkodást, különös tekintettel a következtetésekre. Például bárki, aki megpróbált egy logikai térképet felvázolni egy bírósági döntés indoklásáról, érezkelhette a problémákat.

A gyakorlati nehézségek már a legalapvetőbb kérdéseknél elkezdődnek: pl. mi tesz egy következtetést deduktívá, hogyan tudjuk mérni vagy kifejezni a valószínűség fokát egy induktív következtetésben. Ebben az írásban megpróbálok néhány hasonló, alapvető nehézséget bemutatni és elemezni. Ehhez egy terjedelmes, egy szerzőhöz kötődő, közismert, sokak által elemzett, ellentmondásos értékelések tárgyát képező szöveget választottam, amely

a problémák racionális megoldására irányul, vagyis valamiféle vizsgálatra, ami jellemző a jogi szövegekre is. A szokásos jogi szöveg nem felel meg e feltételeknek. A híres detektívfigura, Sherlock Holmes történetei azonban megfelelő szövegháttérrel és elemzési alapot nyújthatnak. A detektív gondolkodásmódjának leírására tett kísérletek jó közvetítői bizonyos nyelvi és logikai kérdések tanulmányozásának, amelyek relevánsak lehetnek a jogi szövegek logikai elemzése szempontjából.

JÓZSEF HAJDÚ*

Occupational health and safety in a robot blended workplace**

Introduction

The aim of this paper is to introduce the basic elements of the readaptation of occupational safety and health (hereinafter: OSH) regulations to different generations of robots. It will discuss the pros and cons of AI-driven robots in the context of OSH and the challenges of robot generations for OSH measures.¹

Inevitably, the new generations of AI-driven robots are becoming mobile, smart and collaborative. While the old generation (industrial) robots generally used to perform unsafe, hazardous, highly repetitive, and unpleasant tasks, intelligent machines are taking over a wide range of not just manual but also cognitive tasks previously done only by humans. Workers are increasingly overseen by monitoring technologies and algorithms, to the extent that in the future they could be managed by intelligent machines. The 24/7 globally interconnected economy requires ever more flexible work organisation and has given rise to new forms of work, such as online platform work and humanoid (human-robot twinning) work. In this context, psychosocial and organisational risk factors deserve particular attention, as they may give rise to higher levels of work-related stress and poor mental health. New safety and ergonomic challenges are emerging as well, including risks of functional safety associated with cybersecurity. Digital technologies and new forms of work present challenges for the application of OSH regulations.²

At the very beginning, a widespread misconception should be queried that robots will completely replace human workers and they will completely take away work from the human beings, therefore the need for OSH will evaporate. While replacing human activity is a major factor in how robotics traditionally impacts workplace safety, this replacement is

* Professor of law (University of Szeged, Hungary) and Member of the ECSR of the Council of Europe, Strasbourg.

** This research was supported by the project nr. EFOP-3.6.2-16-2017-00007, titled Aspects on the development of intelligent, sustainable and inclusive society: social, technological, innovation networks in employment and digital economy. The project has been supported by the European Union, co-financed by the European Social Fund and the budget of Hungary.

¹ NB: The responsibility of robots for work accident will be analysed in a different article.

² Digitalisation and occupational safety and health (OSH) An EU-OSHA research programme European Agency for Safety and Health at Work, 2019 <https://osha.europa.eu/en/emerging-risks/developments-ict-and-digitalisation-work> (14. 12. 2020).

far from absolute or permanent. Rather, the replacement function of robots primarily focuses on removing the human factor from otherwise dangerous or fatal workplace tasks. From a safety standpoint, the implementation of robotics means removing workers from doing those demanding and dangerous jobs that put them at risk.³

Inevitably, OSH is deeply embedded into Western culture. OSH saves millions of lives, but more and more workplace tasks are automated, which impacts the prospect of the occupational health and safety measures and the profession itself. In the past, many things threatened OSH – deregulation, public opinion, corporate greed, atypical work, – but recently the most unavoidable impact for health and safety at work is artificial intelligence (AI) and its creation, robotics. However, robotisation is a double-faced development (see pros and cons later). Traditional and AI-driven robots affect many aspects of traditional work, such as carrying out manual work (labour), monitoring employee health and safety, making management decisions, etc. It is changing warehouses, construction sites and facilities worldwide as technology becomes more accessible and advanced.

The hypothesis of this article is that advanced AI-driven robotics offers vast potential to meet growing demand and increase productivity, but could be detrimental to workers' mental and/or physical health and necessarily modifies OSH measures.

1. Impacts of robotisation on occupational safety and health: pros and cons

1. Pros for OSH

Robotisation improves workplace productivity and safety. In the long run, the benefits of increasing robot installations remain the same: rapid production and delivery of customized and quality products at competitive prices.

From the point of view of OSH, further advantages of using robotic systems in production are as follows:

a) Prevention. Improving the health and safety of workforce: better monitoring of workers' safety and health condition. Studies indicate that many robot accidents occur during non-routine operating conditions, such as programming, maintenance, testing, setup, or adjustment. During many of these operations, the worker may temporarily be within the robot's working envelope where unintended operations could result in injuries.⁴

³ There are supporting opinions from practice: 1. "Instead of having the worker expose his/her life or limbs to the hazards of moving sheet metal in and out of a 300-ton stamping press, a robot can assume that 'risk.'" 2. "Changing the operation to a 'no-touch' environment can dramatically improve the safety of workers by reducing their exposure." 3. "Replacing operators in these environments allows companies to reduce or maybe even eliminate workers' long-term exposure (to high-risk environments and tasks)."; JACK BURTON: (2020) *Rise of the robots, Technology increasingly assuming risks of most dangerous tasks*. <https://www.ohscanada.com/features/rise-of-the-robots/> (14. 12. 2020.)

⁴ BARBARA WELTMAN: *During many of these operations, the worker may temporarily be within the robot's working envelope where unintended operations could result in injuries*. 2019. <https://bigideasforsmallbusiness.com/idea/robots-and-workplace-safety/> (17. 12. 2020.)

b) Increasing work safety. Making work safer and profitable regardless of working conditions. The AI-driven robots might remove workers from hazardous jobs. Taking over many jobs can diminish both types of human overload: a) cognitive overload due to increasing technological complexity or performing repetitive and dangerous tasks (with a high chance of fatigue and making mistakes and accidents due to tiredness) and b) physical overload due to work intensification in the case of repetitive tasks. The AI-driven workplace produces high accuracy of work – reduced errors, waste and accidents. Work can be delivered in confined, dark, cold spaces, which would not be fit for human workers. Work can be performed 24/7, leading to higher production and reprogrammability or flexibility.⁵

c) Decreasing human error. Human factors play a huge role in workplace safety, with repetitiveness, monotonous work or high level attention and stress readily contributing to accidents. So, one major benefit of AI-driven robots is their inability to get stressed, tired or unwell. In other words, AI safety can scale down human factors in the workplace.⁶

2. Cons for OSH

Despite the clear benefits that accompany AI and AI-driven robots in the workplace, it does come with disadvantages. The main disadvantages of using robotic systems in production are the following: 1. expertise needed to operate such systems; 2. training of workers required in both operation and maintenance; 3. high initial capital cost;⁷ 4. permanent monitoring of workers (makes them nervous and has a Big Brother effect); 5. performance pressure for human being employees; 6. lack of awareness (it means that the AI is not completely error free).⁸ Inevitably, robots still cause accidents even though the capabilities of robots are in many ways outstanding, and they stand to deliver even greater efficiencies in the near future. However, the complexities of robotics introduce serious workplace hazards: collisions, crushing, unexpected restarts, and electrical shocks, etc.

⁵ *Robotics, Occupational Safety and Health Administration.* <https://www.osha.gov/robotics> (19. 12. 2020.)

⁶ One example: Launched in 2018, AI-SAFE (Automated Intelligent System for Assuring Safe Working Environments) cleverly detects if employees are wearing the correct PPE for each working area by blending video footage, innovative algorithms and machine learning. If a worker is not suitably dressed, AI-SAFE sends an alert and restricts access. In old practice PPE checks are typically conducted by a staff member, human error can come into play. AI safety reduces this risk.

⁷ RUTH TRUMPOLD: *Sustainable innovation* https://www.ruthtrumpold.id.au/destech/?page_id=376 (15. 12. 2020.)

⁸ One argument is that autonomous systems like driverless cars and robots are taught by virtual training scenarios which do not match real-life environments.

According to the US OSHA's⁹ technical manual, typically these hazards arise from: 1. human error,¹⁰ 2. control errors,¹¹ 3. unauthorized access, 4. mechanical failures, 5. environmental sources,¹² 6. power systems,¹³ or 7. improper installation.^{14,15}

In sum, as robots are basically so safe, so efficient and error-proof, when they become cheaper than humans, it will spell human workforce decline. As a result, there will be fewer human-related risks to be managed, and fewer people to get hurt. In the final stage – it is impossible to predict when, but that day will surely come – there will be no human employees in the majority of the workplaces,¹⁶ only robots.^{17,18}

II. Typology: generations of robots and OSH

1. Awareness of robots: occupational robotics as a new field in OSH

Rapid advancements in technology have introduced many types of physical robotic systems in the workplace. The range of industrial robots continues to expand – from traditional caged

⁹ United States Department of Labour Occupational Safety and Health Administration.

¹⁰ By far, the most common cause is human error. Workers get comfortable with the equipment and are sometimes complacent about the dangers. They may place themselves in unsafe areas when programming or performing maintenance on a robot, for instance.

¹¹ Robots require complex programming to operate, and accidents can also result from a human-introduced programming error.

¹² Industrial robots are capable of powerful movements across a large area, even beyond the base of their unit. Changes to the materials or the environment may affect the preprogrammed movements of the robot. The use of physical barriers typically protects workers from industrial robot hazards – but accidents do happen.

¹³ One concrete example: an employee working for an automobile parts manufacturer leaned through a light curtain to change a welding tip on a robot. Another robot unexpectedly energized. The robotic arm struck the employee who sustained a fracture and dislocation of his left hip, requiring hospitalization.

¹⁴ Other hazards may result from improper installation, failure to properly maintain equipment, and malfunctions in the hydraulic and electrical systems.

¹⁵ The Robots are Here. How Do We Work Safely with Them? <https://ohsonline.com/articles/2019/11/19/the-robots-are-here-how-do-we-work-safely-with-them.aspx?m=1> (03. 12. 2020.)

¹⁶ On the one hand, automation is a great and mighty thing, making it possible to reduce costs, waste and defects and, at the same time, to increase production speed. But, on the other hand, it is not able to replace the cognitive added value given by the human being, the only one — at the moment — able to innovate, add, transform and create. Manufacturing, like most of the world of work in other industries, will automate all repetitive and low value-added work and instead preserve and even emphasize the specific value of human beings. (Luca Mascaro: Robots work in the dark; <https://medium.com/sketchin/robots-work-in-the-dark-96206d299461>) (19. 12. 2020.)

¹⁷ For example, the dark factories, one of those that employ only robots and no human workers. Robots work in the dark; they do not need light to see and complete their tasks. A factory without people — populated only by robots and a few human supervisors who live far away from the production lines — is not a good or bad thing in itself, nor is it necessarily the future of manufacturing. Surely there are some controversial opinions. Toyota had automated almost all the lines, but it is slowly reversing its course so that the most advanced production lines employ only human labour and the machines are all assembled by hand, piece by piece. The reason for this choice is cultural and is well explained by the words of the company's Vice President: "Such a [fully automated] factory would always remain stuck at the same stage of development. Robots cannot improve processes. Only people can, which is why they are always the focus of our attention. (LUCA MASCARO (2020): *Robots work in the dark*. <https://medium.com/sketchin/robots-work-in-the-dark-96206d299461>) (19. 12. 2020.)

¹⁸ HANNAH STEWART: *Will Health and Safety Ever Die?* <https://www.pro-sapien.com/blog/will-health-and-safety-ever-die/?hsCtaTracking=a9f64eda-5eb1-46ad-95bf-4d2a5c29c9e5%7C47f5228c-c4b1-47f4-bf76-3a0235325b90>

robots (in our categorisation: industrial robots) capable of handling all payloads quickly and precisely, to new collaborative robots that work safely alongside humans, fully integrated into workbenches.

The introduction of robots in the 21st century workplace are creating three basic different types of work: (1) human work; (2) robot work; and (3) collaborative (blended¹⁹ or boosted²⁰) work. The increased complexity of work that is emerging in the 21st century with regard to the traditional occupational safety and health concept of “worker” requires the occupational safety and health system to broaden the traditional scope of risk management. Similar to another emerging technology, nanotechnology, any discussion of the emerging field of occupational robotics should include a discussion of the methods needed to do robotic hazard assessment and risk management, as well as managing the ethical issues impacting a workplace where human workers may be in the minority.²¹

In this study the three basic categories/generations of robots will be discussed: (1) industrial robots; (2) service robots (professional and personal service robots); and (3) collaborative robots (cobots). A new and largely experimental category of robot workers is emerging, called managerial²² robots.^{23,24}

2. Industrial robots

2. 1. Features of industrial robots

The initial wave of industrial robots was introduced in the 1970s when they began to be used in the manufacturing sector for assembling automobiles. There are many definitions of industrial robots. The well-accepted approach by the International Organization for Standardization (ISO) defines the industrial robot as “an automatically controlled, reprogrammable, multipurpose manipulator, programmable in three or more axes, which can be either fixed in place or mobile for use in industrial automation applications”.²⁵ They are programmable, mechanical devices used in place of a person to perform dangerous or repetitive tasks with a high degree of accuracy. That simple definition, however, opens up the huge world of robotics, from large, intricate systems to the small parts, cables, guarding,

¹⁹ Blended work when a human worker works with any kind of cobots (collaborative robots).

²⁰ Human workers equipped with performance-enhancing robotic devices such as robotic prostheses and exoskeletons.

²¹ SCHULTE PA, SALAMANCA-BUENTELLO F.: *Ethical and Scientific Issues of Nanotechnology in the Workplace*. *Env Health Persp*. 2007. 115(1): pp. 5–12.

²² The development of robots with increasingly sophisticated decision-making and social capacities is opening the door to the possibility of robots carrying out the management functions of planning, organizing, leading, and controlling the work of human beings and other machines.

²³ MATTHEW GLADDEN: *Managerial Robotics: a Model of Sociality and Autonomy for Robots Managing Human Beings and Machines*. 2004. https://www.researchgate.net/publication/273461810_Managerial_Robotics_a_Model_of_Sociality_and_Autonomy_for_Robots_Managing_Human_Beings_and_Machines

²⁴ VLADIMIR MURASHOV, FRANK HEARL AND JOHN HOWARDA: *Working Safely with Robot Workers: Recommendations for the New Workplace*. *J Occup Environ Hyg*. 2016 Mar; 13 (3): pp 61–71. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4779796/> (10. 12. 2020.)

²⁵ International Organization for Standardization (ISO) Robots and robotic devices – Vocabulary. Geneva, Switzerland: ISO. 2012. (ISO 8373: 2012.)

grippers, and components that make up these machines.²⁶ Industrial robots are characterized by high strength, endurance and precision and are widely used for welding, painting, assembling, moving, and testing.²⁷ Making the picture more complex, industrial robots can be custom programmed to handle a variety of tasks and applications for many industries, there are really five main categories of industrial robotics. The tasks needing completion determine which type of robot is necessary. Industrial robot categories include: 1. Cartesian robots, 2. Gantry robots, 3. SCARA robots, 4. Articulated arm robots and 5. Human-assist robots.²⁸ Due to the limited space they are not discussed in this article.

2. 2. Hazards of industrial robots

While industrial robots are proving their utility across industries, there are real hazards to be considered. Most of the industrial robots are unaware of their surroundings, therefore, they can be dangerous to workers. As a main rule, the workers must obey some safety rules and usually physical protection (fence, yellow or red painted roads on the floor, etc.).

The US OSHA's technical manual identifies four typical categories of accidents that can occur when employees are working with industrial robots: 1. *Impact or collision accidents* resulting from unpredicted movements, component malfunctions, or unpredicted program changes related to the robot's arm or peripheral equipment can occur. 2. *Crushing and trapping accidents* of workers' limbs or other body parts caught between a robot's arm and other peripheral equipment can happen, or the individual may be physically driven into and crushed by other peripheral equipment. 3. *Mechanical part accidents* resulting from the breakdown of the robot's drive components, tooling or end-effector, peripheral equipment, or its power source constitute mechanical accidents. These include the release of parts, failure of a gripper mechanism, or the failure of end-effector power tools (e.g., grinding wheels, buffing wheels, deburring tools, power screwdrivers, and nut runners).²⁹ 4. *Accidents from leaking high-pressure lines*, arc flash, metal spatter, dust, electromagnetic, or radio-frequency interference can also occur.³⁰

From different aspects, industrial robots can pose several types of hazards based on their origin: 1. mechanical hazards such as those arising from unintended and unexpected movements or release of tools; 2. electrical hazards such as contacts with live parts or connections or exposure to arc flash; 3. thermal hazards such as those associated with hot surfaces or exposure to extreme temperatures; 4. noise hazards; and 5. other hazards such as vibration, radiation, and chemicals.³¹

²⁶ Defining the Industrial Robot Industry and All It Entails; <https://www.robotics.org/robotics/industrial-robot-industry-and-all-it-entails> (22. 12. 2020.)

²⁷ International Organization for Standardization (ISO) Robots and robotic devices – Vocabulary. Geneva, Switzerland: ISO. 2012. (ISO 8373: 2012.)

²⁸ Defining The Industrial Robot Industry and All It Entails; <https://www.robotics.org/robotics/industrial-robot-industry-and-all-it-entails> (22. 12. 2020.)

²⁹ The Robots are Here. How Do We Work Safely with Them? <https://ohsonline.com/articles/2019/11/19/the-robots-are-here-how-do-we-work-safely-with-them.aspx?m=1> (20. 12. 2020.)

³⁰ The Robots are Here. How Do We Work Safely with Them? <https://ohsonline.com/articles/2019/11/19/the-robots-are-here-how-do-we-work-safely-with-them.aspx?m=1> (20. 12. 2020.)

³¹ International Organization for Standardization (ISO) Safety requirements for industrial robots – Part 1: Robots. Geneva, Switzerland: ISO. 2011. (ISO 10218-1: 2011). [Standard].

Furthermore, there are two main categories of worker injuries from working around industrial robots: 1. those due to engineering errors and 2. human errors.

1. *Engineering errors* include errors in the robot's mechanics (e.g., loose connections across parts, faulty electronics), errors made by the controller (e.g., programming bugs, faulty algorithm). As a consequence, robots might, for example, fail to stop, or a robot arm might achieve high, uncontrolled speed, abrupt motion or acceleration.³²

2. *Human sources* of injuries such as errors in programming, interfacing peripheral equipment, connecting input/output sensors, can all result in unpredicted movement or action by the robot which can result in personnel injury or equipment breakage. Human errors in judgment result frequently from incorrectly activating the teach pendant or control panel. The greatest human judgment error results from becoming so familiar with the robot's redundant motions that personnel are too trusting in assuming the nature of these motions and place themselves in hazardous positions while programming or performing maintenance within the robot's work zone.³³

2. 3. Potential solution to avoid hazards

The main issue regarding industrial robot safety is the maintenance of a safe distance between human workers and operating robots through the creation of "guarded areas." Worker entrance into the safeguarded area would require the shutdown of the robot. The shutdown of one robot for safety reasons, in an assembly line of robots, can impair productivity and may be a disincentive to achieving the highest level of safety for the human worker.³⁴

More detailed recommendations regarding the design of industrial robotic systems, the training of workers, and their supervision can be found in the NIOSH publication, "Preventing the Injury of Workers by Robots."³⁵ For the design of industrial robotic systems, the NIOSH recommended that robotic systems include: 1. physical barriers that incorporate gates with electrical interlocks and backup sensors stopping robots when the gate is open; 2. barriers between robotic equipment and any freestanding objects to eliminate pinch points; 3. adequate clearance distances around all moving components of the robot; 4. remote diagnostic equipment; 5. adequate illumination around the robot working area; and 6. clearly visible marks on working surfaces or floors that indicate the zones of maximum robot movement.

Safety training and refresher courses specific to the particular robot in question should be provided to human workers who will be programming, operating, or maintaining robot workers. Supervisors should ensure that workers do not enter the operational area of a robot without first putting the robot on "hold," in a "power down" condition, or at a

³² VASIC M, BILLARD A.: *Safety Issues in Human-Robot Interactions*. 2013 IEEE Int. Conf. Robotics Automation (ICRA); Karlsruhe, Germany. May 6–10, 2013. New York, N.Y.: IEEE. 2013. pp. 197–204.

³³ U.S. Occupational Safety and Health Administration (OSHA). Chapter 6 – Robotics in the workplace. Available at https://www.osha.gov/Publications/Mach_SafeGuard/chapt6.html.

³⁴ JIANG BC, GAINER CA.A: *Cause-and-Effect Analysis of Robot Accidents*. J Occ Accidents. 1987;9; pp. 27–45.

³⁵ U.S. National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH) *Preventing the injury of workers by robots*. U.S. National Institute for Occupational Safety and Health; Dec, 1984. DHHS (NIOSH) Publication Number 85–103.

reduced operating speed mode, and ensure that workers doing automated tasks are closely supervised (e.g., video monitored).

There are several reasons why human workers enter robot worker operating areas such as to set up a job, to re-program the robot, to inspect the robot operational system, or for routine maintenance. The injuries which have occurred to human workers have happened most frequently when corrective maintenance was being done. The NIOSH technical report, “Safe Maintenance Guidelines for Robotic Workstations,” describes approaches for preventing injury due to unexpected or unintended robot motion to workers whose job is to correct problems with the normal operation of robotized industrial systems.³⁶

One recommended systematic approach to selecting safeguards and setting safety procedures is the Structured Analysis and Design Technique (SADT). This is a general problem-solving tool relying on a box-and-arrow diagramming methodology for organizing and analysing complex problems. In SADT the analysis of any robot worker problem, such as achieving the goal of robot maintenance intervention without human worker injury, is carried out according to a descending, modular, hierarchic, and structured logic. SADT models include both objects (documents, products, information, and data) and activities (performed by people, machines, or programs).³⁷

In sum, while industrial-type robots have historically driven workplace safety by isolating employees from high-risk tasks, collaborative technologies diversify robotics’ influence on workplace safety through the opposite means, by integrating human and robot labour.³⁸ Despite improvements in the safety of industrial robots, injuries and fatalities caused by industrial robots still occur.³⁹

3. Service robots (professional and personal)

3. 1. Features of service robots

The second robot wave took off at the turn of the 21st century with the introduction of service robots. The main task of service robots is providing services to humans rather than performing the traditional manufacturing tasks in an industrial environment. This has created the need to focus on safety issues arising from the new service robots’ intended purposes because this requires (generally) close proximity to humans to perform their tasks, whereas the previous industrial robots have been designed on the basis of

³⁶ U.S. National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH) *Safe maintenance guidelines for robotic workstations*. U.S. National Institute for Occupational Safety and Health; Mar, 1988. DHHS (NIOSH) Publication. Number 88–108.

³⁷ DAVID A. MARCA CLEMENT I. MCGOWAN: *Structured Analysis and Design Technique*. (SADT) McGraw-Hill (1987) p. 392.

³⁸ JACK BURTON: *Rise of the robots, Technology increasingly assuming risks of most dangerous tasks* <https://www.ohscanada.com/features/rise-of-the-robots/> (14. 12. 2020.)

³⁹ VLADIMIR MURASHOV, FRANK HEARL AND JOHN HOWARDA: *Working Safely with Robot Workers: Recommendations for the New Workplace*. J Occup Environ Hyg. 2016 Mar; 13(3). pp. 61–71. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4779796/>

keeping humans and robots separated while the robots are operating.⁴⁰ It was facilitated by the increasing autonomy and sensory capabilities of robots coupled with decreasing cost and size of microprocessor controllers, which led to the development of mobile robots capable of autonomous operation in unfamiliar environments such as disaster zones (“drones”). With the availability of relatively inexpensive service (preliminary cooperation with human) robots capable of working in direct contact with people and also robotic workers operate alongside human workers and symbiotic workers, i.e., human workers equipped with performance-enhancing robotic devices such as robotic exoskeletons and other capacity-enhancing prostheses.

The ISO defines a service robot as one that performs useful tasks for humans or equipment excluding industrial automation applications. Basically there are two types: 1. professional and 2. personal service robots.

1. Professional service robots are further differentiated as a service robot used for commercial tasks, usually operated by a properly trained operator,⁴¹ while personal service robots are used for non-commercial tasks. Similar to industrial robots, professional service robots manipulate and navigate their physical environments. However, unlike industrial robots, professional service robots operate mostly outside industrial settings in unstructured and highly unpredictable environments without people such as disaster areas or with people present such as hospitals.⁴²

2. Personal service robots have been classified into three classes: a) mobile servants, b) physical assistant robots, and c) person carriers robot. a) *mobile servant robots*: travelling in buildings while avoiding collisions with objects in their environment to perform pose-to-pose motions or full area coverage, interaction with humans including object exchange, handling of small and medium sized objects for grasping, manipulating, transporting, placing tasks and handling large objects possibly having constraints, e.g., opening a door/window, which may include travelling to extend the workspace. b) *physical assistant robots*: exoskeleton or other strap-on robotic devices for applying cooperative control forces on human limbs designed in order to do the following: (i) to help comfortable walking, (ii) to help in carrying heavy loads, (iii) to reduce loads on parts of the body, (iv) to allow fine manipulation, etc. c) *person carrier robots*: physically transporting a person from one location to another autonomously in various environments (flat 2D surfaces, 3D unstructured areas, etc).⁴³

⁴⁰ GURVINDER SINGH VIRK, SEUNGBIN MOON: *Safety for Emerging Service Robots*. Conference Paper January 2012. https://www.researchgate.net/publication/268484216_SAFETY_FOR_EMERGING_SERVICE_ROBOTS/link/5687805608ae1e63f1f6f030/download (14. 12. 2020.)

⁴¹ *International Organization for Standardization (ISO) Robots and robotic devices – Vocabulary*. Geneva, Switzerland: ISO; 2012. (ISO 8373: 2012.); [Standard].

⁴² NB: this paper excludes the issue of drones, which might be the subject of a separate study.

⁴³ GURVINDER SINGH VIRK, SEUNGBIN MOON (2012). https://www.researchgate.net/publication/268484216_Safety_for_Emerging_Service_Robots/link/5687805608ae1e63f1f6f030/download (14. 12. 2020.)

3. 2. Hazards of service robots

One of the key differences between traditional industrial robots and the service robots is the close robot-human interactions which must be included to allow for the provision of the needed assistance to persons. It is because of this that the safety standard for personal care robots is being formulated so that close robot-human interactions, as well as robot-human contacts, are allowed while the robot is operating. It is clear that, as with industrial robots, the new personal service robots will still be regarded as “machines”, and as such will be regulated in Europe under the Machinery Directive,⁴⁴ which requires all machines to be “safe”; how such close robot-human interactions will be allowed while maintaining human safety is a major challenge.

According to the DIS (Draft International Standard),⁴⁵ some specific hazards have been identified by giving particular consideration to: a) unexpected travel surface conditions in the case of mobile robots; b) uncertainty of objects to be handled in the case of mobile servant robots; c) conformity to the human anatomy and its variability in the case of physical assistant robots; d) normal but unexpected movement of the personal care robot; e) unexpected movement of humans, animals and other objects and f) unintended movement of the personal care robot.

In this way, clauses have been formulated to reduce risk due to the following reasons: a) hazards related to charging battery, b) energy storage and supply, c) hazards due to robot shape, emissions, electromagnetic interference, stress, posture and usage, d) hazards due to robot motion, e) insufficient durability, f) incorrect autonomous actions and g) contact with moving components. Each hazardous area has been looked at via the three step risk reduction process to ensure an acceptable level of safety is achieved.⁴⁶

3. 3. Potential solution to avoid hazards of service robots

A) *Professional service robots.* Physical proximity between professional service robots and human workers are much more common than between industrial robots and workers since they often share the same workspace. Therefore, worker isolation from the professional service robot is no longer an option as the main safety approach. Furthermore, more complex environments in which professional service robots must operate dictate much higher degree of autonomy and mobility afforded to professional service robots. This autonomous and mobile behavior can result in dangerous situations for workers. Therefore robot designers must consider physical, social and ethical implications of such autonomy.^{47,48}

⁴⁴ EU Directive 2006/42/EC – New machinery directive.

⁴⁵ National Information Standards Organization <https://www.niso.org/international-standards> (14. 12. 2020.)

⁴⁶ GURVINDER SINGH VIRK, SEUNGBIN MOON (2012). https://www.researchgate.net/publication/268484216_Safety_for_Emerging_Service_Robots/link/5687805608ae1e63f1f6f030/download (14. 12. 2020.)

⁴⁷ ROGERS E.: *Introduction to Human-Computer Interaction (HCI)*. RAS/IFRR Summer School on “Human-Robot Interaction”. Volterra, Italy. July 19–23, 2004. Available at <http://www.cas.kth.se/ras-ifrr-ss04/material/rogers-hci-intro.pdf>. (17. 12. 2020.)

⁴⁸ REEVES N, NASS C.: *The Media Equation: How People Treat Computers*. Television and New Media Like Real People and Places. Cambridge, Mass: Cambridge University Press; 1996. pp. 54–67.

Professional service robots such as tele-operated robots commonly interact unidirectionally with their human operators. In this mode of interaction, the operator controls the robot which sends back information about its environment and its task.⁴⁹ For such professional service robots their interaction with workers is very limited and the inactivation of the robot for servicing can be used to minimize risks during maintenance.

Most professional and personal service robots operating autonomously are equipped with collision detection and avoidance systems,⁵⁰ which reduce the possibility of a harmful physical contact during unplanned encounters with human workers. Other approaches to minimizing the risks of service robots are reducing their weight, size and operating speeds and forces. However, these approaches cannot completely eliminate collisions, and other methods for improving safety are necessary.⁵¹ In addition to engineering and human sources of injuries, adverse environmental factors such as extreme temperature, poor sensing in difficult weather or lightning conditions can lead to incorrect response by service robots and can be a source of injury.⁵²

B) Personal service robots. It is clear that the different personal care robot applications will have different safety requirements, e.g., speeds of operation, maximum forces which can be applied to various parts of the body, etc., although it is too early to state these at the current time. It is also clear that such safety requirements will also need to include more complete safety-related numeric information for different categories of people (children, elderly persons, pregnant women, etc.), which will need major international cooperation to determine if it is to be acceptable normative design data for personal care robots.

Safety-related control systems for personal care robots have also been considered, especially the stopping functions since these need to comply with more complex safety requirements than industrial robots so that hazards are not caused by the stopping functions themselves. Another interesting clause that has been developed considers different operational modes of the personal care robot (manual, autonomous and some mixture), and their implications on safety.⁵³

In sum, despite the proliferation of safety concerns involving service robot workers in the same workplace as human workers, no international standards have yet been developed to address human worker safety in maintaining or operating professional and personal service robots.⁵⁴

⁴⁹ THRUN S.: *Toward a Framework for Human-Robot Interactions*. Human-Computer Interaction. 2004;19(1–2):9–24.

⁵⁰ SIEGWART R, NOURBAKHSH IR, SCARAMUZZA D.: *Introduction to Autonomous Mobile robots*. 2. Cambridge, MA: The MIT Press; 2011. p. 472.

⁵¹ ZINN M, KHATIB O, ROTH B, SALISBURY JK.: *Playing it safe*. IEEE Robotics & Automation Magazine. 2004, Jun. 12–21.

⁵² VASIC M, BILLARD A.: *Safety Issues in Human-Robot Interactions*. 2013 IEEE Int. Conf. Robotics Automation (ICRA); Karlsruhe, Germany. May 6–10, 2013. New York, N.Y.: IEEE. 2013. pp. 197–204.

⁵³ GURVINDER SINGH VIRK, SEUNGBIN MOON (2012). https://www.researchgate.net/publication/268484216_Safety_for_Emerging_Service_Robots/link/5687805608ae1e63f1f6f030/download (14. 12. 2020.)

⁵⁴ VLADIMIR MURASHOV, FRANK HEARL AND JOHN HOWARDA: *Working Safely with Robot Workers: Recommendations for the New Workplace*. J Occup Environ Hyg. 2016, Mar. 13(3): pp. 61–71. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4779796/> (17. 12. 2020.)

4. Collaborative robots

4. 1. Features of collaborative robots (cobots)

The ISO has defined a collaborative robot as “*a robot designed for direct interaction with a human*”.⁵⁵ Depending on the application area, collaborative robots could be any of the two types of robots described previously, industrial and service (professional, or personal) robot.⁵⁶

Collaborative and smart robots, so-called cobots, will become a familiar presence in the workplace as highly developed sensors make it possible for people and robots to work together.⁵⁷ Most cobots are equipped with self-optimising algorithms, allowing them to learn from their human „colleagues”. With the increasing use of AI, robots will be able to carry out not only physical tasks but also increasingly cognitive tasks. Robots are already able to perform a variety of cognitive tasks autonomously, such as supporting legal casework or medical diagnoses, and will also become commonplace in customer-facing jobs. This means that the use of smart robots is expected in many different sectors and settings, such as in the care sector, hospitality, agriculture, manufacturing, industry, transport and services.⁵⁸

However, the growing proportion of mobile, smart robots in the workplace may increase the risk of accidents, as injury could occur from direct contact with robots or from the equipment they use. As smart robots are constantly learning, although efforts are made to factor in all possible scenarios in their design, they may behave in unanticipated ways. Workers having to keep up with the pace and level of work of a smart cobot may be placed under a high level of performance pressure. This may have negative impacts on workers’ safety and health, particularly mental health. Increased working with robots will also significantly reduce contact with human peers and social support, which is also detrimental to workers’ mental health.⁵⁹

There are many categorisations of cobots. Here we distinguish between their two basic types: 1. classical collaborative robots and 2. managerial cobots.

1. Classical collaborative robots strive to combine the dexterity, flexibility and problem-solving skills of human workers with the strength, endurance and precision of mechanical robots. In 2007, Pilz GmbH & Company launched a multi-camera computer

⁵⁵ *International Organization for Standardization (ISO) Robots and robotic devices – Vocabulary*. Geneva, Switzerland: ISO; 2012. (ISO 8373: 2012).

⁵⁶ For example, the ISO Draft Technical Specification (DTS) 15066 “Safety requirements for industrial robots – Collaborative operation” defines industrial collaborative robots as operating within a defined collaborative workspace, where the collaborative workspace is defined as a workspace within a safeguarded space where the robot and a human worker can perform tasks simultaneously during production operation.

⁵⁷ For example, Amazon already has 100,000 AI-augmented cobots supporting its distribution activities.

⁵⁸ Digitalisation and occupational safety and health (OSH) An EU-OSHA research programme European Agency for Safety and Health at Work, 2019 <https://osha.europa.eu/en/emerging-risks/developments-ict-and-digitalisation-work> (19. 12. 2020.)

⁵⁹ Digitalisation and occupational safety and health (OSH) An EU-OSHA research programme European Agency for Safety and Health at Work, 2019. <https://osha.europa.eu/en/emerging-risks/developments-ict-and-digitalisation-work> (19. 12. 2020.)

system that monitors the area surrounding robots and adjusts their behavior accordingly. The system, called SafetyEYE, allows a robot to perform tasks without sectioning off the entire area from human workers. Thus, this system allows robots to perform their tasks collaboratively with human workers in the same workspace. A robot equipped with such a system can move around freely, but can slow its movements if a worker approaches or, if the robot gets too close to the human worker, stop altogether without disrupting the activities of the entire workspace.⁶⁰

2. *Managerial cobots.* A new field of collaborative robotics is managerial robotics. Instead of being relegated to mundane, repetitive, and precise job tasks, researchers are increasingly wondering if robots with their perfect memories, internet connectivity and high-powered computers for data analysis can also keep “a perfect record of project progress, provide real-time scheduling and decision support, and hold perfect recall (and remind others) of complex policies and procedures, all while communicating with people in a natural, social way.”⁶¹ The correlations between autonomy and sociality for collaborative robots could lead to robots succeeding in particular management roles.⁶² Their development is still in an early stage.

4. 2. Hazards of collaborative robots

As more robots, especially those who are mobile, come into direct contact with workers, concerns about the safety profile of the worker-robot interaction space has increased. Collaborative robots, which have one or more mechanical arms, provide workers with a (literal) extra set of hands.

The design work environment (wider than workplace) of collaborative robots should ensure that the motions of the robot are predictable to humans and do not cause any unpleasant reactions like fear, shock, or surprise. The ability to read human emotions is a capability which would not only improve the functionality of collaborative robots, but also improve their safety profile. Several methods are being investigated such as behavior pattern recognition, on-skin sensors or other similar methods that would enhance the ability of a robot to “read” human emotion.⁶³

Cognitive interactions between a robot and a human worker can lead to mental health risks for the human worker. As the definition implies, collaborative robots interact bi-directionally with their human collaborators. In this new mode of interaction, the information exchange between human workers and robots flows in both directions and is on an equal level of importance with regard to work processes for both workers – human and robot.

⁶⁰ Economist. Working with Robots: Our Friends Electric; The Economist. 2013 Sep. 7. Available at <http://www.economist.com/news/technology-quarterly/21584455-robotics-new-breed-robots-being-designed-collaborate-humans>. (17. 12. 2020.)

⁶¹ YOUNG J, CORMIER D.: *Can robots be managers, too?* Harvard Business Review. 2014. Apr. 2.

⁶² GLADDEN ME.: *Managerial robotics: a model of sociality and autonomy for robots managing human beings and machine.* Int J Contemp Management. 2014. 13(3): pp. 67–76.

⁶³ ROH E, HWANG BU, KIM D, KIM BY, LEE NE.: *Stretchable, Transparent, Ultrasensitive, and Patchable Strain Sensor for Human-Machine Interfaces Comprising a Nanohybrid of Carbon Nanotubes and Conductive Elastomers.* ACS Nano. 2015. 9(6): pp. 6252–6261.

As workplace risks are addressed proactively,⁶⁴ international safety standards for collaborative robots are being developed in parallel with their rapid introduction into the workplace. Specifically, while the published ISO 10218 provides some specific guidelines for collaborative robots, ISO TC 184 SC 2 is also developing the 15066 standard on collaborative operation as a Technical Specification (TS), which is one level below an International Standard (IS). This is a reflection of the nascent nature of collaborative robots in the workplace, as more application knowledge is needed before publishing this standard as an IS. Some of the issues being standardized in this TS include guidance on the maximum force with which a robot worker may strike a human worker (“power and force limiting”), and guidance on “speed and separation monitoring,” which allows for correlation in real-time of increasing danger in robot actions with decreasing distance between people and the robot.⁶⁵ The latter issue was not covered in another standard developed by ISO, TC 184 SC 2 and published in 2014, ISO 13482 “Robots and robotic devices – Safety requirements for personal care robots.”⁶⁶

4. 3. Potential solution to avoid hazards

Since robots are working alongside human workers, isolation as a safety measure is no longer an option, and other safety approaches must be developed and implemented (e.g., proximity sensors, appropriate materials, software tools, and similar controls).⁶⁷ Workspace sharing without any resultant harm to human workers (and to the robot itself) has been the goal of research in the domain of physical and cognitive human robot interactions. The research on the physical safety of human and robot workers in the collaborative space falls into three categories:⁶⁸ 1. interaction safety assessment and the quantitative description of the human-robot safety concept; 2. interaction safety through design, such as lightweight manipulators, passive compliant systems, safe actuators, and passive robotic systems; and 3. interaction safety through planning and control, such as navigation and collision avoidance in an environment shared by human and robot through proactive safety systems and control of the stiffness/pliability to reduce the impact force during collisions.⁶⁹

Another example of novel approaches to improve the emotional safety profile of collaborative robots is the ability of certain models of collaborative robots “to act like a human worker.” For example, the robot could have an “eye” looking in the direction of the human worker and be able to react to the human worker’s facial expressions indicating

⁶⁴ MURASHOV V, HOWARD J.: *Essential features for proactive risk management*. *Nature Nanotech.* 2009;4:467–470.

⁶⁵ KUHN S, GECKS T, HENRICH D.: *Velocity control for safe robot guidance based on fused vision and force/torque data*. IEEE Int. Conf. on Multisensor Fusion and Intelligent Systems; Heidelberg, Germany. September 2006; New York, N.Y.: IEEE; 2006. pp. 485–492.

⁶⁶ *International Organization for Standardization (ISO) Robots and robotic devices – Safety requirements for personal care robots*. Geneva, Switzerland: ISO; 2014. (ISO 13482:2014). [Standard]

⁶⁷ VASIC M, BILLARD A.: *Safety Issues in Human-Robot Interactions*. 2013 IEEE Int. Conf. Robotics Automation (ICRA); Karlsruhe, Germany. May 6–10, 2013; New York, N.Y.: IEEE; 2013. pp. 197–204.

⁶⁸ PERVEZ A, RYU J.: *Safe physical human robot interaction – past, present and future*. *J Mech Sci Tech.* 2008. 22: pp. 469–483.

⁶⁹ RIBEIRO L, BARATA J, BARREIRA P.: *Is ambient intelligence a truly human-centric paradigm in industry? Current research and application scenario*. *Ent Work Inn Studies.* 2009. 5: pp. 25–53.

danger, distress or fear. Though such capabilities also bring new safety issues with them, e.g., human workers might unintentionally attribute non-existent “reasoning” or “recognition” capabilities to robots.⁷⁰

Another practical solution is the self-expression robot, which says loudly and continuously what it will be doing. It means that coworkers can be aware of the action of the robot-machine.⁷¹

Humanoid robots, by virtue of their appearance and behavior, appeal to people differently than other robots.⁷² A 2004 study of cognitive interactions suggests that humanoid robots may be appropriate for settings in which people have to delegate responsibility to robots or when the task is too demanding for a human worker to do.⁷³ Machine-like robots, as opposed to humanoid robots, however, may be more appropriate when robots are expected to be unreliable, are less well-equipped for the task than people are, or in other situations in which personal responsibility should be emphasized.

In sum, what collaborative robotics brings to workplace safety is a technological transition – a shift that transforms the workplace robot from a proxy into a peer. Emerging from this new collaborative relationship between robots and workers is not only the possibility for safer workplaces, but also safer (and smarter) workers.⁷⁴

III. Summary

The research question of this study was whether the rapid development and spread of AI-driven robots will abolish OSH or not. All things considered, it might be predicted that OSH will not disappear due to the AI-driven robots in the forthcoming couple of decades ahead. Even if robots and AI were to take over the world, driving humans to extinction, they would still need a piece of software to detect and investigate when something got ill or injured whilst doing its job.⁷⁵

Digital technology itself is neither good nor bad. Maintaining a balance between the challenges and the opportunities presented by digitalisation depends on the proper application of technologies and how they are managed and regulated in the context of social, political and economic trends, such as workforce demographics, the state of the economy, social attitudes, governance and skills. Examples of OSH strategies that could help to mitigate the OSH challenges presented by digitalisation include: a) the development of an ethical framework for digitalisation, codes of conduct and proper governance; b) a strong ‘prevention through design’ approach that integrates human

⁷⁰ NOURBAKHSH IR.: *The Coming Robot Dystopia*. Foreign Affairs. 2015. Jul–Aug. 23–28. Available at <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-06-16/coming-robot-dystopia>. (16. 12. 2020.)

⁷¹ VLADIMIR MURASHOV, FRANK HEARL AND JOHN HOWARD A (2017): *Working Safely with Robot Workers: Recommendations for the New Workplace*. J Occup Environ Hyg. 2016. Mar. 13 (3): pp. 61–71. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4779796/>

⁷² FONG T, NOURBAKHSH I, DAUTENHAHN K.: *A survey of socially interactive robots*. Rob Auton Sys. 2003. 42 (3-4): pp. 143–166.

⁷³ HINDS PJ, ROBERTS TL, JONES H.: *Whose Job Is It Anyway? A Study of Human-Robot Interaction in a Collaborative Task*. Human-Computer Interaction. 2004. 19: pp. 151–181.

⁷⁴ <https://www.ohscanada.com/features/rise-of-the-robots/> (19. 12. 2020.)

⁷⁵ <https://www.pro-sapient.com/blog/will-health-and-safety-ever-die/> (14. 12. 2020.)

factors and worker-centred design; c) the involvement of workers in the design and implementation of any digitalisation strategies; d) collaboration between academics, industry, social partners and governments on research and innovation in digital technologies to properly take account of the human aspects; e) a regulatory framework to clarify OSH liabilities and responsibilities in relation to new systems and new ways of working; f) an adapted education system and training for workers and g) the provision of effective OSH services to all workers of the digital world of work.⁷⁶

The on-going introduction of advanced industrial, professional service and collaborative robots working alongside of human workers requires occupational safety and health professionals to take a proactive approach to the assessment and management of the risk profile of occupational robotics. The elements of a proactive approach include: 1. qualitative risk assessment; 2. the ability to adapt strategies and refine requirements; 3. an appropriate level of precaution; 4. global applicability; 5. the ability to elicit voluntary cooperation by companies; and 6. stakeholder involvement.⁷⁷

Furthermore, to ensure that human workers are protected, the following measures are recommended for occupational robotics: 1. occupational safety and health professionals should be directly involved in the development of international standards aimed at ensuring safety of workplaces with human and robot workers; 2. workplace safety standards for maintenance, operation, and interaction with human workers, of professional, personal service and collaborative (including managerial) robots should be developed, and 3. proactive approaches for establishing risk profiles of robotic workplaces should be developed. These measures, and others discussed earlier in this article, should be examined now before millions of potentially unsafe robots enter the 21st century workplace.

HAJDÚ JÓZSEF

A MUNKAHELYI EGÉSZSÉG ÉS BIZTONSÁG ÚJ KIHÍVÁSAI EGY ROBOTOKKAL VEGYES MUNKAKÖRNYEZETBEN

(Összefoglalás)

Abban már nincs semmi újdonság, hogy a modern munkahelyeken robotokat használnak és ezek a munkavállalókkal együtt végzik a munkát. Míg azonban ezeket a gépeket eleinte csak egyszerű feladatok ellátására építették, mára a mesterséges intelligencia már oda jutott, hogy a robotok bizonyos értelemben „gondolkodni” is tudnak. Ebben a cikkben

⁷⁶ Digitalisation and occupational safety and health (OSH) An EU-OSHA research programme European Agency for Safety and Health at Work, 2019 <https://osha.europa.eu/en/emerging-risks/developments-ict-and-digitalisation-work> (19. 12. 2020.)

⁷⁷ MURASHOV V, HOWARD J.: *Essential features for proactive risk management*. Nature Nanotech. 2009;4:467–470. and VLADIMIR MURASHOV, FRANK HEARL, and JOHN HOWARD: *Working Safely with Robot Workers: Recommendations for the New Workplace*. J Occup Environ Hyg. 2016. Mar. 13(3): D61–D71.

ismertetjük a robotok és intelligens gépek jelenlegi használatát, felvázoljuk a robotika széles körű alkalmazásának jövőképét és azt, hogy mindez milyen következményekkel jár a munkahelyi biztonságra és egészségvédelemre. Szisztematikusan mutatjuk be a robotok három fő generációját (ipari robotok, szolgáltató robotok és kollaboratív robotok), a velük kapcsolatos specifikus munkahelyi kockázatokat és a jelenleg ismert munkabiztonsági standardokat. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy az új technológiák az új előnyök mellett új költségekkel, lehetőségekkel és veszélyekkel is járnak. A robotok új kihívásokat jelentenek a munkavédelem és a munkaügyi egészség modernizálása számára. Utalás történik arra, hogy a világ számos helyén folynak kísérletek a robotok és az emberek közötti munkavégzés biztonsági standardjainak a kidolgozására. Válaszolva a bevezetésben feltett kérdésre, kijelenthető, hogy a robotok alkalmazása – középtávon biztosan – nemhogy megszüntetné a munkavédelem és a munkaegészségügy iránti igényt, sőt egyre újabb megoldandó feladatok elé állítja.

JUHÁSZ ZSUZSANNA*

A fogvatartottak éhségsztrájkhoz való joga**

I. Bevezetés

Az éhségsztrájk kérdésköre – különösen börtönkörnyezetben – egy igen érzékeny és kényes terület, valamint feszültségforrás. Ennek magyarázata több irányból is megközelíthető. Így a fogvatartott és a fogvatartó hatóság relációjában a büntetés-végrehajtási hatóságokat pozitív kötelezettség terheli a személyi szabadságuktól megfosztott személyek egészségének és életének megővésére, másrészt az éhezést és annak lehetséges kockázatait önként, szabadon választó fogvatartottak oldalán olyan jogosultságok sorakoztathatók fel, mint az önrendelkezés joga, a testi és lelki integritáshoz való jog, az egészségügyi beavatkozások visszautasításának joga, a kínzás és a kényszerkezelések tilalmához való jog. Ezt a helyzetet tovább bonyolíthatja a kezelőorvosok kettős lojalitása, amely egyfelől megnyilvánul az őket alkalmazó végrehajtási intézet, másrészt pedig a fogvatartott páciens irányába. A hagyományos orvos-beteg kapcsolat így az orvos-beteg-hatóság háromoldalú kapcsolattá változik és az orvosok éhségsztrájkokkal kapcsolatos tevékenységét a hatóságon túlmenően további szereplők (például a családtagok, a közvélemény, a média, a politika) ugyancsak befolyásolhatják.¹ Számolni lehet továbbá azzal az erkölcsi dilemmával, amelynek forrása az éhségsztrájkoló személy élelem és mesterséges táplálás visszautasításához való jogának összeütközése a beteg életének megővésére irányuló orvosi kötelezettséggel. A kezelőorvosnak így azon szakmai kötelezettségei között kell egyensúlyoznia, amely egyfelől a páciens tájékoztatáson alapuló önkéntes döntésének elfogadására, tiszteletben tartására, másfelől pedig a legfőbb (egészségi) érdekének érvényesítésére irányul.²

* egyetemi docens, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ GÉTAZ, LAURENT et al.: *Hunger strike among detainees: guidance for good medical practise*. Swiss medical Weekly, September 2012. 4. p.

² LAZARUS, JEREMY: *Physicians' ethical obligations to hunger strikers*. BMJ 2013. 346: f3705, 1. p.

A fentiek tükrében jelen tanulmány egyebek mellett arra keresi a választ, hogy e fesszültséggel terhes szituációban a fogvatartottak életének megóvása feljogosítja-e a fogvatartó hatóságokat a beavatkozásra, az éhségsztrájkot folytató személy kényszerszáplálására, illetve a kezelőorvosok kötelezhető-e a beavatkozásban való részvételre.

II. Az éhségsztrájk definiálása

A szakirodalomban, illetve a különféle nemzetközi instrumentumokban az éhségsztrájk kapcsán igen változatos definíciókkal találkozhatunk. *Oguz* és *Miles*³ például döntéshozási képességgel rendelkező (gyakran, de nem kizárólagosan börtönben lévő) személy vagy személyek olyan cselekményeként határozza meg az éhségsztrájkot, amelyben az érintett(ek) visszautasítja/visszautasítják alapvető élelmiszerek elfogyasztását mindaddig, amíg a másik fél el nem fogad bizonyos meghatározott követelést, követeléseket. *Tagawa*⁴ az éhségsztrájk két elemét emeli ki: a koplalást és az éhező másik félhez intézett azon kijelentését, amely szerint mindaddig, amíg követelése nem teljesülnek, vissza fogja utasítani az élelem, illetve a vízfelvétel néhány vagy valamennyi formáját. *Jacobs*⁵ megfogalmazásában az éhségsztrájk egy mentálisan beszámítható személy eltökélt törekvése, amely azt jelzi, hogy a tiltakozás egy formájaként visszautasítja a táplálékot. Bármelyik fogalmi elem hiánya esetén a szerző megkérdőjelezi az éhségsztrájk fennállását, helyette az egyén magatartását élelem-visszautasításként kezeli.

*Reyes*⁶ nézete szerint az éhségsztrájk egy általános és zavaros kifejezés, amelyet nem lehet használni a fogvatartottak táplálék-visszautasításával kapcsolatos helyzetek teljes spektrumának leírására. Szerinte az éhezés különböző formái, noha bizonyos fokú koplalást egyaránt tartalmaznak, de nagyban eltérnek egymástól az egészségre gyakorolt hatásuk és az általuk esetlegesen előidézett etikai dilemmák miatt. *Reyes* megfogalmazásában „valódi” éhségsztrájk alatt az önkéntes teljes élelemmegtagadás értendő, amely meghatározott célból történik. Utóbbi fogalmi elem kapcsán a szerző kiemeli, hogy a vallási böjtnek (például ramadán idején) semmi köze sincs az éhségsztrájkhoz.

Reyes az érvényesíteni kívánt cél és az érintett fogvatartottak lelkiállapota alapján különbséget tesz élelem-visszautasítók és tényleges éhségsztrájkolók között. Mindkét kategóriát további két alkategóriára osztja, és egyúttal utal arra, hogy megkülönböztetésük különösen az egészségügyi személyzet számára fontos, tekintve, hogy kezelésük az egyes esetekben nagyon eltérő lehet. Meglátása szerint az első kategóriába részint olyan személyek tartoznak, akik számára a legfontosabb, hogy cselekményük, az elérni kívánt köve-

³ OGUZ, N.Y. – MILES, S.H.: *The physician and prison hunger strikes: reflecting on the experience in Turkey*. Journal of Medical Ethics 2005(31), 169. p.

⁴ TAGAWA, B. K.: *Prisoner Hunger Strikes – Constitutional Protection for a Fundamental Right*. American Criminal Law Review 1983, 20(4) 570. p.

⁵ JACOBS, PAULINE: *Force-feeding of prisoners and detainees on hunger strike: Right to self-determination versus right to intervention*. Intersentia, Cambridge – Antwerp – Portland, 2012. 17. p.

⁶ REYES, HERNÁN: *Medical and Ethical Aspects of Hunger Strikes in Custody and the Issue of Torture Extract from Maltreatment and Torture*. Geneva: International Committee of the Red Cross, 1998. <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/article/other/health-article-010198.htm>

telés teljesülésére is tekintettel, minél nagyobb visszhangot kapjon. Ezeknek a visszautasítóknak nem áll szándékukban meghalni, vagy komoly kockázatot vállalni az egészségükkel kapcsolatban, azaz tudatosan vagy tudat alatt, de elvárják, hogy még azelőtt gondoskodjanak róluk, mielőtt a böjt az egészségüket fenyegetné. Az élelem-elutasítók másik típusánál más a motiváció, tekintve, hogy a nyomásgyakorlókkal szemben ők a reménytelennek ítélt helyzetükben (például a családi kötelek megszűnése miatt) egyfajta segélykiáltásként folyamodnak a koplaláshoz.

A tényleges éhségsztrájkolók Reyes szerint önkéntes teljes böjtölésen esnek át egy adott cél érdekében, ami gyakorta a fogvatartási körülményekkel vagy a bírósági eljárással kapcsolatos. A kulcskérdés esetükben az önkéntesség, amelynek valódisága azonban sok esetben megkérdőjelezhető. Erre tekintettel a szerző az „igazi” éhségsztrájkolókon belül is differenciál, különbséget téve elszánt, az éhezésbe valóban önkéntesen beleegyező és kevésbé határozott fogvatartottak között. Utóbbi azzal van összefüggésben, hogy a börtönkörnyezetben a valódi éhségsztrájkolók gyakorta csoportosan vállalják az éhezést, de nem feltétlenül szabadon döntve a részvétel kérdésében. Döntésüket a csoporttagok nyomásán kívül olyan külső tényezők is befolyásolhatják, mint a börtönhatóság fellépése, a családtagok vagy éppen a média figyelme.

Reyes, Annas és Allen közös munkája⁷ arra is rámutat, hogy az éhségsztrájk „súlyosságának” megítélése nemcsak attól függ, hogy az teljes vagy részleges-e, hanem annak időtartamától⁸ is. Ez utóbbit, azaz a tartamot tekintette kulcs tényezőnek Welsh,⁹ aki szerint az ételt visszautasító személyek rövid ideig tartó éhezők, mivel nincs meg bennük az elszántság a hosszú távú visszautasításra. Velük szemben a valódi éhségsztrájkolók felkészültek az étkezés visszautasítására egészen addig, amíg el nem érik kitűzött céljukat.

Az éhségsztrájk kapcsán a legfontosabb nemzetközi instrumentum az Orvosok Világszövetsége által 1991 novemberében elfogadott, és azóta több ízben, legutóbb 2006-ban átdolgozott Máltai Deklaráció az éhségsztrájkokról.¹⁰ A deklaráció preambuluma alapján az éhségsztrájk általánosságban úgy írható körül, mint olyan emberek (jellemzően személyi szabadságuktól megfosztott személyek) tiltakozása, akiknek nincs más módjuk követeléseik érvényesítésére. A táplálkozás jelentős ideig tartó elutasításával így az érintettek abban reménykednek, hogy bizonyos céljaikat elérik, ha negatív nyilvánosságot erőszakolnak a hatóságokra. A preambulum arra is rámutat, hogy az elhúzódó böjt az éhségsztrájkot folytató személy maradandó egészségkárosodását vagy halálát idézheti elő, egyúttal

⁷ REYES, HERNÁN – ANNAS, GEORGE J. – ALLEN, SCOTT A.: *Physicians and Hunger Strikes in Prison: Confrontation, Manipulation, Medicalization and Medical Ethics (part 1)*. World Medical Journal 2013, 59(1), 30. p.

⁸ Nincs egyértelmű kritériuma a minimálisan szükséges időtartam meghatározásának, ugyanakkor az élettani tényezők figyelembevételével a teljes, azaz csak folyadékbevitellel együttjáró éhezés esetén 72 órát meghaladó tartamtól beszélhetünk éhségsztrájkokról egy egészséges felnőtt esetén. Bővebben: ELKAYAM-LEVY, COCHAV: *Facing the human rights challenge of prisoners's and detainees's hunger strikes at the domestic level: guidance for policy-makers, government officials, and legal advisors in the management of hunger strikes*. Harvard International Law Journal online 2015, 57, 9. p.

⁹ WELSH, JAMES: *Responding to food refusal: striking the human rights balance*. In GOODMAN – ROSEMAN (eds.): *Interrogations, forced feeding and the role of health professionals: new perspectives on international human rights, humanitarian law and ethics*. Harvard University Press, 2009. 144-145. pp.

¹⁰ World Medical Assembly Declaration of Malta on Hunger Strikers. Adopted by the 43rd World Medical Assembly, St. Julians, Malta, November 1991 and editorially revised by the 44th World Medical Assembly, Marbella, Spain, September 1992 and revised by the 57th WMA General Assembly, Pilanesberg, South Africa, October 2006.

pedig értékkonfliktust eredményezhet a kezelőorvosok számára. A Máltai Deklaráció háttérdokumentuma¹¹ az éhségsztrájk kifejezés alatt egyrészt arra utal, hogy a részleges vagy rövid tartamú élelem-elutasítás ritkán vet fel etikai dilemmát, így az éhségsztrájk alatt a dokumentum a teljes (csak vízfelvétellel járó) és 48-72 órát meghaladó tartamú koplalást érti. Másfelől nyomatékosítja, hogy az éhségsztrájk nem egyenlő az öngyilkossággal, mivel általában az érintett személy túlélési szándékkal cselekszik.

III. Az éhségsztrájkjal összefüggő kérdések

1. Az orvosi etika és az éhségsztrájk

Előljáróban leszögezhető, hogy az éhségsztrájk kérdésében az irányvonalat az orvosi etika fektette le és csak ezt követte az emberi jogi, illetve jogi megközelítés.¹² Az Orvosok Világszövetsége ugyanis két olyan nyilatkozatot hívott életre, amelyek napjainkban is a téma legfontosabb és megkerülhetetlen hivatkozási alapját jelentik.¹³ Az egyik dokumentum a már fentebb citált Máltai Deklaráció, a másik pedig azt időben megelőzve a Tokiói Deklaráció. Utóbbi, elnevezésének megfelelően,¹⁴ egyfajta útmutató az orvosoknak a fogvatartás és a büntetés-végrehajtási intézetek relációjában a kínzással és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmóddal vagy büntetéssel összefüggésben. Noha a nyilatkozat alapvetően a tágabb értelemben vett kínzás orvosetikai kérdéseit taglalja és megtiltja az orvosoknak, hogy kínzásban részt vegyenek, az éhségsztrájkjal foglalkozó 8. cikke egyúttal támogatást kíván nyújtani számukra a fogvatartottak éhségsztrájkja és táplálása kérdésében. A hivatkozott 8. cikk ugyanis kimondja, hogy amikor egy fogvatartott visszaautásítja a táplálékot és az orvos megítélése szerint az érintett a táplálék önkéntes elutasításának következményeire vonatkozóan sértetlen és racionális döntés meghozatalára képes, a fogvatartott nem táplálható mesterségesen. A nyilatkozat rögzíti azt is, hogy az orvos helyes döntésalkotása érdekében a fogvatartott döntéshozatali képességét legalább egy másik független orvosnak is meg kell erősítenie, a táplálék elutasításának következményeit pedig meg kell magyarázni a fogvatartott számára. A dokumentum alapján tehát az orvosok nemcsak hogy kínzásban nem vehetnek részt, de az éhségsztrájkoló mesterséges táplálására sem kényszeríthetők.

Az éhségsztrájkjal és a mesterséges táplálás tilalmával kapcsolatos 8. cikk deklarációba történő beemelése azzal magyarázható, hogy olyan életbeli szituációkhoz kötődik, amikor

¹¹ WMA Declaration of Malta – a background paper on the ethical management of hunger strike. World Medical Journal 2006, 52(2). 42. p.

¹² WELSH 2009, 170. p.

¹³ Az Orvosok Világszövetsége az egyetlen olyan nemzetközi szervezet, amely specifikusan a fogvatartottak éhségsztrájkjának etikai iránymutatását lefektette. Nemzeti szinten megemlíthető még a holland Johannes Wier Alapítvány, illetve az angol Egészségügyi Minisztérium, amelyek ugyancsak kidolgozták az éhségsztrájkjal kapcsolatos irányelveket. JACOBS 2012, 165. p.

¹⁴ Declaration of Tokyo Concerning Doctors' Participation In Torture And Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment in Relation to Detention and Imprisonment, Adopted October 1975 by the 29th World Medical Assembly, Tokyo, Japan.

egy kínzást elszenvedő fogvatartott az éhségstrájjal tiltakozik helyzete ellen. A deklaráció alapján ilyenformán a kínzási helyzethez kapcsolódóan az orvost nem szabad kötelezni arra, hogy a fogvatartottat akarata ellenére táplálja és ezáltal „újjaélessze” a kínzást.¹⁵

Miután a deklaráció nem adott elegendő útmutatást az orvosoknak az éhségstrájk esetén követendő etikai köteleességekről, hosszas vita és lobby eredményeként 1991-ben elfogadásra került a Máltai Deklaráció, amely már kizárólag az éhségstrájjal és az orvosok szerepével foglalkozik, anélkül hogy a kínzásra utalna. Előjáróban már itt elmondható, hogy mindkét dokumentum olyan szakmai, orvostikai irányelveket fektetett le, amelyek elvetik az éhségstrájk alatti erőszak alkalmazását és az abban való esetleges orvosi részvételt etikátlannak tekintik. Ezen etikai standardok középpontjában az az alapelv húzódik meg, amely kimondja, hogy a fogvatartottnak joga van visszautasítani az egészségügyi kezelést. Ennek mentén nem ütközik etikai normába hagyni méltósággal meghalni a beteget, míg elítélendő a fogvatartott rákényszerítése egy akarata ellenére történő beavatkozásra.

A Máltai Deklaráció alapján az éhségstrájkban érintett orvosok felelőssége kiterjed többek között a fogvatartott tájékoztatására és tanácsadásra a potenciális egészségügyi következmények tekintetében, a strájkoló mentális képességének megállapítására, a részletes és pontos kórtörténet megismerésére, a fogvatartott egészségi állapotának ellenőrzésére, illetve bizonyos feltételek fennállása esetén az egészségügyi beavatkozásra is. A dokumentum egyebek mellett felhívja a figyelmet arra, hogy a börtönorvosok olyan konfliktushelyzetben találhatják magukat, amelyben egyrészt lojalitással tartoznak az őket alkalmazó végrehajtási intézet felé, másrészt pedig a fogvatartott páciens felé. Ebben a kettős lojalitással terhelt helyzetben a deklaráció alapján valamennyi orvosnak azonos etikai elveket kell követnie, így számukra az alapvető szempont nem a végrehajtási intézet zavartalan működése, hanem az éhező fogvatartott jóléte, így elsődleges kötelezettség őket a betegekkel kapcsolatban terheli.

Az éhségstrájkoló fogvatartottak irányába fennálló kötelezettségüknek az orvosoknak a deklarációban lefektetett alapelvek melletti elkötelezettséggel kell eleget tenniük. A nyilatkozat által megfogalmazott egyik főbb alapelv az etikus cselekvés kötelezettsége, amellyel összefüggésben meg kell próbálniuk megakadályozni a fogvatartottak esetleges kényszerítését vagy bántalmazását, illetve tiltakozniuk kell, ha ez megtörtént. Ugyancsak alapelvként került megfogalmazásra az autonómia tiszteletben tartása. Az orvosoknak tehát tiszteletben kell tartaniuk az éhségstrájkoló autonómiáját, így a kezelés megtagadása esetén sem szabad erőszakkal fellépniük, ahogy a fogvatartott tudatos és önkéntes elutasításával ellentétes kényszerítésként alkalmazása is indokolatlan. A nyilatkozat elvi éllel mondja ki azt is, hogy az orvosoknak fel kell használniuk képességeiket és tudásukat annak érdekében, hogy az általuk kezelték javát szolgálják. Ezt egészíti ki a *primum non nocere*, azaz a nem-ártás kívánalma, amellyel való egyensúly megteremtése a feladat. Amíg előbbi magában foglalja az egyén kívánságának tiszteletben tartását és jólétének előmozdítását, addig az ártalom elkerülése jelenti egyfelől az egészségkárosodás minimalizálását, másfelől pedig tartózkodást a beszámítható fogvatartott kezelésre vagy

¹⁵ REYES 1998.

a sztrájk abbahagyására kényszerítésétől. Ezzel összefüggésben a nyilatkozat arra is rávilágít, hogy az orvosoknak a beszámítható személyek autonómiáját akkor is tiszteletben kell tartaniuk, ha az előreláthatóan kárt okoz.

A deklarációban ugyancsak alapelveként jelenik meg a klinikai függetlenség, a titoktartás követelménye, valamint a bizalmi viszony kialakítása. A klinikai függetlenség azt jelenti, hogy az orvosoknak objektívnak kell maradniuk értékelésük során, így nem engedhetik meg, hogy döntésüket harmadik személyek befolyásolják vagy orvosi beavatkozásra ne orvosi okból kerüljön sor. A titoktartási kötelezettségnek a dokumentum alapján az éhségstrájkolók esetén is érvényesülnie kell, ugyanakkor ez nem abszolút természetű, így bizonyos kivételek megengedettek. A felülírhatóság azon alapul, hogy a nyilvánosságra hozatal elmulasztása másoknak komoly és közvetlen károkat okozna. Így elfogadott lehet, ha az éhségstrájkoló beleegyezik a nyilvánosságra hozatalba, vagy információcsere szükséges a súlyos kár megelőzése érdekében. Emellett a fogvatartott beleegyezése esetén állapotáról a rokonokat és a jogi képviselőket is folyamatosan tájékoztatni kell. Végül az orvos és az éhségstrájkoló közötti bizalom kiépítése és megerősítése kulcsfontosságú lehet mind a fogvatartott jogainak tiszteletben tartása, mind pedig az őt ért károk minimalizálása érdekében.

A Tokiói Deklarációhoz hasonlóan a Máltai is etikailag elfogadhatatlannak tekinti az éhségstrájkoló fogvatartottak kényszerszállását. Utóbbi alatt mindazon mesterséges táplálást érti, amely a mentálisan beszámítható személy akarata ellenére történik. Amennyiben tehát a táplálás fenyegetéssel, kényszerrel, erőszakkal, testi kényszer alkalmazásával történik, még akkor is, ha egyébként az egyén javát szolgálná, a dokumentum alapján az az embertelen és megalázó bánásmód egyik formájának tekinthető.¹⁶ Az Orvosok Világszövetségének főtitkára ezzel összefüggésben nyomatékosította, hogy a megfogalmazásnak köszönhetően téves a deklaráció olyan értelmezése, amely a beteg legfőbb érdekére hivatkozással akkor is megengedhetőnek véli a kényszeretést, ha az ellentétes a strájkot folytató személy kifejezett akaratával.¹⁷

A megfogalmazásból az is kiderül, hogy a kényszerszállással összefüggésben alapvető jelentősége van az éhségstrájkot folytató személy mentális képességének. A kezelőorvosnak tehát minden esetben fel kell mérnie az egyén mentális képességét és meg kell bizonyosodnia arról, hogy az éhségstrájkoló megérti tettének potenciális következményeit. Amennyiben ugyanis az éhezést választó személy mentális betegségben, károsodásban szenved, az megkérdőjelezheti azon képességét, hogy képes megfelelő, felelős döntést hozni egészségi állapotával kapcsolatban. A súlyos mentális rendellenességgel küzdő személyek esetén ezért a mentális problémák megoldására, kezelésére kell törekedni és nem szabad engedni őket éhezni olyan módon, amely veszélyezteti egészségüket. A Tokiói Deklarációval összhangban azonban nincs helye a mesterséges táplálásnak, ha a kezelőorvos úgy ítéli meg, hogy az egyén az önkéntes elutasítás következményeit tekintve képes egy sértetlen és racionális döntés meghozatalára.¹⁸

¹⁶ A nyilatkozat alapján ezzel egy tekintet alá esik, ha a fogvatartottat azért kényszerítik táplálkozásra, hogy a többi éhségstrájkoló fogvatartottat megfélemlítsék és a sztrájk abbahagyására ösztönözzék.

¹⁷ Otmar Kloiber nyilatkozatát hivatkozva JACOBS 2012, 170-171. pp.

¹⁸ A Máltai deklaráció 17. cikke iránymutatást ad az újraélesztés kérdésében is: kimondja, hogy erre csak egyszer kerülhet sor, és amennyiben az újraélesztést követően a szellemi képességeit visszanyerő fogvatartott ismételtlen folytatja az éhezést, ezt a döntését tiszteletben kell tartani.

A fenti definícióból fakadóan a mesterséges táplálás és a kénysztáplálás közé nem tehető egyenlőségjel: amíg a kénysztáplálás minden esetben mesterséges táplálás, addig a mesterséges táplálás nem minden esetben kénysztáplálás.¹⁹ Az éhségstrájkot folytató személy mesterséges táplálása csak akkor minősül ugyanis kénysztáplálásnak, ha a mentálisan beszámítható személy akarata ellenére történik erőszak, fenyegetés alkalmazásával. Ebből következően a megfelelő mentális képességgel rendelkező személy kifejezett vagy hallgatólagos beleegyezése a mesterséges táplálásba, etikailag elfogadható. A deklaráció azt is hangsúlyozza, hogy a mentális képesség elvesztése még nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül kellene hagyni az egyén korábbi önkéntes nyilatkozatát a kezelés, és adott esetben a mesterséges táplálás elutasítására vonatkozóan. Ilyen előzetes nyilatkozat fellelhetősége esetén azt kell irányadónak tekinteni,²⁰ annak hiányában azonban a mentális képesség elvesztése ugyancsak alapot szolgáltat a mesterséges táplálásra. Amennyiben tehát a kezelőorvos úgy ítéli meg, hogy a mentálisan már nem kompetens személy legfőbb érdeke a mesterséges táplálás az életének megóvása, vagy a súlyos, visszafordíthatatlan károsodás megelőzése érdekében, úgy etikailag a dokumentum alapján ez a döntés is akceptálható.

Annak ellenére, hogy e deklarációk szolgálatják világviszonylatban az éhségstrájk kezelésének etikai normáit, a dokumentumok nem kötelezőek az országokra nézve, azaz egyfajta ajánlásként értelmezhetők. Ennek betudhatóan a gyakorlatban az államok az éhségstrájk kezelésének különböző megközelítését vallják, és eltérő politikát érvényesítenek. E helyen európai viszonylatban egyfelől hivatkoznánk a börtönökben biztosítandó egészségügyi ellátás etikai és szervezeti aspektusairól szóló R (98) 7. számú Európa Tanácsi ajánlásra,²¹ amely 63. pontjában úgy foglal állást, hogy az éhségstrájkot folytató személy állapotának lényeges romlása esetén a kezelőorvosok feladata az illetékes hatóságok felé történő jelentéstételi kötelezettségen túlmenően a nemzeti törvényhozásoknak (beleértve a szakmai standardokat) megfelelő cselekmények megtétele. Az ajánlás tehát a nemzeti szabályozásokra bízta azon iránymutatásokat, feladatokat meghatározását, amelyeknek megítélésük szerint az éhségstrájkjal összefüggésben a kezelőorvosok meg kell feleljenek. Másfelől pedig utalnánk a Kínzást és az Embertelen vagy Megalázó Bánásmódot vagy Büntetést Megelőzni Hivatott Európai Bizottság (a továbbiakban: CPT) egészségüggyel foglalkozó 3. Általános Jelentésére,²² amely az éhségstrájkjal összefüggésben a kezelőorvos felelősségének két alapmodelljét vázolja fel. Az Általános Jelentés alapján egyes országokban az orvosnak beavatkozási kötelezettsége van a halál megelőzése érdekében, amikor a páciens tudata súlyosan meggyengül, míg másokban a klinikai döntéseket konzílium és az adott eset összes körülményének mérlegelése után a kezelőorvos hozza meg. A hivatkozott dokumentum ugyancsak nem foglal állást egyik modell alkalmazása mellett sem, így az államokra bízta a választás és az éhségstrájk kezelésével kapcsolatos döntés kérdését.

¹⁹ WMA Declaration of Malta – a background paper 2006, 41. p.

²⁰ A dokumentum alapján az előzetes döntést csak akkor kell figyelmen kívül hagyni, ha a helyzet, amelyben a döntés született radikálisan megváltozott, vagy az orvos úgy ítéli meg, hogy az egyén a visszautasítást kényszer alatt tette.

²¹ Recommendation No. R (98)7 concerning the ethical and organisational aspects of health care in prison. (Adopted by the Committee of Ministers on 8 April 1998 at the 627th meeting of the Ministers' Deputies).

²² CPT/Inf (93)12.

2. A kénysztáplálás kérdése

A jelent tanulmány megkerülhetetlen kérdése, hogy a fogvatartottak kénysztáplálása tekinthető-e jogszerűnek, és ha igen, milyen feltételek mellett. A lehetséges válaszra utalva a kénysztáplálás ellenzői által leggyakrabban hivatkozott érv, hogy a kénysztáplálás sérti az éhségsztrájkoló önrendelkezési jogát. Az önrendelkezési jog a személyes autonómia részeként ugyanis megköveteli a beteg tájékoztatáson alapuló beleegyezését az egészségügyi kezelés megkezdését megelőzően. A fogvatartottak kényszerrel, erőszakkal történő táplálása esetén pedig ez a beleegyezés hiányzik. A másik ellenérv szorosán kapcsolódva az előzőhöz a kénysztáplálás módszerével van összefüggésben. Mivel a kénysztáplálás nagyon invazív természetű és a nem együttműködő fogvatartottak esetén jelentős erőfeszítést igényel, felfogható a kínzás, embertelen vagy megalázó bánásmód egyik formájának, azaz a kínzás tilalmába ütköző magatartásnak. Az előző alfejezetben megismert nemzetközi deklarációk ismeretében a kénysztáplálással szembeni további lehetséges ellenérv, hogy megsérti az orvosi etikát. Az orvosok és az egészségügyi dolgozók alapvetően arra a tényre világítanak rá, hogy a kénysztáplálás ellentétes a beteg akaratával, utalnak az erőszak alkalmazására, az egészségügyi kockázatokra, és arra, hogy a beavatkozás ellentétes a Hippokratészi esküvel.²³

A kénysztáplálással szembeni további ellenérv, hogy az éhségsztrájk egy nem erőszakos tiltakozási forma, tekintve, hogy az egyén saját magán kívül senkinek nem okoz kárt vagy sérelmet. Ebből adódóan nincs ok a vele szemben való fellépésre, a beavatkozásra. Ugyancsak hivatkozási alapot jelent a kénysztáplálással szemben a sztrájkot folytató véleménynyilvánítási szabadsága. A sztrájk ugyanis egyfelől tiltakozási eszköz, másfelől pedig kommunikációs módszer is a hatóságok, a többi fogvatartott, vagy a külvilág irányába. Amennyiben tehát a fogvatartott kinyilvánítja az éhségsztrájjal kapcsolatos döntését, akkor véleménynyilvánítási szabadsághoz fűződő jogát gyakorolja. Ez a döntés ugyanakkor alááshatja a végrehajtó hatóságok tekintélyét, így ellenlépésként, avagy megelőzésként a kénysztáplálás eszközéhez folyamodhatnak. Ilyenformán tehát a kénysztáplálás sérti a fogvatartottak véleménynyilvánítási szabadságát.

Végül itt hivatkoznánk az ENSZ egészségüggyel foglalkozó különmegbízottjának a másik négy különmegbízottal közös azon jelentésére, amely a Guantánamo Bay-i helyzet²⁴ kapcsán egyfelől megerősítette, hogy a mentálisan beszámítható fogvatartottak kénysztáplálása nemcsak az egészségügyi személyzet etikai kötelezettségeit, hanem az éhségsztrájkoló fogvatartottak egészséghez való jogát is sérti. E jog pedig magában fog-

²³ Valójában a Hippokratészi eskü értelmezhető úgy, hogy támogatja (emberi élet védelme), de akként is, hogy elveti (ne árts-elve, a beteg és az orvos közötti bizalmi kapcsolat) a kénysztáplálást. Itt jegyeznénk meg azt is, hogy az eskü mintájára 1979-ben Athénban a Börtönegészségügyi Szolgálatok Nemzetközi Tanácsa elfogadta a fogvatartó intézetekben dolgozó egészségügyi állomány saját esküjét, az ún. Athéni esküt. Az eskü szövegét idézi PENAL REFORM INTERNATIONAL: *Making standards work. An international handbook on good prison practice*. Penal Reform International, London, 2001. 74-75. pp.

²⁴ A témát feldolgozó szakirodalmi példa XENAKIS, STEPHEN N.: *Ethics Dilemmas in Managing Hunger Strikes*. Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law 2017, 45(3), 313-315. pp.; GORDON, AMANDA: *The Constitutional Choices Afforded to a Prisoner on Hunger Strike: Guantanamo*. Santa Clara Journal Of International Law 2011, 345, 345-374. pp.

lalja a beavatkozás tilalmát, ahogy a kísérletek, a nem beleegyezésen alapuló egészségügyi kezelések és a kínzás tilalmát is.²⁵ Az egészséghez való jog megsértése tehát további lehetséges magyarázata lehet a kénysztáplálás visszautasításának.²⁶

A kénysztáplálást elutasítók táborából szakirodalmi példaként hozható Crosby és kollégáinak²⁷ nézete, amely a fogvatartottak autonómiájából indul ki, így a fogvatartottakra egy kompetens, önállóan cselekvő személyként tekint, akiknek joguk van a beavatkozás visszautasításához, még abban az esetben is, ha az egészségkárosodáshoz vagy halálhoz vezet. Crosby-ék azzal érvelnek, hogy ha a fogvatartott életének megmentése orvosilag szükséges is, ez az orvosi szükségesség eredendően egy etikai aktust igényel. Így, amennyiben a kénysztáplálás ellentétes a fogvatartott akaratával, akkor az soha nem lehet orvosilag szükséges. Appel²⁸ a kénysztáplálást nemcsak azért tekinti etikátlannak, mert azt az Egyesült Nemzetek kínzásként azonosította, hanem azért is, mert az szembe megy a fogvatartott kifejezett akaratával. A fogvatartottak autonómiájának és tiltakozáshoz való jogának elismerése így ellentétes a kénysztáplálás alkalmazásával.

A kénysztáplálás alkalmazása mellett ugyancsak számos érv felvonultatható. Egyfelől hivatkozási alap az állam azon kötelezettsége, amely a fogvatartottak életének és egészségének megóvására irányul. A gyakorlatban ez a központi, hanem a központi érv a kénysztáplálás igazolására. Ide kapcsolódóan említhető az a megközelítés is, amely az éhségstrájkot az öngyilkosság egyik formájának tekinti, így az állam megelőzési kötelezettségének eszközeként kezeli a kénysztáplálást. A támogatók emellett gyakran utalnak arra is, hogy az éhségstrájk tulajdonképpen a zsarolás egyik formája, egy manipulatív törekvés a fogvatartott részéről, így annak visszaszorítása, megfékezése adott esetben a kénysztáplálással is igazolható.

Szintén nyomós érv a büntetés-végrehajtási intézetek és más fogvatartási helyek belső rendjének, biztonságának, valamint a fegyelemnek a fenntartása, amelyeket az éhségstrájkok, és különösen a masszív éhségstrájkok veszélyeztethetnek. Amint azt egyebek mellett Vojislav Šešelj 2006-os éhségstrájkja is igazolja, a kénysztáplálás alkalmazását végül alátámaszthatja az a közérdek is, amely az igazságszolgáltatásra hivatkozással a megvádolt személy életben tartását és a bíróság előtti felelősségre vonását várja el a hatóságoktól.²⁹

A kénysztáplálás támogatói közül a szakirodalomból kiemelném Annas-t,³⁰ aki egyenesen úgy fogalmazott, hogy a fogvatartottak halálra éheztetésének engedélyezésével szemben a kénysztáplálás a legnagyobb jóindulat. Nézete szerint a kénysztáplálás több szempontból is igazolható. Így egyfelől a fogvatartottak gyakran megpróbálják manipulálni a rendszert vagy öngyilkosságot elkövetni, másfelől az államnak kötelessége a rend fenntartása és a fogvatartottak védelme. Harmadsorban a fogvatartottaknak csak korlátozott jogaik vannak, éppen abból fakadóan, hogy fogvatartottak, negyedsorban pedig a kénysztáplálás egyike a korlátozásoknak és indokolt is, mivel az államnak kötelezettsége van a védelemre.

²⁵ ELKAYAM-LEVY 2015, 34. p.

²⁶ JACOBS 2012, 130-135. pp.

²⁷ CROSBY, S. S. – APOVIAN, C.M. – GRODIN, M. A.: *Hunger strikes, force-feeding and physicians responsibilities*. JAMA 2007, 289(5), 563-566. pp.

²⁸ APPEL, J. M.: *Rethinking force-feeding: legal and ethical aspects of physician participation in the termination of hunger strikes in American prisons*. Public Affairs Quarterly 2012, 26(4), 313-335. pp.

²⁹ JACOBS 2012, 135-142. pp.

³⁰ ANNAS, G. J.: *Prison hunger strikes: why the motive matters*. Hastings Center Report 1982, 12(6), 21-22. pp.

IV. Az Emberi Jogok Európai Bírósága és a kénysztáplálás kérdésköre

Amennyiben az éhségstrájk és a kénysztáplálás kérdését az Emberi Jogok Európai Bíróságának (a továbbiakban: EJEB) esetjoga alapján vizsgáljuk, akkor a strasbourgi testület két döntése érdemel figyelmet: a *Nevmerzhitsky v. Ukrajna*³¹ és a *Ciorap v. Moldova* ügy³². Előbbi különösen azért, mert annak meghozatalát megelőzően az EJEB tartózkodott állást foglalni a kénysztáplálás alkalmazhatósága kérdésében.³³ Előjáróban az is leszögezhető, hogy az EJEB mindkét ügyben az Emberi Jogok Európai Egyezménye (a továbbiakban: Egyezmény) 3. cikkében szereplő kínzás tilalma, illetve a 2. cikkben lefektetett élethez való jog közötti egyensúlyt megteremtésére helyezte a hangsúlyt. Az EJEB szerint az éhségstrájk ugyanis szükségszerűen egy olyan alapkonfliktushoz vezethet, amelyben egyik oldalról a kínzás tilalmához közvetlenül kapcsolódó testi integritáshoz való fogvatartotti jog, míg a másik oldalon az állam személyi szabadságuktól megfosztott személyek életének megóvására irányuló pozitív kötelezettsége áll. Ezen egymásnak feszülő érdekek kiegyensúlyozására és annak biztosítására, hogy a hatóságok a fogvatartott legfőbb érdekének figyelembevételével cselekedjenek, az EJEB a hivatkozott két ügyben felállított egy 5 elemből álló tesztet. Ebben gyakorlatilag azon feltételek kerülnek nevesítésre, amelyek fennállása esetén a kénysztáplálás alkalmazása a testület szerint elviekben megengedhető és nem ütközik a tágabb értelemben vett kínzás tilalmába.³⁴

A teszt első elemeként az EJEB leszögezte, hogy az egészségügyileg szükségesnek tartott intézkedések – így a fogvatartott életének megmentését célzó kénysztáplálás – nem tekinthető embertelen, vagy megalázó bánásmódnak. Az ilyen intézkedésnek ugyanakkor egészségügyileg szükségesnek³⁵ és kellően megalapozottnak kell lennie.³⁶ Második feltételként az EJEB a fogvatartott életét fenyegető egészségi állapotát jelölte meg. Az egészségi állapot alátámasztása nemcsak az adott állapot súlyosságát jelzi, hanem egyúttal igazolja azt is, hogy a kénysztáplálás a táplálékot tudatosan visszaautasító fogvatartott életének megmentésére irányult.³⁷ Ugyancsak feltételként határozta meg a strasbourgi testület, hogy a beavatkozásnak eljárási garanciákkal alátámasztottnak kell lennie. Ezzel összefüggésben az EJEB leszögezte, hogy az állam által felállított garanciák biztosítják, hogy a táplálás nem önkényes, hanem komoly megfontoláson alapul és olyan módon kerül alkalmazásra, amely nem ütközik a kínzás, embertelen vagy megalázó bánásmód tilalmába.³⁸

Az EJEB az éhségstrájk alatt alkalmazott kénysztáplálási módot, mint következő feltételt vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az nem sértheti, avagy nem haladhatja meg a súlyosságnak azt a minimum szintjét, amely a testület esetjoga alapján az Egyezmény 3. cikkének sérelmét eredményezi. Ennek megítélése esetről esetre szükséges, de

³¹ *Nevmerzhitsky v. Ukraine* (Application no. 54825/00), judgment of 4 April 2005.

³² *Ciorap v. Moldova* (Application no. 12066/02), judgment of 19 June 2007.

³³ JACOBS 2012, 187. p.

³⁴ ELKAYAM-LEVY 2015, 30. p.

³⁵ Az EJEB a 2006-os *Wilkinson v. the United Kingdom* ügyben (Application no. 14659/02, judgment of 28 February 2006) az egészségügyi szükségesség egyfajta tisztázását adta: a testület kimondta, hogy az egészségügyi szükségesség nem korlátozódik az életmentő beavatkozásra, azaz ilyenformán fennállhat az életet fenyegető egészségügyi helyzetet megelőzően is.

³⁶ *Nevmerzhitsky v. Ukraine* 94; *Ciorap v. Moldova* 76-77; 82.

³⁷ *Nevmerzhitsky v. Ukraine* 94; *Ciorap v. Moldova* 77; 81.

³⁸ *Nevmerzhitsky v. Ukraine* 94–99.

általában véve azt jelenti, hogy a beavatkozásnak a legkevésbé ártalmas módon kell történnie.³⁹ Végül az EJEB a kénysztáplálás jogszerűségének elismeréséhez azt is feltételként szabta, hogy a beavatkozás és bármely kapcsolódó rendelkezése soha nem ölthet büntető jelleget, illetve nem irányulhat arra, hogy a fogvatartottat elrettentse, vagy a tiltakozásának abbahagyására készítse.⁴⁰

A Nevmerzhitsky-ügyben az EJEB végül megállapította, hogy az ukrán kormány egyfelől elmulasztotta alátámasztani a kénysztáplálás egészségügyi szükségességét, így az vélelmezhetőleg önkényes volt. A kénysztáplálás módját tekintve pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy az megfelelt a vonatkozó jogszabályi előírásoknak. Kimondta azonban, hogy amennyiben az egészségügyi szükségesség nem állt fenn, az ellenállással szemben alkalmazott intézkedések (bilincs használata, a száj szétfeszítése, speciális tubus behelyezése a nyelőcsőbe) megalapozhatják a 3. cikk megsértését. Mivel az EJEB szerint a kénysztáplálás önmagában már azt tükrözte, hogy a helyi hatóságok nem biztosítottak a fogvatartott számára megfelelő egészségügyi ellátást, sőt egészségi állapota nem is indokolta a kénysztáplálást, így a testület megállapította az Egyezmény 3. cikkében szereplő tilalom megsértését.

Ciorap Moldova ellen indított perében a több ízben is éhségstrájkot folytató fogvatartott a vele szemben alkalmazott, megítélése szerint fájdalmas és megalázó kénysztáplálás miatt fordult az EJEB-hez. Előadta, hogy a kénysztáplálás során a kezét minden esetben megkötözték, annak ellenére, hogy fizikailag soha nem állt ellen. Az őrszemélyzet hátrahúzta a haját, megszorította a nyakát és lábának rögzítésével kényszerítette őt arra, hogy nyissa ki a száját. Ekkor egy fém szájterpeszt vettek igénybe és a nyelvét egy fém fogóval húzták ki a szájából. A kénysztáplálásnál alkalmazott kemény tubus kivételekor nem érezte a nyelvét, képtelen volt beszélni és vérzett a szája. A beavatkozás során az egyik foga eltört és hasüregi fertőzést is kapott. A fogvatartott állításait alátámasztotta többek között az egyik ápoló vallomása is, aki tanúja volt annak, hogy az ellenállást nem tanúsító fogvatartottat indokolatlanul megkötözték.

A strasbourgi testület a konkrét ügyben kétségbe vonta a kénysztáplálás egészségügyi szükségességét, mivel véleménye szerint semmi sem támasztotta alá az orvosok döntését. Az EJEB döntésében arra is hivatkozott, hogy az orvosok megfelelőnek ítélték a fogvatartott egészségi állapotát, ami nehezen összeegyeztethető az életet fenyegető, és ezáltal kénysztáplálást igénylő állapottal. A fentiekre tekintettel a testület úgy ítélte meg, hogy a kérelmező ismétlődő kénysztáplálása nem volt egészségileg indokolt, sokkal inkább büntető jellegű, mivel arra irányult, hogy hagyja abba tiltakozását. Ennek érdekében pedig a fogvatartottat szükségtelen fizikai fájdalomnak és megaláztatásnak tették ki, így a hatóság eljárása az EJEB szerint kimerítette az Egyezmény 3. cikkének megsértését.

E két releváns jogeset, illetve döntés ismeretében megállapítható, hogy egyfelől az EJEB nem ismeri el az életmentő beavatkozás visszautasításának jogát, másfelől nem utasítja el az éhségstrájkot folytató fogvatartottak kénysztáplálását, feltéve, hogy a beavatkozás megfelel a fentebb ismertetett feltételeknek. Amennyiben tehát megállapítást nyer, hogy a fogvatartott az éhezés következtében életét fenyegető egészségi állapotba került, ami indokolta az egészségügyileg szükséges beavatkozást, az egyúttal megfelelő

³⁹ *Nevmerzhitsky v. Ukraine* 80; *Ciorap v. Moldova* 63.

⁴⁰ *Ciorap v. Moldova* 78–83; 89.

eljárási garanciákkal alátámasztott volt és a kényszerszáplálás alatt alkalmazott táplálási mód nem haladta meg az Egyezmény 3. cikkének sérelmét eredményező minimum szintet, valamint nem öltött büntető, megfélemlítő jelleget, akkor elviekben a kényszerszáplálás a fogvatartott elutasítása esetén sem alapozza meg az embertelen, megalázó bánásmódot. Itt ismételtén visszaautalnánk azonban arra a körülményre, hogy a súlyosság minimum szintje relatív természetű, esetről esetre vizsgálendő, tekintve, hogy függ egyebek mellett a beavatkozás időtartamától, annak fizikai és mentális kihatásaitól, illetve esetenként a nemtől, az életkortól, az érintett személy egészségi állapotától. Ilyenformán mindig a konkrét eset körülményeinek vizsgálata alapján lehet állást foglalni a 3. cikk megalapozottságáról vagy az egyezményesértés hiányáról.

Az éhségstrájkja következtében életét veszítő *Muharrem Horoz* ügye⁴¹ kapcsán pedig az EJEB arra is rávilágított, hogy az Egyezmény 2. cikkéből fakadóan a fogvatartó államok kötelesek az éhségstrájkoló megfelelő egészségügyi ellátására, de nem felelnek a 2. cikk alapján, ha tiszteletben tartva a strájkoló akaratát nem avatkoznak be, ami adott esetben a fogvatartott halálát eredményezi. Ilyenformán az EJEB esetjogából az is leszűrhető, hogy az Európa Tanács tagállamai szabadon dönthetnek az éhségstrájkoló akaratának tiszteletben tartása mellett éppúgy, mint ahogy elvi lehetőségük kínálkozik a kényszerszáplálás megfelelő feltételeken alapuló alkalmazására. Ez a nagyfokú „szabadság” *Jacobs* szerint⁴² annak a ténynek is betudható, hogy a tagállamok nagyon eltérően vélekednek az éhségstrájk, illetve a kényszerszáplálás kérdésében, azaz nem beszélhetünk egy egyhangú európai megközelítésről.

V. A CPT és a kényszerszáplálás megítélése

Ahogy arra a III.1. alfejezetben utaltunk, a CPT 3. Általános Jelentése a fogvatartottak egészségügyi ellátásával kapcsolatos általános megállapításain belül a III.47. pontban érinti az éhségstrájk kérdését is. Itt azonban mindösszesen a kezelőorvosok felelősségének két modellje rajzolódik ki, azaz a testület nem törekszik annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy az éhségstrájkot folytató fogvatartottakkal szembeni beavatkozás megengedett vagy sem. Ez a megközelítés gyakorlatilag felfogható az EJEB szemléletmódjának követéseként, azaz a CPT is az államokra bízta e kényes kérdés eldöntését.⁴³

Lényeges változásként könyvelhető el azonban a CPT 2007-es spanyolországi ad hoc látogatása, amelynek célja az éhségstrájkot folytató és a spanyol hatóságok által kényszerszáplálásnak alávetett fogvatartott *José Ignacio De Juana* ügyének vizsgálata volt. Noha a testület kinyilvánította, hogy a feladata az ügygel összefüggésben mindösszesen annak megállapítására irányul, hogy a fogvatartott kényszerszáplálása rossz bánásmódot eredményezett-e, a látogatásról készült jelentésből mégis körvonalazódni látszik a kényszerszáplálás kérdésének megítélése. A jelentésből ugyanis kiolvasható, hogy a CPT a kényszerszáplálás alkalmazását csak akkor tekinti elfogadhatónak, ha megfelel bizonyos feltételeknek, míg azok hiánya megalapozhatja az embertelen, megalázó bánásmódot.

⁴¹ *Horoz v. Turkey* (Application no. 1639/03), judgment of 31. March 2009.

⁴² *JACOBS* 2012, 200–201. pp.

⁴³ *JACOBS* 2012, 202. p.

A CPT az EJEB-hez hasonlóan feltételként határozta meg egyebek mellett a beavatkozás egészségügyi szükségességét, amelyet a testület szerint az intézkedés egészségügyi természetének megfelelő feltételek között kell végrehajtani. Ugyancsak szükséges elem az eljárási garanciák megteremtése, amelyek tartalmazzák a független egészségügyi döntéshozatalt, a jogorvoslat lehetőségét, valamint a döntés valamennyi aspektusának megfelelő ellenőrzését. A jelentés azt is hangsúlyozza, hogy az alkalmazott kénysztáplálási mód nem okozhat szükségtelen fájdalmat és kellő hozzáértéssel, minimális erő kifejtésével kell véghezvinni. Olyan módon tehát, amely a lehető legkisebb mértékben sérti a fogvatartott testi integritását. Bármilyen testi kényszer igénybevétele szigorúan a kénysztáplálás végrehajtásának biztosítására irányulhat és azt egészségügyi kérdésként kell kezelni. A kénysztáplálás módjával kapcsolatos megfogalmazás tehát egyfelől eltér az EJEB-nél megismert feltételtől, másfelől abból az derül ki, hogy a CPT a hangsúlyt a kénysztáplálás egészségügyi jellegére, illetve aspektusaira helyezi és ezek az egészségügyi aspektusok jelentik a döntő tényezőt annak megállapításánál, hogy az adott konkrét esetben a kénysztáplálás rossz bánásmódot eredményezett-e.

Maga a jelentés abból a szempontból is figyelemreméltó, hogy a korábbi országjelentéseiben a CPT mint releváns és követendő nemzetközi instrumentumokra visszautalt a Tokiói, illetve a Máltai Deklarációkra. Ismeretesen azonban ezek a dokumentumok kategorikusan tiltják a kénysztáplálást, így felvetődik a kérdés, hogy a spanyol jelentés ismeretében a CPT helyesli-e a beavatkozás alkalmazását. A választ maga a hivatkozott jelentés adja meg, mivel abban a testület egyértelművé tette, hogy a kénysztáplálással kapcsolatos feltételek megfogalmazása nem jelenti a beavatkozás bizottság általi jóváhagyását, illetve utal arra is, hogy nem a testület feladata ítéletet mondani e kérdésben. Amennyiben azonban egy tagállam a fogvatartott kénysztáplálása mellett dönt, a CPT szerint az országjelentésben megfogalmazott kritériumoknak mint egyfajta minimumnak meg kell feleljen.⁴⁴

VI. Az éhségstrájk kérdése európai kitekintésben

A CPT fentebb hivatkozott spanyol országjelentése arra is rámutatott, hogy európai viszonylatban a nemzeti törvényhozások többsége azon a nézeten van, miszerint egy kompetens felnőtt személy még akkor is dönthet az egészségügyi beavatkozás visszautasítása mellett, ha az egyébként megmenethetné az életét. Mégis számos olyan ország is van, amely az éhségstrájk kérdésében a beavatkozás, azaz a kénysztáplálás mellett dönt, hivatkozással a fogvatartott életének megóvására. A fogvatartottak éhségstrájkja tekintetében tehát egy egységes európai szabályozásról vagy gyakorlatról nem lehet beszélni.

Így amíg például Angliában és Walesben a fogvatartott élelem visszautasítására vonatkozó döntését a hatóságok tiszteletben tartják,⁴⁵ addig Németországban törvényen alapuló

⁴⁴ JACOBS 2012, 206–207. pp.

⁴⁵ A kénysztáplálás elmaradásának egyik legjelentősebb esete éppen Észak-Írországhoz köthető: miután 1981-ben az Egyesült Királyság kormánya meghajolt a betegek autonómiájának elve előtt és nem követelte meg az orvosoktól a fogvatartottak táplálását, 10 éhségstrájkoló veszítette életét. MILLER, IAN: *A History of Force Feeding*. Springer, Basingstoke, 2016. 5. p.

jogosultság az éhségsztrájkoló személlyel szembeni fellépés és beavatkozás.⁴⁶ A német szabályozás a kényszerítő egészségügyi intézkedést a fogvatartott életveszélyes állapota, illetve súlyos egészségkárosodás veszélye esetén megengedettnek tartja, míg kötelező alkalmazásról rendelkezik, ha a fogvatartott már nem képes az ésszerű döntés meghozatalára. A német modellel szemben az angol megoldás lényege, hogy a fogvatartott akaratát tiszteletben kell tartani és a kényszerszáplálása csak akkor megengedett, ha mentális képessége miatt az éhségsztrájk kezdetén nem tudta felismerni cselekményének következményeit.⁴⁷

Hollandiában hosszú időn keresztül nagy jelentőséget tulajdonítottak a fogvatartott éhségsztrájkkal kapcsolatos döntésének és visszautasították a kényszerszáplálást, az ún. *Volkert van der G.*-eset⁴⁸ azonban ennek az irányvonalnak a megváltozásáról tanúskodik.

Szerbiában a Büntetés-végrehajtási törvény alapján a fogvatartottak kifejezett hozzájárulásuk nélkül egészségügyi kezelésnek nem vethetők alá, illetve a kényszerszáplálás ugyan csak tilalmazott. Amennyiben azonban az egészségügyi kezelés visszautasítása vagy az önkéntesen vállalt éhezés súlyosan károsítaná a fogvatartott egészségét, vagy veszélyeztetné az életét, az általános egészségügyi rendelkezéseknek megfelelően a kezelőorvos döntése alapján a kezelés végrehajtható. Ilyen esetben a kezelőorvos a beteg napi vizsgálatára köteles. A Szerb Orvosi Kamara által a szakmai etikai kódexben lefektetett etikai standardok ugyanakkor csak akkor tolerálják a fogvatartott kényszerrel történő kezelését és/vagy táplálását, ha beleegyezésre képtelen. Ez a gyakorlatban a jogi, illetve az etikai standardokból fakadó kötelezettségek összeütközését eredményezheti, ha az éhségsztrájkot folytató és egyúttal döntéshozatalra képes beteg visszautasítja az egészségügyi vizsgálatát.⁴⁹

Törökországban a kezelőorvosok ugyancsak bonyolult, egymásnak ellenmondó iránymutatásokon alapuló erkölcsi dilemmáját jól szemlélteti a fogvatartottak 1996-os, illetve 2000-es éhségsztrájkja. 1996-ban a török kormány az Egészségügyi Minisztérium alkalmazásában álló börtönorvosokat arra kötelezte, hogy a fogvatartottak életének megóvása érdekében alkalmazzanak kényszerszáplálást. Erre reagálásként a Török Orvosi Társaság kinyilvánította, hogy a fogvatartottak kényszerszáplálása és akaratukon kívül ellátása sérti az

⁴⁶ JACOBS 2012, 248–310. pp.

⁴⁷ Önmagában a mentális rendellenesség nem jelenti a felismerési képesség, avagy a kompetencia hiányát, ugyanakkor a tünetek változása esetén a kompetencia csökkenhet. BROCKMAN, BEA: *Food refusal in prisoners: a communication or a method of self-killing? The role of the psychiatrist and resulting ethical challenges*. Journal of Medical Ethics 1999, 25., 453. pp.

⁴⁸ Pim Fortuyn politikus megölésének gyanújával vették őrizetbe 2002-ben *Volkert*, akinek esetleges öngyilkosságától tartva a hatóságok folyamatos kameramegfigyelését rendelték el. Részint erre válaszlépésként kezdett éhségsztrájkba a fogvatartott. Kényszerszáplálásának lehetősége az egyik legfelkapottabb kérdéssé vált a médiában. Az igazságügyi miniszter a kérdésben úgy foglalt állást, hogy szerinte az éhségsztrájkoló kívánságának figyelembe vételét egyensúlyba kell hozni a közérdekkel, a közérdek szem előtt tartása pedig a bírósági eljárás zavartalan lefolytatását követeli meg. A hozzá intézett parlamenti kérdésre válaszul a miniszter azt is kifejtette, hogy az éhségsztrájkkal összefüggésben különbséget kell tenni az igazságügyi miniszter, illetve a kezelőorvos felelőssége között. Amíg utóbbi a beteg jólétéért felel, addig előbbi a közérdek védelmét kell, hogy szolgálja. A közérdek védelme magában foglalja a jogrend védelmét, amely adott esetben az eljárás zavartalan folytatásához fűződő érdeket is megtestesíti. A társadalmat sokkoló bűncselekmény miatti büntetőeljárás zavartalan lefolytatása olyan közérdek, amely a fogvatartott életben tartását, azaz kényszerszáplálását vonhatja maga után az éhségsztrájkoló akaratával ellentétesen. JACOBS 2012, 232., 235. pp.

⁴⁹ ALEMPIJEVIC, DJORJE et al.: *Ethical and legal consideration of prisoner's hunger strike in Serbia*. Journal of Forensic Sciences 2011, 56(2). 547–550. pp. A hivatkozott tanulmány alapjául szolgáló ügyben az éhségsztrájkot folytató fogvatartott folyamatosan visszautasította a vizsgálatát, majd az éhségsztrájk 15. napján elhunyt.

egészségügyi ellátás visszaautásításához való jogot. A helyzetet bonyolította, hogy az orvosok 80%-a nemcsak kormányzati alkalmazott, hanem egyúttal a hivatkozott orvosi társaság tagja is volt. A 2000-es éhségsztrájk esetén hasonló érdekütközés jelentkezett, sőt amíg a társaság elnöke úgy foglalt állást, hogy a kényszerszáplálásban érintett orvosokat vizsgálat alá vonhatják, addig a kormányzat kijelentette, hogy azokkal az orvosokkal szemben, akik megtagadják a fogvatartottak kényszerszáplálását, büntetőeljárást fognak kezdeményezni. Ezzel gyakorlatilag mindkét oldal átpolitizálta az egyébként alapvetően orvosi kérdést.⁵⁰

Végül megemlítenénk a spanyol „megoldást”, amelynél az alkotmánybíróság 1990-ben maga mondta ki a fogvatartottak kényszerszáplálásának jogszerűségét azon esetekben, amikor az egészségügyi kritériumok alapján a halálos kockázat elkerülése azt indokolja. Az alkotmánybíróság 4 érveléssel támasztotta alá döntését: egyfelől hivatkozott arra, hogy az emberi élet elsőbbséget élvez és még az egyén önrendelkezési joga ellenében is érvényesülnie kell. A testület emellett kétségbe vonta a halálhoz való jog, illetve a saját élet felett való döntés jogának létezését. Utalt továbbá arra, hogy a fogvatartott és a büntetés-végrehajtási szervezet közötti alá-fölérendeltségi viszonyra tekintettel ez utóbbi jogosult a fogvatartottak alapvető jogainak korlátozására azok életének és egészségének megóvása érdekében. Végül kinyilvánította, hogy az éhségsztrájkok célkitűzései teljesen törvénytelenek és a kormányzati politika megváltoztatására irányulnak. A döntés lényege tehát, hogy a börtönadminisztráció köteles a fogvatartottak életének és egészségének megóvására, így azon esetekben, amikor a fogvatartott az éhségsztrájkkal veszélynek teszi ki az életét, kényszerszáplálása a hatóság kötelessége.⁵¹

VII. Zárszóként

A jelen tanulmány egyebek mellett arra kereste a választ, hogy a fogvatartó államok, illetve hatóságok jogosultak-e az éhségsztrájkot folytató fogvatartottak kényszerszáplálására. A feldolgozott nemzetközi instrumentumok, valamint szakirodalom ismeretében erre a kérdésre egyöntetű válasz nem adható. Az Orvosok Világszövetségének Tokiói és Máltai Deklarációi egyértelműen tilalmazzák a fogvatartottak kényszerrel történő kezelését és táplálását és a fogvatartottak emberi méltóságának, valamint döntéseik tiszteletben tartásának elismerése mellett így foglal állást ebben a kérdésben a Nemzetközi Vöröskereszt is.⁵² A hivatkozott dokumentumok ajánlás-jellege ugyanakkor nem eredményezi a bennünk foglalt alapelvek, iránymutatások kötelező alkalmazását. Az államok (a politikai döntéshozók) saját belátására van tehát bízva, hogy tiszteletben tartják-e a fogvatartott döntését, vagy az élet, mint legfőbb érték védelmére és ennek megóvására irányuló kötelezettségükre hivatkozva a kényszerszáplálás eszközéhez folyamodnak.

⁵⁰ OGUZ – MILES 2005, 169–171. pp.

⁵¹ GARCÍA-GUERRERO, JULIO: *Hunger striking in prisons: ethics and the ethical and legal aspects*. Revista Española de Sanidad Penitenciaria 2013, 15, 12. p.

⁵² INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS: *Hunger strikes in prisons: The ICRC's position*. 31 January 2013. www.icrc.org/en/document/hunger-strikes-prisons-icrcposition.

A magunk részéről azzal a nézettel⁵³ értünk egyet, amely az egymásnak feszülő érdekek kiegyensúlyozása érdekében jelentőséget tulajdonít annak a körülménynek, hogy az éhségsztrájk éppen melyik fázisban van. Így amennyiben a fogvatartott megkezdte a sztrájkot, akkor döntését és a sztrájk folytatásához való jogát tiszteletben kell tartani, azaz az állam beavatkozási érdeke háttérbe szorul. Ez azonban nem jelenti, hogy a fogvatartott megfelelő egészségügyi ellátás, vagy felügyelet nélkül maradna, mert annak biztosítására az állam a sztrájk teljes tartama alatt továbbra is köteles. Az éhségsztrájk folyamán ugyancsak a fogvatartotti érdeken van a hangsúly és nincs helye a beavatkozásnak, feltéve, hogy a fogvatartott képes a kezelés visszautasítására vonatkozóan tájékoztatáson alapuló önkéntes döntés meghozatalára. Amennyiben pedig a fogvatartott egészségi állapota rosszabbodik, egészen addig a pontig, amikor az állapotromlás már tartós károsodással vagy halállal fenyeget, már alapja van a hatóságnak a megfelelő egészségvédő intézkedések megtételére. Utóbbi ugyanakkor azt feltételezi, hogy nemzeti szinten az egészségügyileg szükségesnek ítélt beavatkozást a törvényhozás kellő eljárási garanciákkal támasztja alá és ideális esetben ezek a rendelkezések nem ütköznek az egészségügyi dolgozók számára irányadó szakmai etikai standardokba. Ellenkező esetben ugyanis az erkölcsi és jogi kötelezettségek kollíziója gyakorta elkerülhetetlen.

ZSUZSANNA JUHÁSZ

THE PRISONERS' RIGHT TO HUNGER STRIKE

(Summary)

Hunger strike is a common form of protest in prison settings and is also problematic because prisoners are in the custody of the state and the state (the prison administration) is entrusted with ensuring their health and lives. In addition, prison hunger strikes present clinical, ethical, legal and human rights challenges to doctors who care for hunger strikers: in caring for patients who are hunger striking the physician must balance the right of the hunger striker to refuse medical intervention and refuse medical intervention against the physician's duty to preserve life.

This article provides an in-depth analysis of the Declarations on hunger strikers (Declarations of Tokyo and Malta) and also elaborates on the European documents and case law of the European Court of Human Rights that are entirely or partly concerned with the issue of force-feeding prisoners on hunger strike. Finally, the study reveals that several countries in Europe still intervene in hunger strikes through the use of force-feeding to preserve the life of the prisoner on hunger strike.

⁵³ ELKAYAM-LEVY 2015, 42. p.

LUKÁCS ADRIENN*

Az elfeledtetéshez való jog a munkajogban**

Bevezetés

A 21. századra nagymértékben megváltozott az információ és a személyes adatok létrehozásának, tárolásának és előhívásának folyamata. Napjainkban soha nem látott mennyiségű és minőségű adat megosztása figyelhető meg; a technológiai fejlődésnek köszönhetően pedig ezen adatok tárolása és előhívása sokkal olcsóbbá és egyszerűbbé vált. Míg korábban a felhalmozott információ tárolására és előhívására különféle intézményeket kellett létrehozni és működtetni (pl.: könyvtár, levéltár) és a megőrzött információ köre korlátozott volt, addig napjainkra a számítástechnikai eszközök által exponenciálisan megnőtt a tárolható adatok köre mind a minőség, mind a mennyiség vonatkozásában. Míg évszázadokon keresztül a felejtés volt a norma, az utóbbi pár évtized során az emlékezés vált főszabállyá.¹

Az emlékezés ily mértékű kiterjesztése komoly következményekkel jár az egyénekre nézve, legyen szó akár a személyes kapcsolataikról, a jó hírnevükről, vagy éppen a munkavállalási lehetőségeikről. A nagyfokú emlékezés ahhoz a - még friss - helyzethez vezet, hogy az adatok korlátlan tárolása esetén előfordulhat, hogy az egyént egy évtizedekkel korábbi tette alapján ítélik meg. Míg korábban ezeknek a cselekedeteknek nagyrésze természetes úton elhalványodott, vagy akár a feledés homályába merült, addig ma már évtizedekkel később is változatlan formában idézhető elő a kérdéses cselekedet vagy tartalom, sokszor pusztán pár kattintással.² Ehhez a megváltozott technológiai környezethez nemcsak az emberi elmének, hanem a jogszabályoknak is igazodniuk kell, a törléshez való jog szerepe felértékelődik. A személyes adatok védelméhez való jog terén különféle rendelkezések és jogosultságok, különösen a törléshez és az elfeledtetéshez való jog hivatottak biztosítani, hogy a személyes adatok kezelése többek között pontos és naprakész adatokra korlátozódjon, az érintett pedig törölhesse az adatokat, amennyiben azok nem felelnek meg valamilyen okból a jogszabályi követelményeknek.

* tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, MKTB Képzések Intézete

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ SZÉKELY IVÁN: *Jog ahhoz, hogy elfelejtsenek töröljenek*. Információs Társadalom, 2013/3-4, 7. p.

² MAYER-SCHÖNBERGER, VIKTOR: *Delete – The Virtue of Forgetting in the Digital Age*. Princeton University Press. 2011. 92. p.

A személyes adatok védelméhez való jog a munkavállalókat is megilleti: a tanulmány célja, hogy bemutassa a téma egyik különös aspektusát, az elfeledtetéshez való jogot a munka világában. A törléshez való jog a munka világában (sem) korlátlan: azt a munkáltatót megillető és terhelő jogok és kötelezettségek fényében kell vizsgálni. A tanulmány elsődlegesen a vonatkozó jogszabályokból, valamint a bírói gyakorlat értelmezéséből vezeti le a megállapításait, a jogtudományi értelmezésekre támaszkodva. A tanulmány először áttekinti az elfeledtetéshez való jog európai uniós adatvédelmi alapjait: az elfeledtetéshez való jog „forrásaként” szolgáló Google Spain ítéletet, valamint a GDPR vonatkozó rendelkezéseit. Az általános jogi keretek ismertetését követően pedig a tanulmány a munka világát vizsgálja, és áttekinti, hogy miként érvényesül az elfeledtetéshez való jog ezen a specifikus területen.

1. Az elfeledtetéshez való jog az adatvédelemben

A 21. században a törléshez való jog kiemelt jelentőséggel rendelkezik, érvényesülését a hatályos európai uniós adatvédelmi szabályok is biztosítják. Bár a törléshez való jog már az adatvédelmi rendelet³ (General Data Protection Regulation, a továbbiakban: GDPR) hatályba lépését megelőzően is létező fogalom volt az EU-s adatvédelem terén, a GDPR jelentősen megerősítette ezen jogosultságot, kodifikálva annak az online világban érvényesülő aspektusát, az elfeledtetéshez való jogot.⁴ A megnövekedett mennyiségű és minőségű adatkezelések, valamint az adatok szinte korlátlan tárolása mellett kiemelkedően fontos, hogy az emlékezés korában a felejtésnek is legyen helye, melyet az elfeledtetéshez való jog hivatott biztosítani. A felejtés elfelejtése ugyanis nem csak az egyének vonatkozásában jár komoly következményekkel, hanem társadalmi szinten is.⁵ Az Európai Unióban ez az érintetti jogosultság a 2014-es Google Spain ítélettel került reflektorfénybe, majd a GDPR-ban nyert részletesebb szabályozást.

1. A Google Spain ügy

Bár a törléshez való jog a GDPR „elődjében”, az adatvédelmi irányelvben⁶ is megtalálható volt,⁷ annak egyik aspektusa, az elfeledtetéshez való jog a 2014-es C-131/12. számú

³ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet) (EGT-vonatkozású szöveg) HL L 119. 2016. 5. 4., 1–88. pp.

⁴ PÉTERFALVI ATTILA (szerk.) – RÉVÉSZ BALÁZS (szerk.) – BUZÁS PÉTER (szerk.): *Magyarázat a GDPR-Ról*. Wolters Kluwer Hungary. Budapest, 2018. 180. p.

⁵ Az egyének tekintetében kiemelendő a jelenben élés „képessége”, társadalmi szinten pedig annak elismerése, hogy az egyének képesek a változásra, a fejlődésre – melyekre nézve kihívást jelent a túlzott emlékezés. Forrás: MAYER-SCHÖNBERGER 2011, 12–13. pp.

⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 95/46/EK irányelve (1995. október 24.) a személyes adatok feldolgozása vonatkozásában az egyének védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról. OJ L 281, 23.11.1995, 31–50. pp.

⁷ „Adathozzáféréshez való jog” című 12. cikk (95/46/EK irányelv): „A tagállamoknak biztosítaniuk kell minden érintett számára a jogot, hogy az adatkezelőtől: [...] b) az esettől függően kérje az olyan adatok helyesbítését,

Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González ügyben került pontosításra.⁸

Az előzetes döntéshozatali eljárás alapügyének felei a Google Spain SL és a Google Inc, valamint az Agencia Española de Protección de Datos (spanyol adatvédelmi ügynökség) és M. Costeja González voltak. 2010-ben M. Costeja González panaszt nyújtott be az adatvédelmi ügynökséghez a La Vanguardia (nagy példányszámban megjelenő spanyol napilap kiadója) és a Google Spain, valamint Google Inc. ellen, mivel amennyiben egy internetes felhasználó beírta a Google keresőjébe González úr nevét, akkor az a La Vanguardia két olyan (1998-as) linkjére irányította, melyek González úr nevét egy társadalombiztosítási tartozás behajtására irányuló lefoglalással kapcsolatos ingatlan-árveréssel összefüggésben említették. González úr panaszában egyrészt azt kérte, hogy kötelezzék a La Vanguardia-t, hogy törölje vagy módosítsa a közleményt, oly módon, hogy a nevét ne említsék meg bennük, másrészt kérte, hogy a Google Spain vagy a Google Inc.-t kötelezzék arra, hogy személyes adatait töröljék, vagy tegyék felismerhetetlenné, a célból, hogy a keresőmotor ne adjon ki a keresési találatok között a közleményekre mutató linkeket. Az adatvédelmi ügynökség a La Vanguardia vonatkozásában elutasította a panaszt, megállapítva, hogy a szóban forgó információ közzététele jogilag megalapozott volt, mivel azt a szociális és munkaügyi minisztérium rendelte el, és célja az volt, hogy a lehető legnagyobb nyilvánosságot biztosítsanak az árveréseknek az árverési vevők minél nagyobb számú részvétele érdekében. A Google Spain és Google Inc. vonatkozásában azonban helyt adott a panasznak.⁹

A Google Spain és a Google Inc. azonban keresetet nyújtott be a határozat ellen az Audiencia Nacional (nemzeti bíróság) előtt, mely előzetes döntéshozatali eljárás keretében fordult az Európai Unió Bíróságához (továbbiakban: EUB). Az előzetes döntéshozatali eljárásban többek között¹⁰ azt a kérdést terjesztette fel az EUB-hez, miszerint az adatvédelmi irányelvben meghatározott érintetti jogosultságok magukba foglalják-e az „elfeledtetéshez való jogot”, azaz a törléshez és az adatok zárolásához való jogot, valamint a tiltakozáshoz való jogot¹¹ „úgy kell-e értelmezni, hogy azok kiterjednek arra, hogy az

törlését vagy zárolását, amelyek feldolgozása [helyesen: kezelése] nem felel meg ezen irányelv rendelkezéseinek, különösen az ilyen adatok hiányos vagy hibás volta miatt[.]”

⁸ BUNN, ANNA: *The curious case of the right to be forgotten*. Computer Law & Security Law Review. 2015 (31). 348. p.

⁹ C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González [2014] ECLI:EU:C:2014:317, 14–17. bek.

¹⁰ Emellett arra vonatkozóan is kérdést tett fel, miszerint a területi és tárgyi hatályra vonatkozó rendelkezések magukba foglalják-e a kérdéses tevékenységet, illetve az adatkezelésnek minősül-e. Az EUB mindkét vonatkozásban megerősítő választ adott, kimondva, hogy az adatvédelmi irányelv területi hatálya magába foglalja a kérdéses tevékenységet, így a vonatkozó adatvédelmi rendelkezések alkalmazandók, illetve, megállapította, hogy „a keresőmotorok útján végzett olyan tevékenység[...], amely harmadik fél által az interneten közzétett vagy megosztott információk kereséséből, automatikus indexálásából, ideiglenes tárolásából, majd végül bizonyos válogatási szempontok alapján az internethasználók számára történő hozzáférhetővé tételéből áll[.]” (C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González [2014] ECLI:EU:C:2014:317, 41. bek.) adatkezelésnek minősül.

¹¹ 95/46/EK irányelv 14. cikk: „A tagállamoknak biztosítaniuk kell az érintettnek, hogy: a) legalább a 7. cikk e) és f) pontjában foglalt esetekben, sajátos helyzetével kapcsolatos lényeges jogos érdekből bármikor tiltakozhasson a rá vonatkozó adatok feldolgozása ellen, kivéve, ha erről a nemzeti jog másként rendelkezik. Jogos tiltakozás esetén az adatkezelő által kezdeményezett adatfeldolgozás a továbbiakban nem terjedhet ki a szóban forgó adatokra; b) kérelemre és térítésmentesen tiltakozhasson az olyan, rá vonatkozó személyes adatok feldolgozása ellen, amelyekkel kapcsolatban az adatkezelő előre jelzi, hogy feldolgozásuk célja közvetlen üzletszerzés, illetve

érintett közvetlenül a keresőmotorokhoz forduljon a személyére vonatkozó, harmadik fél honlapján közzétett információ indexálásának megakadályozása érdekében azon kívánságára hivatkozva, hogy az internethasználók ne ismerhessék meg ezen információt, ha azt magára nézve károsnak tartja, vagy szeretné, ha ezen információ tárolását megszüntetnék, legyen szó akár harmadik fél által jogszerűen közzétett információról?”¹²

Fontos leszögezni, hogy a döntés a törlés egyik speciális területére, az internetes keresőmotorok találati listájáról való eltávolításra vonatkozott, kimondva, hogy a törléshez való jogból következően az érintett kérelmezheti a találati listából a rá vonatkozó adatok törlését, amennyiben az adatok kezelése összeegyeztethetetlen az adatvédelmi alapelvekkel és az adatkezelés céljával, mivel azok az ügy körülményeit vizsgálva nem megfelelőek, nem relevánsak, illetve túlzó mértékűek.¹³ Az EUB felhívta a figyelmet nemcsak arra, hogy a keresőmotorok olyan rendszerezett információtömeget biztosítanak a felhasználókról,¹⁴ mely érintheti az érintett magánéletének számos vonatkozását, hanem hangsúlyozta a keresőmotorok társadalomban betöltött jelentős szerepét is.¹⁵

Az EUB kimondta, hogy amennyiben a személyes adatok kezelése az adatkezelési követelményeket sértené, a törléshez való jog magába foglalja a jogot ahhoz, hogy az érintett a keresőmotorban történő nevére rákereséskor a találati listában kiadott eredmények már ne legyenek a névvel összekapcsolhatók.¹⁶ Az EUB szerint az eredetileg pontos adatok jogszerű kezelésének esetében is megilleti ez a jogosultság az érintettet, amennyiben az időmúlásra tekintettel, az eset összes körülményét figyelembe véve a személyes adatok nem megfelelőek, túlzó mértékűek, vagy már nem relevánsak az adatkezelési cél tükrében.¹⁷

Ugyanakkor ez a jogosultság nem lesz abszolút, azt esetről esetre kell vizsgálni, egy egyensúlyi helyzetet kell teremteni az érintett jogai és az internethasználók érdekei között (különös tekintettel a véleménynyilvánítás szabadságára, vagy akár az érintett személyére).¹⁸ Ez az egyensúly abban is megnyilvánult, hogy míg az EUB a közleményekhez

hogy tájékoztassák személyes adatainak harmadik személyeknek első alkalommal történő közlése, vagy a nevükben közvetlen üzletszerzés céljára történő felhasználás előtt, valamint számára az ilyen közlés vagy felhasználás elleni kifogás jogát kifejezetten biztosítani. A tagállamok megteszik a szükséges intézkedéseket annak biztosítása érdekében, hogy az érintettek tisztában legyenek a b) pont első albekezdésében említett jogukkal.”

¹² C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González [2014] ECLI:EU:C:2014:317, 20. bek.

¹³ C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González [2014] ECLI:EU:C:2014:317, 94. bek.

¹⁴ Emiatt az EUB különbséget tett a weboldal szerkesztője és a keresőmotor üzemeltetője, mint adatkezelő között.

¹⁵ C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González [2014] ECLI:EU:C:2014:317, 80. bek.

¹⁶ C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González [2014] ECLI:EU:C:2014:317, 99. bek.

¹⁷ COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION: *Press release No 70/14 Luxembourg, 13 May 2014 - Judgment in Case C-131/12 Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González*. 2014. Elérhető: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2014-05/cp140070en.pdf> Letöltés ideje: 2020. december 16.

¹⁸ SCHUBAUER PETRA: *Az elfeledtetéshez való jog az új adatvédelmi rendelet tükrében*. Infokommunikáció és jog. 2017/2. 88. p.

történő könnyű hozzáférés megszüntetését elrendelte,¹⁹ az archivált újság tartalmának a megváltoztatását nem rendelte el.²⁰

2. Az elfeledtetéshez való jog az általános adatvédelmi rendeletben

Ugyan a törléshez (és az elfeledtetéshez) való jog a GDPR alkalmazását megelőzően is létezett, az nem egyezik teljes mértékben a GDPR 17. cikkében található jogosultsággal.²¹ A GDPR újítása, hogy a már korábban létező jogokat immár önálló formában szabályozta és megerősítette, valamint alkalmazásukat kifejezetten kiterjesztette az online térre is.²² A 17. cikk ugyanis két jogosultságról rendelkezik: a törléshez való jogról, valamint az elfeledtetéshez való jogról.²³ A törléshez való jog értelmében „[a]z érintett jogosult arra, hogy kérésére az adatkezelő indokolatlan késedelem nélkül törölje a rá vonatkozó személyes adatokat, az adatkezelő pedig köteles arra, hogy az érintettre vonatkozó személyes adatokat indokolatlan késedelem nélkül törölje.”²⁴ Minderre meghatározott indokok megléte esetén kötelezhető, amennyiben a személyes adatok kezelése már nem szükséges, az adatkezelésnek már nincs jogalapja, az érintett gyakorolja a tiltakozáshoz való jogát, jogellenes az adatkezelés, az adatkezelőre vonatkozó jogi kötelezettség miatt törölni kell a személyes adatot vagy a törlésre közvetlenül a gyermekeknek kínált, információs társadalommal összefüggő szolgáltatásokkal összefüggésben kerül sor.²⁵

Ezen túlmenően a GDPR rendelkezik az elfeledtetéshez való jogról, mely a törléshez való jogosultságból következik, és különösen jelentős az online térben.²⁶ Eszerint, ha az adatkezelő nyilvánosságra hozta a személyes adatot, és azt a törléshez való jog értelmében törölni köteles, az elérhető technológia és a megvalósítás költségeinek figyelembevételével meg kell tennie az észszerűen elvárható lépéseket – ideértve technikai intézkedéseket – annak érdekében, hogy tájékoztassa az adatokat kezelő adatkezelőket, hogy az érintett kérelmezte tőlük a szóban forgó személyes adatokra mutató linkek vagy e személyes adatok másolatának, illetve másodpéldányának törlését.²⁷ Ezzel a GDPR kiterjeszti

¹⁹ A Google az ítéletet követően létrehozta azt a mechanizmust, ami által törlési kérelmeket lehet beadni a keresőmotorhoz. A Google átláthatósági jelentése szerint 2014. május 29 óta 986.150 eltávolítási kérelmet kapott, melyek 3.863.584 eltávolítandó URL-re vonatkoztak. Forrás: GOOGLE: *Tartalomeltávolítási kérelmek az EU-s adatvédelmi jog alapján*. Elérhető: <https://transparencyreport.google.com/eu-privacy/overview> Letöltés ideje: 2020. december 2.

²⁰ EUROPEAN COMMISSION: *Factsheet on the „Right to be Forgotten” ruling (C-131/12)* Elérhető: https://www.inforights.im/media/1186/cl_eu_commission_factsheet_right_to_be-forgotten.pdf Letöltés ideje: 2020. december 15.

²¹ KUNER, CHRISTOPHER: *The Court of Justice of the EU Judgment on Data Protection and Internet Search Engines*. LSE Law, Society and Economy Working Papers 3/2015, 20. p.

²² PÉTERFALVI ATTILA – RÉVÉSZ BALÁZS – BUZÁS PÉTER 2018. 180. p.

²³ EUROPEAN DIGITAL RIGHTS: *Key aspects of the proposed General Data Protection Regulation explained: What are they? Why are they important? What are common misconceptions? What can be improved?* Elérhető: <https://edri.org/files/GDPR-key-issues-explained.pdf> Letöltés ideje : 2020. december 13. 6. p.

²⁴ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (1).

²⁵ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (1) a)-f).

²⁶ VOIGT, PAUL (szerk.) – VON DEM BUSSCHE, AXEL (szerk.): *The EU General Data Protection Regulation (GDPR). A Practical Guide*. Springer, 2017. 161. p.

²⁷ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (2).

a törléshez való jogot nemcsak magára a személyes adatra, hanem annak másodpéldányaira, nyilvánosságra hozott változataira is.²⁸

A GDPR azt is részletesen szabályozza, hogy miként tehető egyensúly a különféle jogos érdekek között, és mik azok az esetek, melyek kivételt képeznek a törléshez és az elfeledtetéshez való jog alkalmazása alól. Ide tartozik a véleménynyilvánítás szabadságához és a tájékozódáshoz való jog gyakorlása; jogi kötelezettség közérdekű vagy közhasznú feladat; népegészségügy; közérdekű archiválás, tudományos és történelmi kutatás vagy statisztikai cél és az adatkezelő jogos érdekei.²⁹ Az adott eset összes körülményére tekintettel lehet megállapítani, hogy a törléshez való jognak vagy egyéb jogos érdekeknek kell-e érvényesülnie.³⁰

II. Munkajog és a „felejtés joga”

A GDPR-ban deklarált jogosultságok valamennyi érintettet, köztük a munkavállalókat is megilletik. Természetesen a meghatározott korlátozások a munkavállalók vonatkozásában is érvényesek, így a törlésre vonatkozó kérelmüknek a munkáltatók nem lesznek kötelesek minden esetben helyt adni, a törléshez való jogra hatással lesznek a munkáltatót és munkavállalót megillető és terhelő jogok és kötelezettségek. Különösen egyes meghatározott jogalapokra alapított munkahelyi adatkezelés esetén merülhet fel a törléshez való jog gyakorlásának kérdése. Emellett az adatvédelmi alapelvek érvényesülése (különösen szükségesség, pontosság) játszhat kiemelt szerepet.

1. Adatkezelési jogalapok és munkavállaló törléshez való joga

A GDPR a jogalapok körében meghatározza, hogy mik azok az esetek, melyek felhatalmazást adnak az adatkezelőnek arra, hogy a munkavállaló személyes adatait kezelje. Ilyen jogalapnak minősül az érintett hozzájárulása, az ún. szerződéses jogalap, a jogi kötelezettség,

²⁸ JÓRI ANDRÁS (szerk.): *A GDPR magyarázata*. HVG-ORAC. Budapest, 2018. 286. p.

²⁹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (3).

³⁰ Az irányelv alatt létező 29-es Adatvédelmi Munkacsoport (mely a tagállami adatvédelmi szervek képviselőiből állt) 2014 novemberében fogadta el az Európai Unió Bíróságának „Google Spain és Inc. kontra Agencia Española de Protección de Datos (AEPD és Mario Costeja González)” C-131/12 ügyben hozott ítéletének végrehajtásáról szóló irányelveket (WP225), azzal a céllal, hogy az uniós tagállamok bíróságai és adatvédelmi felügyelő szervei egységes gyakorlatot alakítsanak ki a Google ítélet nyomán. Ebben a dokumentumban meghatározták azokat a szempontokat, melyeket figyelembe kell venni, amikor az adatvédelmi szabályok betartásának vizsgálatáról van szó. Ezen szempontok közé tartozik többek között, hogy az érintett közszereplő-e, kiskorú-e, az adat az érintett munkavállalásához kapcsolódik-e, naprakész, pontos-e, különleges adat-e, a személyes adat nyilvánosságra hozatalának körülményei (pl.: újságírás), az adat egyéni véleményt tükröz vagy megalapozott tényt tartalmaz, stb. Az irányelveket a magyar adatvédelmi felügyeleti hatóság, a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság is irányadónak tekintette a gyakorlatában. (A Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság tájékoztatója a személyes adatoknak a Google keresőmotorjának találati listájából való eltávolításával kapcsolatos ügyek megítélése során figyelembe vett szempontokról).

az érintett létfontosságú érdeke, a közérdekű feladat ellátása és közhatalom gyakorlása, valamint az érdekmérlegelés jogalapja (az adatkezelő jogos érdeke).³¹ A foglalkoztatás kontextusában különösen a hozzájárulás, a szerződéses jogalap, a jogi kötelezettség jogalapja, valamint az érdekmérlegelés jogalapja rendelkeznek kiemelt fontossággal.³²

Amennyiben az adatkezelés jogalapja *jogi kötelezettség* végrehajtása, az érintetti jogosultságok gyakorlása korlátozott lesz. Nem érvényesíthető a törléshez/elfeledtetéshez való jog, amennyiben a személyes adatok tárolására jogi kötelezettségnek való megfelelés érdekében kerül sor.³³ A munka világában ilyen jogi kötelezettségnek minősül többek között a személyes adatok tárolása a társadalombiztosítási, illetve adójogi jogszabályok által előírt adatkezelések esetében.

A GDPR 17. cikk (1) b) értelmében a munkavállaló kérelmére törölni kell a személyes adatot, amennyiben a munkavállaló visszavonja az adatkezelés alapját képező *hozzájárulását*, és az adatkezelésnek nincs más jogalapja. A GDPR meghatározza, hogy a hozzájárulásnak milyen követelményeknek kell megfelelnie: eszerint önkéntesnek, konkrétan, tájékozottnak és egyértelműnek kell lennie.³⁴ A hozzájárulás nem minősül önkéntesen megadottnak, amennyiben az érintett és az adatkezelő között egyértelműen egyenlőtlen viszony található: a munkáltató és a munkavállaló között fennálló hierarchikus kapcsolat miatt a hozzájárulás önkéntessége gyakran megkérdőjeleződik, így a munkavállaló hozzájárulása csak kivételes esetben szolgálhat az adatkezelés jogalapjaként.³⁵ Azonban ezen kivételes esetekben, amennyiben a munkavállaló visszavonja a hozzájárulását, és nincs másik jogalap, ami alapján a személyes adatokat kezelni lehetne, a munkáltató köteles azokat törölni. Példaként említhető, amennyiben egy céges sportversenyre a munkáltató egyenpólokat csináltat és az ehhez szükséges adatokat (pl.: méret) a munkavállaló hozzájárulása alapján tárolja: mivel az adatkezelés a munkavállaló hozzájárulásán alapul, így a munkavállaló kérelmezheti az adatok törlését is.³⁶

Ennél bonyolultabb kérdést vet fel, ha a hozzájárulás olyan adatkezelés jogalapjaként szolgál, melyben a munkavállaló marketing anyagokban szerepel (pl.: promóciós videók, brosúrák, stb.).³⁷ Amennyiben a munkavállaló visszavonja a hozzájárulását, vizsgálni

³¹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 6. cikk (1) a)-f).

³² ARTICLE 29 DATA PROTECTION WORKING PARTY: *Opinion 2/2017 on data processing at work*. 2017. 17/EN WP 249. 7-8. pp.

³³ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (3) b).

³⁴ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete 4. cikk 11.

³⁵ JÓRI 2018. 128. p., ARTICLE 29 DATA PROTECTION WORKING PARTY: *Opinion 2/2017 on data processing at work*. 2017. 17/EN WP 249. 7-8. pp.

³⁶ MUNKAJOGIBLOG.HU: *Az „elfeledtetéshez való jog”* 2018. Elérhető: <https://munkajogiblog.hu/2018/06/13/elfeledteteshez-valo-jog/> Letöltés ideje: 2020. december 15.

³⁷ Példaként említhető a dán adatvédelmi ügynökség elé került ügy, melyben a munkáltató egykori munkavállalója kérelmezte a törlést. A munkavállaló ugyanis - a hozzájárulása alapján - több promóciós anyagban, videóban, szórólapon szerepelt. Szerepelt egy YouTube videóban is, melynek törlését kérelmezte. A munkáltató arról tájékoztatta, hogy ki fogják vágni a videóból a kérdéses részeket. A munkavállaló azonban a dán adatvédelmi felügyeleti szervhez fordult, mivel a promóciós anyagokban továbbra is megjelent. Utóbbi megállapította, hogy az adatkezelés jogalapja a hozzájárulás volt, amit visszavontnak kell tekinteni a törlési kérelemre tekintettel. Az ügynökség azt is megállapította, hogy három hónap elteltével a munkavállaló még mindig szerepelt a munkáltató honlapján és YouTube csatornáján található videóban. Az ügynökség komoly kritikával illette a munkáltatót, mivel nem tett eleget az öt terhelő törlési kötelezettségnek. Forrás: VINDING, NORRBOM: *Don't forget the right to be forgotten*. 2020. Elérhető: <https://www.internationallawoffice.com/Newsletters/Employment-Immigration/Denmark/Norrbom-Vinding/Dont-forget-the-right-to-be-forgotten> Letöltés ideje: 2020. december 2.

kell, hogy más jogalap alapján kezelhető-e tovább a kérdéses személyes adat. Ebben az esetben különösen az *érdekmérlegelés jogalapjának* alkalmazása merülhet fel. Természetesen az adott eset körülményeitől lesz függő, hogy az egykori munkavállaló törléshez való joga vagy a munkáltató jogos érdekei felé billen-e el a mérleg. Bár a törléshez való jog gyakorlása önmagában nem követeli meg, hogy a munkavállalónak az adatkezelésből kára származzon, sem indokolási kötelezettséget nem telepít annak vonatkozásában, hogy miért kívánja az érintetti jogosultságait gyakorolni, a két oldal összevetésénél ezek szempontként megjelenhetnek. Következésképp szempont lehet, hogy a munkavállaló pontosan milyen típusú személyes adat törlését kérelmezte, annak eltávolítása mennyire könnyen/nehezen valósítható meg, illetve, hogy milyen érdekei fűződnek az eltávolításhoz.³⁸ Például amennyiben a vállalati honlapon található „csapatunk” fül alóli tartalom eltávolításáról van szó, más megítélés alá eshet egy a kizárólag az egykori munkavállalót ábrázoló portréfotó eltávolítása, vagy egy a munkavállalói közösséget ábrázoló csoportkép eltávolítása. Míg első esetben a törlés könnyedén megvalósítható, addig a csoportkép esetében a munkavállaló eltávolítása a képről már nehézségekbe ütközhet. A személyes adat kezelésének módja is jelentőséggel bírhat: míg egy elektronikus anyagban könnyebb egy képet lecserélni, addig egy nyomtatott formában közzétett személyes adat törlése már aránytalan sérelmet okozhat a munkáltatónak. Bár nem kötelező feltétel magához a jogosultság gyakorlásához, de értékelési szempontként megjelenhet, hogy az érintettnek okoz-e kárt az adatkezelés: ha például az adott marketing anyagban, videóban kiemelt, központi szerepe van a munkavállalónak, akkor az rá nézve kedvezőtlen lehet, ha a munkaviszony megszűnését követően a konkurenciánál vállal állást.³⁹

Az *érdekmérlegelés jogalapjának* másik lehetséges esete az, ha a munkavállaló él a tiltakozáshoz való jogával és kéri a személyes adatok törlését. Ebben az esetben az adatokat törölni kell, ha nincs elsőbbséget élvező jogszerű ok az adatkezelésre.⁴⁰ A tiltakozáshoz való jog értelmében, ha az adatkezelés jogalapja az *érdekmérlegelés* volt;⁴¹ amennyiben a munkáltató nem tudja bizonyítani, hogy az „adatkezelést olyan kényszerítő erejű jogos okok indokolják, amelyek elsőbbséget élveznek az érintett érdekeivel, jogaival és szabadságaival szemben, vagy amelyek jogi igények előterjesztéséhez, érvényesítéséhez vagy védelméhez kapcsolódnak[,]”⁴² a személyes adatot nem kezelheti tovább. Ez utóbbi vonatkozásában a GDPR nevesít egy a törléshez való jog alóli kivételt: amennyiben a személyes adatok kezelése jogi igények előterjesztéséhez, érvényesítéséhez, illetve védelméhez szükséges, szintén nem lesz érvényesíthető a törléshez/elfeledtetéshez való jogosultság.⁴³ A kivétel alapján, amennyiben az (esetlegesen jövőbeli) követelések szempontjából releváns személyes adatokról van szó, ezek törlése nem kérelmezhető, mivel az adatok törlése nem tenné lehetővé, vagy megnehezítené az adatkezelő számára a

³⁸ WHINCUP, DAVID: *Practical Guidance on the GDPR – Part 7*. 2018. Elérhető: <https://www.employmentlawworldview.com/practical-guidance-on-the-gdpr-part-7/> Letöltés ideje: 2020. december 16.

³⁹ WHINCUP, 2018.

⁴⁰ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (1) c).

⁴¹ Emellett a tiltakozáshoz való jog abban az esetben is gyakorolható, ha az adatkezelés a közérdekű feladat ellátása és közhatalom gyakorlása jogalapon alapszik. Ugyanakkor ezen jogalap előfordulása a versenyszféra munkáltatói esetében igencsak korlátozott.

⁴² Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 21. cikk (1).

⁴³ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (3) e).

jogainak a gyakorlását.^{44, 45} Megfelelő támpontként szolgálhat a tárolás időtartamának meghatározására az igény érvényesítésére szolgáló elévülési idő.

2. Adatvédelmi alapelvek az elfeledtetéshez való jog tükrében

A törléshez való jog gyakorolható abban az esetben is, ha a személyes adatok gyűjtésére vagy más módon történő kezelésére már nincs szükség az eredeti adatkezelési cél tükrében, vagy ha a személyes adatok kezelése egyéb tekintetben nem felel meg a GDPR-ban foglaltaknak.⁴⁶ Az elfeledtetéshez való jog kapcsán jelentős szerepe van az adatkezelési alapelveknek, ugyanis amennyiben az adatkezelés – különösen az időmúlásnak köszönhetően – nem felel meg ezeknek a követelményeknek, akkor kérelmezhető a személyes adatok törlése. Az adatkezelési alapelvek közé tartozik a jogszerűség,⁴⁷ tisztességes eljárás és átláthatóság, célhoz kötöttség, adattakarékosság, pontosság, korlátozott tárolhatóság, integritás és bizalmas jelleg és az elszámoltathatóság.⁴⁸ Elismerve azt, hogy az alapelvek egymással összefüggésben is állnak, a tanulmány azokra a jogosultságokra helyezi a fókuszot, melyek az időmúlásra tekintettel a legszorosabb kapcsolatban állnak a törléshez való joggal: az adattakarékosság elvére és a pontosság elvére.

Az *adattakarékosság elve* értelmében a kezelt személyes adatoknak – az adatkezelés céljának tükrében – megfelelőnek, relevánsnak és szükségesnek kell lenniük.⁴⁹ Az elv lényege, hogy minimalizálja a kezelendő személyes adatok körét: csak azok a személyes adatok lesznek kezelhetők, melyek valóban alkalmasak és szükségesek az adatkezelési cél eléréséhez. Egyrészt az elv a kezelt személyes adatok köre vonatkozásában azt jelenti, hogy a lehető legkevesebb személyes adatot kezelje az adatkezelő, másrészt a személyes adatokat a lehető legrövidebb ideig lehet tárolnia.⁵⁰ A törléshez való jog értelmében az érintett ugyanis kérelmezheti a személyes adatainak a törlését, amennyiben azokra már nincs szükség abból a célból, ami miatt eredetileg kezelték.⁵¹ Ezekben az esetekben az adatkezelés eredetileg jogszerű volt, ám gyakran az időmúlásnak (vagy az eredeti adatkezelési cél elérésének) köszönhetően ez az állapot megszűnt, és kezelésük immár nem szükséges. Példaként említhető az az eset, amikor a munkáltató szeretne belső pályázatot kiírni egy vezetői pozíció betöltésére. Ebben az esetben kezelheti az érintett munkavállaló személyes adatait, ám az adatok kezelése nem lesz többé szükséges, amennyiben egy má-

⁴⁴ VOIGT – VON DEM BUSSCHE 2017, 160. p.

⁴⁵ Példaként említhető amennyiben a munkavállaló a munkáltató által rendelkezésére bocsátott gépjárművel gyors-hajtást követ el: a munkáltató kártérítési igényére tekintettel a munkavállaló nem kérelmezheti a céges gépjármű használatára vonatkozó adatok törlését. Forrás: MUNKAJOGIBLOG.HU, 2018.

⁴⁶ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, (65) preambulum.

⁴⁷ A jogszerűség alapelve fogja megkövetelni a megfelelő jogalap meglétét - melyet a tanulmány már tárgyalt.

⁴⁸ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 5. cikk (1) a)-f).

⁴⁹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 5. cikk (1) c).

⁵⁰ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, (39) preambulum.

⁵¹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (1) a).

sik személy előléptetése mellett dönt: a pályázat keretében benyújtott – immár szükség-telen adatokat – törölnie kell.⁵² Kivételek ezen a területen is léteznek: például amennyiben az adatkezelési cél már teljesült, de jogszabály előírja a kérdéses személyes adatok bizo-nyos ideig történő további tárolását.

A szükségesség elve az adatok időszerűségével is szoros kapcsolatban áll. A GDPR meghatározza a *pontosság elvét*, melynek értelmében a személyes adatoknak pontosnak és szükség esetén naprakésznek kell lenniük, amennyiben pedig az adatkezelési cél szem-pontjából a személyes adatok pontatlanok, azokat haladéktalanul törölni vagy helyesbí-teni kell.⁵³ Az adatok akkor lesznek pontatlanok, amennyiben nem a valóságot tükrözik, amennyiben nem teljesek, illetve amennyiben rossz kontextusba ágyazódnak.⁵⁴ Az adat-takarékosság elve értelmében előfordulhat, hogy bár az adatok kezelése kapcsolódhat a cél eléréséhez, azok már pontatlanok lesznek (pl.: nem lesznek többé naprakészek), így nem is lesznek alkalmasak a cél elérésére sem.

A személyes adatok *naprakészsége* tekintetében a személyes adatoknak az interneten keresztül történő megosztása jelent kihívást az elfeledtetéshez való jog érvényesítése terén. Az internet jellemzőiből következik, hogyha valamit közzétesznek a világhálón, akkor fennáll annak a valószínűsége, hogy azt lehetetlen többé teljes mértékben eltávolítani.⁵⁵ Bár a GDPR 17. cikk (2) az online környezetre is vonatkozik, és eszerint az adatkezelő köteles értesíteni a többi adatkezelőt a törlési kérelemről, teljes bizonyossággal nem lesz megvalósítható a törlés,⁵⁶ mivel nincs kizárva az, hogy más internetfelhasználó a kifogásolt tartalomról képernyőfotót készítsen, vagy azt megossza, lehetővé téve az adott tartalom – akár évekkel későbbi – újra felbukkanását. Legyen szó akár a munkavállaló, akár más fel-használók által közzétett tartalomról, előfordulhat, hogy a korábban megosztott személyes adat hatással lesz a munkavállaló munkavállalási lehetőségére, munkaviszonyának fenntar-tására. A gyakorlatban ugyanis előfordul, hogy egy munkaszerződés megkötése, vagy meg-szüntetése is kötődhet a korábbi (már nem feltétlenül releváns) online tevékenységhez. Pé-ldaként említhető Sergi Guardiola esete, akinek a szerződését pár órával annak megkötése után mondták fel, évekkel korábban közzétett Twitter posztokra alapozva.⁵⁷

⁵² LAZZAROTTI, JOSEPH J. – ATRAKCHI, MAYA: *An Employee's Right of Erasure Under the GDPR*. 2018. Elérhető: <https://www.workplaceprivacyreport.com/2018/03/articles/data-security/an-employees-right-of-erasure-under-the-gdpr/> Letöltés ideje: 2020. december 16.

⁵³ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 5. cikk (1) d).

⁵⁴ RÜCKER, DANIEL (szerk.) – KUGLER, TOBIAS (szerk.): *New European General Data Protection Regulation. A Practitioner's Guide*. C.H. Beck, Hart, Nomos. München – Oxford – Baden-Baden, 2018. 68. p.

⁵⁵ A törléshez való jog helyett pontosabb lehet a „meg nem találáshoz való jog” kifejezés használata, tekintettel arra, hogy lehetetlen tartalmat végleg törölni az internetről. Forrás: INTERNATIONAL WORKING GROUP ON DATA PROTECTION IN TELECOMMUNICATIONS: *Working Paper and Recommendations on the Publication of Personal Data on the Web, Website Contents Indexing and the Protection of Privacy*. 2013. 675.46.32. 1–2. pp.

⁵⁶ AUSLOOS, JEF: *The 'Right to be Forgotten' – Worth remembering?* Computer Law & Security Law Review. 2012 (28). 146. p.

⁵⁷ DE MENEZES, JACK: *Sergi Guardiola has dream Barcelona transfer cancelled after posting offensive tweets about Catalonia*. 2015. Elérhető: <https://www.independent.co.uk/sport/football/european/sergi-guardiola-has-dream-barcelona-transfer-cancelled-after-posting-offensive-tweets-about-catalonia-a6789246.html>. Letöltés ideje: 2020. december 16. A futballistát a Barcelona csapathoz szerződtették 2015-ben, azonban ezt követően derült fény a 2013-ban, Twitter-en közzétett katalán ellenes bejegyzéseire. Guardiola azt állította, hogy a tweet-eket egy barátja tetet közzé a nevében, viccből, és hogy nem is tudott a létezésükről.

Amennyiben a személyes adat nem naprakész, a relevancia és pontosság követelménye könnyebben megkérdőjeleződik. A munka világában gyakran előfordul, hogy egy munkavállalót vagy egy jelentkezőt az interneten keringő, akár több évvel korábbi információ miatt bocsátanak el/utasítják el a jelentkezését⁵⁸ – mely információ nem feltétlenül áll kapcsolatban az érintett munkára való alkalmasságával. Az egyének képesek a változásra és a fejlődésre: az internet térnyerését megelőzően a korábbi „hibáik” a feledés homályába vesztek, és lehetővé tették a személyes fejlődést, azonban az internet vasmemóriája ezt már nem feltétlenül biztosítja.⁵⁹ Egy akár évekkel korábban megjelent, már nem releváns tartalom – legyen akár szó egy interjúról, egy videóról, egy cikkről, vagy egy közösségi média bejegyzésről⁶⁰ – is alkalmas lehet arra, hogy hosszan tartó stigmatizáció és előítéletek alányá vá tegye a munkavállalót – évekkel később is kihatva a munkavállalási lehetőségeire. Az elfeledtetéshez való jog jogi eszközként szolgál arra, hogy az egyén a megváltozott online környezetben is – amennyiben indokolt – elszakítsa magát a múltjától.⁶¹

3. A munkavállaló szerepe

Bár az adatvédelmi jogszabályok biztosítják az érintett törléshez való jogának a meghatározott keretek között történő gyakorlását, a hatékony jogszabályi keretrendszeren túlmenően a munkavállaló is nagyfokú felelősséggel rendelkezik az adatvédelem terén. A személyes adatok védelméhez való jogot gyakran értelmezik információs önrendelkezési jogként.⁶² Az információs önrendelkezési jog értelmében „mindenki maga rendelkezik

⁵⁸ Példaként szolgál Derek Daly egykori ír Formula 1 autóversenyző esete, mely nagy port kavart az Egyesült Államokban. Egy rádióadó veterán hírolvasója idézett egy 35 évvel korábbi interjút Daly-tól, melyben állítása szerint egy bizonyos rasszista, lealacsonyító kifejezést használt. Bár Daly az interjú megtörténtét tagadta, elismerte, hogy saját maga vonatkozásában használta már ezt a kifejezést. Ugyanakkor hozzátette, hogy akkor kezdett az USA-ban versenyezni, a kérdéses kifejezés Írországból bejött, nem amerikaiaként nem volt tisztában annak kiemelkedően sértő voltával. Miután egyik barátja figyelmeztette, hogy az USA-ban az kifejezés sértő, állítása szerint többet nem használta azt. Daly munkáltatója – egy televíziócsatorna – ugyanakkor megszüntette Daly jogviszonyát az állítólagos interjú megtörténte miatt. Forrás: HOGAN, VINCENT: *Former Irish F1 driver launches €22m defamation lawsuit against US TV station over alleged use of racial slur*. 2019. Elérhető: <https://www.independent.ie/sport/other-sports/motor-sport/former-irish-f1-driver-launches-22m-defamation-lawsuit-against-us-tv-station-over-alleged-use-of-racial-slur-37792896.html> Letöltés ideje: 2020. december 16.

⁵⁹ James Gunn amerikai rendező munkaviszonyát azért szüntette meg a munkáltatója, mivel 2017-ben reflektorfénybe kerültek a közel egy évtizeddel korábban közzétett, pedofiliával és terrortámadásokkal viccelő, érzéketlennek ítélt tweetjei. Gunn felelősséget vállalt a történetekért, elismerve, hogy pályafutása elején provokátorként tekintett magára és ennek megfelelően nyilvánult meg a közösségi médiában is. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a tweet-ek közzététele óta eltelt közel tíz év során azonban megváltozott és személyisége is fejlődött, és ma már nem tenne közzé hasonló tartalmat. Forrás: BARNES, BROOKS: *James Gunn Is Hired Back to Helm 'Guardians of the Galaxy 3'* 2019. Elérhető: <https://www.nytimes.com/2019/03/15/business/media/james-gunn-guardians-of-the-galaxy.html> Letöltés ideje: 2020. december 16.

⁶⁰ A közösségi média immár több évtizeddel ezelőtti megjelenésének és töretlen népszerűségének hála egyes felhasználók több évre visszamenő digitális lábnyommal rendelkeznek ezeken a portálokon.

⁶¹ ROSEN, JEFFREY: *The Right to Be Forgotten*. Stanford Law Review Online. 2012 (64). 88. p.

⁶² Az információs önrendelkezési jog a német alkotmánybíróság 1983-as népszámlálás ítéletében jelent meg, ami a magyar adatvédelem egyik alapjának számító 15/1991 (IV. 13.) AB határozatra is nagy hatással volt. Emellett megjelenik a magyar adatvédelmi törvény (2011. évi CXII. törvény az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról) elnevezésében is a kifejezés.

személyes adatainak feltárásáról és felhasználásáról.”⁶³ Ez azt feltételezi, hogy ahelyett, hogy az egyén passzívan sodródna az adatkezeléssel, annak aktív részese, melyet különösen a különféle érintetti jogosultságai gyakorlása által tud megvalósítani. Az egyénnek is hatékony (jogi és nem jogi) eszközök állnak a rendelkezésére ahhoz, hogy tudatos magatartást tanúsítson a személyes adatok védelme terén és adatainak kezelésére – és az abból eredő esetleges negatív következményekre hasson. Az elfeledtetés kapcsán ide tartozhat különösen a tudatos internethasználat, és az e-hírnév folyamatos figyelemmel követése. Ez magában foglalja, hogy amennyiben a munkavállaló érzékeli, hogy olyan személyes adatát kezelik, mely többé már nem releváns és rá nézve akár kompromittáló lehet, akkor megteszi a megfelelő lépéseket annak eltávolítása érdekében. Ez vonatkozik mind a saját maga által közzétett személyes adatokra, mind harmadik felek által közzétett személyes adatokra. Amennyiben a törlés szükségessé válik, az egyén vagy maga törölheti azt, vagy kérelmezheti az eltávolítást, de akár harmadik személyek által nyújtott szolgáltatást is igénybe vehet. A nem naprakész, nem releváns információ eltávolítása és a törléshez való jog hatékony érvényesítése azért is kiemelkedő fontosságú, mivel amennyiben a munkáltató nem releváns, vagy nem naprakész személyes adatot kezel, a munkavállaló munkavállalási esélyeinek csorbulásán túlmenően, az alapvető jogai is sérülnek.

III. Összegzés

Az emlékezés korában kiemelkedő fontosságú, hogy a jog védelemben részesítse az érintetteket a nem naprakész személyes adatok felhasználása terén. A törléshez való jog és az elfeledtetéshez való jog ezt hivatott biztosítani a megváltozott technológiai körülmények között is. Bár a törléshez való jog nem újkeletű jelenség, és már a GDPR-t megelőzően is az adatvédelmi jog szerves részét képezte, a GDPR jelentősen pontosította és megerősítette ezt a jogosultságot. Ugyanakkor a törléshez való jog nem jelent abszolút jogosultságot: az adott körülmények fényében dönthető el, hogy az adott esetben a munkavállaló törléshez való joga, vagy egyéb jogok és jogos érdekek érvényesüljenek. Ennek eldöntéséhez különféle kivételek⁶⁴ és szempontok⁶⁵ szolgálnak iránymutatásként, melyekre tekintettel kell lennie az adatkezelőnek, amikor a törléshez való jog iránti kérelemről hoz döntést. A részletesebb jogi védelem ellenére, a 21. században a digitalizáció és az internet térnyerése kapcsán kihívást okoz, hogy bár az adatvédelmi jogszabályok garantálják a munkavállalók törléshez és elfeledtetéshez való jogát, egyrészt a kezelt és tárolt adatok minősége és mennyisége nagymértékben növekedett, másrészt lehetetlen egy tartalmat *teljes mértékben* törölni az internetről. Erre tekintettel felértékelődik az egyén szerepe is, aki maga is az adatkezelés aktív részesévé válhat az információs önrendelkezési jogának érvényesítése által.

⁶³ 15/1991 (IV. 13.) AB határozat.

⁶⁴ Ld. az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete, 17. cikk (3).

⁶⁵ PI. ARTICLE 29 DATA PROTECTION WORKING PARTY: *Európai Unió Bíróságának „Google Spain és Inc. kontra Agencia Española de Protección de Datos (AEPD és Mario Costeja González)” C-131/12 ügyben hozott ítéletének végrehajtásáról szóló irányelvek* (WP225). 2014.

ADRIENN LUKÁCS

THE RIGHT TO BE FORGOTTEN IN THE CONTEXT
OF EMPLOYMENT

(Summary)

The process of creating and storing information and personal data has changed greatly in the 21st century: nowadays, the share of an unprecedented amount and quality of personal data can be observed. Due to advances in technology, storing and retrieving this data have become more inexpensive and simpler, putting remembering in the focus of individuals and society – instead of forgetting.

Such an expansion of remembering has serious consequences for individuals, whether regarding their personal relationships, their reputation, or their employment opportunities. While in the past most of their actions faded naturally or even into oblivion, today, the given act or content might be evoked unchanged, decades later, often with just a few clicks. Not only the human mind but also the laws have to adapt to this changed technological environment, giving increasing importance to the right to erasure. Various provisions and rights – especially the right to erasure and the right to be forgotten – are intended to ensure that the processing of personal data is limited to accurate and up-to-date data and that the data subject can erase them if they do not meet these legal requirements.

Amongst data subjects, employees as well are entitled to the right to data protection. The aim of the article is to highlight a specific aspect of the right to erasure, namely, the right to erasure in the context of employment. The right to erasure is not limitless in the world of work (either): it must be assessed in the light of the different rights and obligations of the employer and the employee. The article will first examine the legal fundamentals of the right to be forgotten in the European Union: it will address the Google Spain decision and the relevant provisions of the General Data Protection Regulation. Then, it will address the context of employment and will examine how the right to be forgotten can be exercised in this specific area, with special regard to the lawfulness of processing and data processing principles.

POZSONYI NORBERT*

Adalékok az *in iure* eljárási szak előkészítésének gyakorlatához a *praetori perben***

(A *TPSulp. 27* exegézise)

I. Bevezető gondolatok

Az *ifjabb Plinius* így elevenítette fel barátjának – a történetíró Tacitusnak – írt egyik levelében a *Vesuvius* Kr. u. 79. évi kitörése alkalmával átélt megrázó emlékeit (Plin. ep. 6,20,13-15):¹ „[e]kkor hamueső kezd hullani, egyelőre csak ritkásan. Hátrapillantok: mögöttünk sűrű sötétség terjengett, elborította a földet, rohanó áradat módjára hömpölygött utánunk. (...) Alig tekintünk körül, máris sötétség szakad ránk, nem olyan, mint a holdtalan vagy felhős éjszaka, hanem olyan, mint mikor zárt helyiségben eloltják a lámpát. (...) Voltak, akik maguk baján, mások szeretteik sorsán siráncokoztak, akadtak olyanok is, akik halálfélelmükben a halálért esedeztek, sokan az égi istenek felé nyújtották karjukat, sokan mások azt hangoztatták, hogy nincsenek már sehol sem istenek, és rászakadt a világra az a bizonyos utolsó, örökké tartó éjszaka”.² Ugyanezt a katasztrófát – 1700 év távlatából – *Johann Wolfgang von Goethe* – az itáliai utazásai során vezetett naplójában – már a következőképpen értékeli: „Sonntag waren wir in Pompeji. Es ist viel Unheil in der Welt geschehen, aber wenig, das den Nachkommen so viel Freude gemacht hätte. Ich wies nicht leicht etwas Interessantes”.³

* adjunktus, SZTE ÁJTK

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Plin. ep. 6,20,13-15: *Iam cinis, adhuc tamen rarus. Respicio: densa caligo tergis imminebat, quae nos torrentis modo infusa terrae sequebatur. (...) Vix consideramus, et nox — non qualis illunis aut nubila, sed qualis in locis clausis lumine extincto. (...) hi suum casum, illi suorum miserabantur; erant qui metu mortis mortem precarentur; multi ad deos manus tollere, plures nusquam iam deos ullos aeternamque illam et novissimam noctem mundo interpretabantur.*

² Borzsák István fordítása.

³ Fordítás: Vasárnap Pompejiben voltunk. Sok szerencsétlenség történt már a világon, de kevés, amely az utókornak annyi örömet szerzett volna. Érdekesebbet nem egykönnyen tudok elképzelni. (Rónay György fordítása.)

E „szerencsés tragédia” különös módon érinti a modern jogi romanisztika világát is. 1959 áprilisában történt ugyanis, hogy a Pompeji Salernóval összekötő autópálya építési munkálatai során, a Pompeji közelében fekvő Murécine városka határában egy antik villa maradványait fedezték fel az építómunkások.⁴ A villa pontos rendeltetéséről csak feltételezéseink vannak. A leginkább elfogadott álláspont szerint ez az épület egykoron egy szakmai *collegium* székhelye lehetett.⁵ 1959. július 24-én e villa egyik étkezőhelyiségében (*triclinium*), egy vesszőkosárban elhelyezve találtak rá a (ma) Sulpicius archívumnak nevezett okirategyüttesre (viaszostáblákra, *tabulae ceratae*).⁶

Sajnos a régészek és a muzeológusok nem tudták megmenteni az összes Murécinében talált viaszostáblát az utókor számára, ugyanis az ásatási munkálatok során vagy röviddel azt követően sok tábla elkallódott, vagy olyan súlyosan károsodott, hogy bárminemű rekonstrukció lehetetlenné vált. Ennek következtében ma már nem tudjuk pontosan, hogy az eredeti leletegyüttes hány okiratot is tartalmazhatott, de *Camodeca* becslése szerint ez a szám akár a 350-et is elérhette.⁷

A Sulpicius archívum a nevét arról a bankárdinasztiáról kapta, amelynek irattárába ezen okiratok tartoztak. A Sulpiciusok felszabadított rabszolgák voltak,⁸ akik egy bankházat⁹ vezettek a campániai Puteoliban. Az archívumban található okiratok közül a legkorábbi Kr. u. 26. március 18-ai, a legkésőbbi pedig 61. július 14-ei keltezésű. Ebben az időszakban Puteoliban pezsgő gazdasági élet folyt, ugyanis a Kr. u. I. században itt működött Itália legnagyobb tengeri kikötője. Ide érkeztek be azok a nagy kereskedelmi hajók, amelyek Egyiptomból hozták a gabonát Róma számára. Az a gazdaságilag pezsgő környezet, amely Puteolit a Kr. u. I. század első felében jellemezte, kedvező feltételeket biztosított a fejlett jogélet kialakulásához.

Most térjünk vissza röviden ezen okiratlelet jogtörténeti jelentőségéhez. Megjegyzendő, hogy már korábban is került elő jelentősebb számú – jogügyleti tartalmat dokumentáló – viaszostáblákat tartalmazó lelet (ehelyütt elég csak az ún. dáciai viaszostáblák okirati anyagára,¹⁰ vagy Iucundus bankár nyugtaarchívumára¹¹ utalni). Azonban egyik lelet sem tartalmazott – sem számát, sem pedig ügyleti sokszínűségét tekintve – a murécinei gyűjteményhez fogható. A Sulpicius archívum okiratai érzékletes képet festenek a római jog kutatói számára a korai principátus Itáliájának mindennapi jogéletéről.¹²

⁴ WOLF, JOSEPH GEORG: *Neue Rechtsurkunden aus Pompeji*. Darmstadt, 2010. 17. p.

⁵ CAMODECA, GIUSEPPE: *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum, Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii I*, Roma, 1999. 11. p.; GRÖSCHLER, PETER: *Die tabellae-Urkunden aus den pompejanischen und herkulanensischen Urkundenfund*, Berlin, 1997. 24skk.; PÓKECZ KOVÁCS, ATTILA: *Raktárbérlet a szerződési gyakorlatban (TPSulp. 45)*. JT 9 (2009), 316.; WOLF 2010, 18. p.

⁶ CAMODECA 1999, 11skk. részletesen ismerteti az okiratok felfedezésének történetét.

⁷ CAMODECA 1999, 19.

⁸ A Sulpicius dinasztia társadalmi állásához lásd részletesen GRÖSCHLER 1997, 58skk.

⁹ Az ókori bankházakról és a bankárok szerepéről részletes leírást ad ANDREAU, JEAN: *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge, 1999. 30skk.; FÖLDI ANDRÁS: *Bankárok az ókori Rómában (A receptum argentarii egyes kérdései)*, AUB 33 (1991/1992), 223. p.

¹⁰ L. ehhez PÓLAY ELEMÉR: *A dáciai viaszostáblák szerződésai*. Budapest, 1972. 13skk.

¹¹ L. ehhez GRÖSCHLER 1997, 22sk.; WOLF, JOSEPH GEORG: *Der neue pompejanische Urkundenfund*, Beilage zum Jahresbericht 1982 der Gerda Henkel Stiftung, Düsseldorf, 1983. 43. Lucius Caecilius bankár házában összesen 153 darab okiratot fedeztek fel.

¹² A szerződési gyakorlat kutatásának jelentőségéhez lásd JAKAB ÉVA: *Humanizmus és jogtudomány. Brissolinus szerződési formulái*. Szeged, 2013. 14skk.

Itt utalok arra, hogy a római „anyagi jogi” jogintézmények kutatása mellett mindig is létezett a jogi romanisztikában egy komoly érdeklődés az eljárásjogi kérdések vizsgálata iránt. Azonban a 20. század második felében ennek a kutatási irányzatnak adott új (friss) lendületet a Sulpicius archívumba tartozó viaszostáblák – a paleográfia szűrőjén átrostált és emendált – szövegeinek publikálása, mivel e leletegyüttes okiratai közül számos dokumentum rögzít eljárási jogcselekményeket.¹³ Ezen eljárásjogi tárgyú dokumentumok közé tartozik – Camodeca által – a TPSulp. 27 szám alá felvett okirati szöveg is.

Exkurzus: a formuláris (praetori) per alapvonalai

Mielőtt azonban a TPSulp. 27 szövegét részletes vizsgálatnak vetnénk alá, indokolt röviden kitérni annak a „perjogi környezetnek” a vázlatos bemutatására, amelyben a hivatkozott okiratot a felek kiállították és a benne foglalt jogcselekményeket megtették. Köztudott, hogy a római jogfejlődés történetében – időrendben – három perjogi rezsimet különböztethetünk meg: a civiljogi pert, a formuláris (*praetori*) pert és a császári pert. Minden valószínűség szerint már a köztársasági kor derekán¹⁴ a rugalmatlan, erősen formalizált civiljogi per (*legis actio*s perrend) mellett párhuzamosan kialakult egy, a fejlettebb árucsereszonyokból fakadó jogviták rugalmasabb elintézését biztosító performa, az ún. formuláris eljárás. Egy ideig a civiljogi és a formuláris eljárási rezsimnek szabályai egymás mellett érvényesültek, majd – a praktikus római gondolkodásnak megfelelően – a *praetori* perrend fokozatosan – majdnem teljes mértékben¹⁵ – kiszorította a római jogéletből a civiljogi per – avítt szóbeli formulán alapuló – eljárásrendjét, s ezzel a klasszikus korszak rendes peres eljárási formájává vált. Gaius a civiljogi perrezsim teljes kiszorításának okairól így ír tankönyvében (Gai. 4, 30): *Sed istae omnes legis actiones paulatim in odium uenerunt. Namque ex nimia subtilitate veterum, qui tunc iura condiderunt, eo res perducta est, ut uel qui minimum errasset, litem perderet; itaque per legem Aebutiam et duas Iulias sublatae sunt istae legis actiones.*¹⁶

A formuláris eljárás a nevét arról kapta, hogy maga a per – írásban megfogalmazott – formulák alapján bonyolódott le [(Gai. 4,30): *per concepta verba, id est per formulas, litigaremus*]. Wolf találóan nevezi a *praetori* írásbeli formulán alapuló eljárással szemben a civiljogi perrendet ún. „szóbeli formulán alapuló eljárásnak” („Spruchformelverfahren”).¹⁷

¹³ WOLF 1983, 44. számításai szerint összesen 38 darab okirat tartozik azon dokumentumok közé, amelyek – tárgyakat tekintve – rendes bírósági vagy pedig választott bírói eljárást érintenek. CAMODECA 1999 szövegkiadása 41 eljárásjogi tárgyú okiratot tartalmaz (TPSulp. 1–41).

¹⁴ KASER, MAX – HACKL, KARL: *Das römische Zivilprozessrecht*, München, 1996. 152. p.

¹⁵ Gaius korában – Kr. u. II. században – már csak két esetben lehetett *legis actio*t használni (Gai. 4,31): fenyegető kár esetén vagy az ún. centumvirális bíróság hatáskörébe tartozó ügyekben.

¹⁶ Fordítás: De mindezek a *legis actio*k lassanként ellenszenvenné váltak. Ugyanis a régiek túlzott szőrszálhasogatása miatt, akik akkor a jogot létrehozták, oda jutott a dolog, hogyha valaki a legkisebb hibát is ejtette, elvesztette a pert. Éppen ezért a *lex Aebutia* és a *lex Iulia* megszüntette ezeket a *legis actio*kat. (Brósz Róbert fordítása.)

¹⁷ WOLF, JOSEPH GEORG: *Das sogenannte Ladungsvadimonium*. In: Satura Roberto Feenstra sexagesimum quintum annum aetatis complenti ab alumnis collegis amicis oblata, Freiburg, 1985 59. p.

Ez a performa is – miként a civiljogi per – két eljárás szakból állt. Az első eljárás szak a jogszolgáltató magisztrátus (pl. *praetor*, *aedilis curulis*, *duumvir iure dicundo*) előtt zajlott (*in iure*), majd a permetszést (*litis contestatio*) követően a második eljárás szak lefolytatása a formulában kinevezett esküdtbíró (vagy társas bíraskodás esetén esküdtbírák) hatáskörébe tartozott (*apud iudicem*).¹⁸

A formuláris per esetén a perkezdő cselekmény az alperes idézése (*in ius vocatio*) volt. Fontos hangsúlyozni, hogy az idézés nem a jogszolgáltatást végző magisztrátus hivatali cselekménye volt, hanem a felperes magáncselekménye, amelyhez a jogrend eljárásjogi joghatásokat fűzött (*si in ius vocat, ito*). Az idézés (*in ius vocatio*) egy formátlan,¹⁹ szóbeli jogcselekmény volt, amelyben a – jövőbeni – felperes felszólította a – jövőbeni – alperest a jogszolgáltatást végző magisztrátus előtt való azonnali megjelenésre. Abban az esetben, ha a megidézett (*in ius vocatus*) ennek a kötelezettségnek nem tett eleget, akkor az idézési cselekményt foganatosító személy a XII táblás törvények szabályai szerint (XII t. t. 1, 1) jogos önhatalommal őt erre rászoríthatta (XII t. t. 1, 1-2): *Si in ius vocat, ito. Ni it, antestamino. Igitur em capito* ([h]a perbe hív, menni kell. Ha nem megy, (a felperes) hívjon tanúkat, aztán ragadja meg őt).²⁰

A *praetori* edictum azonban a vonakodó alperessel szemben már humanusabb szankciót rendelt, amely alapján: ha a megidézett alperes az idézésnek nem tett önként eleget vagy nem lépett fel mellette olyan *vindex*, aki kezeskedett volna az alperes egy későbbi időpontban való megjelenéséért, akkor egy *praetori* büntetőkeresetet lehetett indítani ellene (Gai. 4, 183): *In summa sciendum est eum, qui cum aliquo consistere uelit, in ius uocare oportere et eum, qui vocatus est, si non venerit, poenam ex edicto praetoris committere* ([e]gyszóval tudni kell azt, hogy aki valakit perelni akar, az illetőt perbe kell hívnia, és ha az, akit perbe hívtak, nem jelenik meg, a *praetori* edictumból folyó büntetésnek teszi ki magát).²¹

Az idézés (*in ius vocatio*) előkészítésében különös jelentőséghez jut a – jövőbeni – felperes aktivitása, mivel az idézést megelőzően az alperessel – peren kívüli cselekményként – közölni kell, hogy milyen keresetet kíván érvényesíteni vele szemben (*edere actionem*), és az igényérvényesítését milyen bizonyítékokra alapozza. A kereset közlése és az idézés között egy észszerű időintervallumnak kellett lennie, tekintettel arra, hogy a felperes e kötelezettsége azt célozta, hogy az ellenfél megfelelően felkészülhessen a perbeli védekezésre. Ez a kötelezettség nagymértékben megkönnyíthette a perelő-készítést, mivel lehetővé tette az *in iure* eljárás koncentrált és gyors lefolytatását.

Abban az esetben, ha valami okból kifolyólag egy tárgyalási nap nem lehetett az *in iure* eljárás szakot lezárni [azaz: ha a peres felek nem kötötték meg a *litis contestatio*t (perszerződés)], akkor az eljáró magisztrátusnak el kellett halasztania az ügy „előkészítő tárgyalását”. Ebben az esetben kötelezte a feleket arra, hogy állapodjanak meg egy újabb tárgyalási határnapban, és utasította az alperest, hogy *stipulatio*val vállaljon kötelezettséget arra, hogy a rögzített határnapon – a tárgyalás előkészítésének folytatása céljából – megjelenik.

¹⁸ KASER – HACKL 1996, 152. p.

¹⁹ BEHREND, OKKO: *Der Zwölftafelprozess. Zur Geschichte des römischen Obligationenrechts*. Göttingen, 1974. 16. p.

²⁰ Zlinszky János fordítása.

²¹ Brósz Róbert fordítása.

Miként arra fentebb utaltam, az *in iure* eljárási szak célja az volt, hogy a felek – a jogszolgáltató magisztrátus közrehatása mellett – előkészítsék a pert, rögzítsék azt, hogy a felperes milyen tényalapon, milyen keresetet szeretne érvényesíteni. Ennek keretében a felperesnek szóban – az alperes jelenlétében – röviden elő kellett adnia a tényállást, valamint *petitumát*, majd kérelmet kellett előterjesztenie a jogszolgáltató magisztrátus előtt, hogy az adja ki a megfelelő keresetet, amellyel felhívott jogát érvényesítheti (*postulatio actionis*). Abban az esetben, ha a felperes által előadott tényállásra alapított igény érvényesítésére nem létezett – az ediktumban proponált – kereset, akkor – főszabály szerint – a kereset (*actio*) kiadása iránti kérelem nem vezethetett eredményre, következésképpen a magisztrátus az eljárást „megszüntette”.

Azonban a *praetornak* – a *iurisdictio*s jogköréből eredően – lehetősége volt arra, hogy az adott (konkrét) tényállásra modellezett („szabott”) keresetet (*in factum actio*) adjon ki, amennyiben a felperes által előadott igényt jogi védelemre érdemesnek találja, és a hatályos *ediktumban* nincs ilyen jellegű kereset meghirdetve. Fontos hangsúlyozni, hogy – főszabály szerint – a magisztrátus előtt bizonyítási cselekmény nem történt, a magisztrátus azonban az alapvető perelőfeltételeket (pl. a perbeli legitimáció, hatáskör, a felek perképessége) hivatalból (*ex officio*) vizsgálta.

Abban az esetben, ha a magisztrátus nem látja jogi akadályát a felperes igényérvényesítésének, akkor nyilatkozattételre hívja fel az alperest. Az *in iure* eljárásnak ebben a szakaszában az alperes többféle nyilatkozatot tehet: egészben vagy részben ellentmond a felperes követelésének (*contradictio*), vagy a per érdemében nem nyilatkozik, de valamilyen (alaki jogi) kifogást (*exceptio*) emel (pl. ítélt dolog kifogása), vagy elismeri a felperes követelését (*confessio in iure*), vagy megpróbál egyezkedni a felperessel stb.

Ha a felperes érdemben védekezik – az alperesi igénynek ellentmond –, akkor az eljáró magisztrátus – írásban – megfogalmazza a perbeli formulát, amelyben kinevezi a peres eljárás lefolytatására jogosult esküdtbírót (vagy esküdtbírókat) is. Ez az írásbeli formula nem más, mint az esküdtbíróhoz címzett nyilatkozat (utasítás), amely rögzíti a peres felek személyét, a per tárgyát, és az ügy érdemi elbírálására vonatkozó lényeges meghagyásokat, utasításokat (ún. „perprogram”). A magisztrátus tulajdonképpen ezzel az alakszerű nyilatkozatával ruházza fel – a *iurisdictio*s jogköre alapján – az eljáró esküdtbírót e per érdemi elbírálására.

Ezzel az eljárás az ún. peralapítás fázisába jutott. Ekkor a peres feleknek a *litis contestatio*ban alá kellett vetniük magukat az esküdtbíró döntésének. A *litis contestatio* privát aktusával²² rögzül a per, ami egyben a percezúrát is jelent, mivel lezárja az *in iure* eljárási szakot, s utat nyit az esküdtbíró előtti eljárásnak (*apud iudicem*).

Ebben a második szakban az esküdtbíró a formulában rögzített keretek között folytatta le a bizonyítási eljárást, majd a bizonyítékok szabad mérlegelése alapján eldöntötte a jogvitát. Az esküdtbíró az ügyet lezáró érdemi döntését (ítélet, *sententia*) a felek jelenlétében szóban hirdette ki. A formuláris per egyfokú eljárás volt, következésképpen az ítélet már a kihirdetéssel jogerőssé vált.

²² KASER – KNÜTEL 2014, 444. p.

II. A TPSulp. 27 exegézise

A formuláris per alapvető mechanizmusainak bemutatását követően térjünk vissza a Sulpicius archívum okirati anyagához. Perjogtörténeti szempontból a TPSulp. 27 azért bír különös jelentőséggel, mert a szövegében a formuláris „perrend” perelőkészítő szakaszának több jogi mozzanata (jogcselekménye) tükröződik vissza, ezért a tárgyalt okirat alapján számos „alaki” cselekmény rekonstruálható. A jelen dokumentum tanulmányozása útján tehát egy életteli bepillantást nyerhetünk a Kr. u. I. századi Itália mindennapi joggyakorlatának egy apró szelvényébe (*law in action*).

Exkúrsus: A viaszostáblák (*tabulae ceratae*)

Mielőtt az okirat részletes vizsgálatára rátérnénk, érdemes a viaszostáblák formai sajátosságait röviden ismertetni. Ezek a viaszostáblák (*tabulae ceratae*) kb. tenyérnyi nagyságú,²³ téglalap alakú fatáblákból állnak, amelyeknek egyik vagy akár mindkét oldala finoman ki van vájva úgy, hogy a táblának megmaradjon egy kicsi szegélye. Ezt az elmélyített részt vonták be fekete színű viasszal vagy (mint a Murécineben talált táblák esetén is) sellakkal,²⁴ ami által egy írásra alkalmas felület keletkezett. (Az okirat első és hátsó borító része nem volt viasszal preparálva.) Az okiratok szövegét egy íróvesszővel (*stilus*) karcolták bele ebbe a viaszrétegbe.

A két táblából összefűzött okiratokat *diptychonnak*, a háromból állókat pedig *triptychonnak* nevezzük. Néha előfordul, hogy háromnál több tábla alkotja az okiratot, ezek az úgynevezett *polyptychonok*.²⁵

A TPSulp. 27 egy úgynevezett kettős okirat („Doppelurkunde”), amely azt jelenti, hogy a szerződés szövege kétszer van benne lejegyezve. A *scriptura interior*-ban olvasható a szerződés hiteles szövege. E szövegrészt tartalmazó táblákat (keresztben és hosszában) átkötötték egy zsinórral, és ezen a zsinóron helyezték el a tanúk a pecsétet.²⁶ E pecsétek védtek az okiratot az utólagos hamisítástól; a pecsétet jogvita esetén kizárólag az igazságszolgáltató *magistratus* előtt volt szabad feltörni, ugyanis ellenkező esetben a dokumentum elveszítette a bizonyító erejét. A *scriptura exterior* a *scriptura interior*-ban hitelesen okiratozott szöveget megismételte. Az okirat e részét nem zárták le, mint ahogy ezt a *scriptura interior* esetén tették, hanem továbbra is szabadon hozzáférhetőnek hagyták.²⁷

A római magánjogban az okiratokat joghatásaik szempontjából alapvetően két csoportra oszthatjuk.²⁸ Az egyik csoportba tartoznak az úgynevezett bizonyító okiratok (pl.

²³ CAMODECA 1999, 38. ezek a táblák átlagosan 11-12 cm magasak, 13-15 cm szélesek és 0,5-0,9 mm vastagok voltak.

²⁴ GRÖSCHLER 1997, 19. p. lj. 8. szerint a „Schellack” egy lakktetű nevű bogár váladékából nyert viasszerű anyag, amely felmelegített állapotban könnyen formázhatóvá válik.

²⁵ GRÖSCHLER 1997, 18. p.

²⁶ A *scriptura interior* utolsó táblája hátulsó fedelének a közepétől hosszanti irányban található egy mélyedés (ez az ún. *sulcus*). Ebben a mélyedésben fut a zsinór és ide helyezték el a tanúk (valamint a kiállító) a pecsétet.

²⁷ A viaszostáblák alaki és tartalmi kellékeiről részletes áttekintést ad PÓLAY 1972, 40 skk.

²⁸ Az antik ügyleti okiratokhoz lásd részletesen WENGER, LEOPOLD: *Die Quellen des römischen Rechts*. Wien 1953. 734. sk.

a nyugták, ill. *testatio*ok), amelyek célja az, hogy az okiratban foglalt tény megtörténtét igazolják (deklaratív jellegű okiratok). A másik csoportba pedig azok az okiratok sorolhatók, amelyekben maga az írásbeli forma hozza létre a felek közötti kötelmi viszonyt²⁹ (konstitutív jellegű okiratok). Ezek az okiratok nem csupán egy múltbeli esemény megtörténtét igazolják, hanem az alakoszerű kiállításuk maga a kötelemalapító jogi tény (*causa obligationis*).³⁰

Ezek alapján az ügyleti okiratoknak két alaptípusát különböztethetjük meg: a *testatio*-t és a *chirographum*-ot.³¹ Fontos kiemelni, hogy ez a két okirattípus nem minden esetben határolható el élesen egymástól, ugyanis a ránk maradt római kori okiratok alapján megállapítható, hogy a hétköznapi okiratszerkesztési gyakorlatában e két okirattípus elemei sok esetben keveredtek egymással, ezáltal úgynevezett vegyes típusokat (*Mischtypen*)³² kialakítva.

A *testatio* egy tanúk előtt kiállított és általuk aláírt (alápecsételt) olyan okirat, amelyet objektív formában (azaz egyes szám harmadik személyben) fogalmaztak meg, és amely valamilyen (jogi) aktus megtörténtét rögzíti. Ez az okirat a magánjogban egy tisztán deklaratív jellegű dokumentum, amely egy esetleges későbbi eljárásban tárgyi bizonyítási eszközként volt felhasználható. A kiállított okirat bizonyító erejét a tanúk (*testes*) közreműködése adta, tehát a *testatio*nak *essentialis* tartalmi elemei közé tartozott, hogy az okirat kiállításakor tanúk legyenek jelen, akik az okiratot azonosítható módon ellátták pecsétjükkel.

Az uralkodó vélemény szerint általában hét tanú működött közre az okirat kiállításánál,³³ azonban a fennmaradt okiratok alapján megállapítható, hogy nem alakult ki egyértelmű gyakorlat a közreműködő tanúk számát illetően.³⁴ Pólay – a dáciai viaszostáblák okirati anyagát áttekintve – azt a megállapítást teszi, hogy az okiratok a tanúk számát illetően meglehetősen heterogén képet mutatnak.³⁵

A jelen exkurzus keretében a *chirographum* részletesebb bemutatását az teszi indokolttá, hogy a most elemzésre kerülő okiratot (TPSulp. 27) ebben a formában állították ki. A fennmaradt okiratokat áttekintve megállapítható, hogy a Sulpicius bankház gyakorlatában igen közkedvelt volt e szerződési forma alkalmazása. Jakab Éva rámutat arra, hogy „a 95 jó állapotban ránk maradt okirattól 31, tehát mintegy egyharmada képviseli ezt az okirati formát”.³⁶

²⁹ Szerződésből eredően (*ex contractu*) kötelmi viszony négy módon jöhet létre (Gai. 3,89): vagy a dolog átadásával (*re*), vagy meghatározott szóbeli formulák megtartásával (*verbis*), vagy a felek pusztán megegyezésével (*consensu*) vagy pedig írással (*litteris*). Tehát a *litteris obligatio* (Gai. 3,128–134) esetén az írásbeli forma az, amelyhez a jogrend a kötelemkeletkeztető hatást fűzi.

³⁰ NELSON, HEIN L. W. – MANTHE, URLICH: *Studia Gaiana VIII. Gai Institutiones III 88-181. Die Kontrakt-sobligationen*. Berlin, 1999. 518.

³¹ JAKAB ÉVA: *Chirographum in Theorie und Praxis*. In: Fs. für D. Liebs zum 75. Geburtstag (Römische Jurisprudenz – Dogmatik, Überlieferung, Rezeption). Berlin, 2011. 275. skk.

³² KASER, MAX: *Das Römische Privatrecht I*. München, 1971. 234. p.

³³ KASER 1971, 232. p.

³⁴ CAMODECA 1999, 36. skk. részletesen elemzi a Sulpicius archívum okirataiban szereplő tanúk szerepét, valamint személyi és társadalmi státuszukat.

³⁵ PÓLAY 1972, 52. sk.

³⁶ JAKAB ÉVA: *TPSulp. 48 és 49: Szerződések és bankügyletek Puteoliban*, JT XI. (2008), 213. p.

A *chirographum* egy a görög jogi nyelvből a római jogi terminológiában meghonosított jövevényszó.³⁷ A *chirographum* általános értelemben vett szótári jelentése: 1) saját kézírás, 2) amit saját kézzel írunk (e kifejezés tövében a görög „kéz, tenyér, ököl” szó húzódik meg). Kaser szerint a *chirographum* egy tanúk közreműködése nélkül készült, saját kezűleg leírt és ezáltal bizonyító erővel rendelkező, egyes szám első személyben (azaz szubjektíve) megfogalmazott (jog)nyilatkozat.³⁸ Ez a definíció általánosan elfogadott a római jogi irodalomban.³⁹ Jakab Éva – a szakirodalmi álláspontokat áttekintve – megállapította, hogy az uralkodó felfogás három lényegi fogalmi elemet tulajdonít a *chirographum*nak: 1) a szubjektív fogalmazásmód; 2) a saját kezűleg való leírás; 3) és a tanúk közreműködéséről való lemondás.⁴⁰ Ezeket az elemeket azonban – mint ahogy arra Jakab Éva is rámutat⁴¹ – nem lehet minden esetben kimutatni a fennmaradt forrásokban, sőt azt is hangsúlyozza, hogy „a Sulpicius archívum sajátos jellemzője, hogy a *chirographum* és a *testatio* stílusjegyei keverednek a ránk maradt okiratokban”.⁴²

Ami a tanúk közreműködését illeti, annak ellenére, hogy a *chirographum* kiállítása esetén nem volt érvényességi feltétel a tanú, a gyakorlatban a későbbi bizonyítás megkönnyítése érdekében a felek mégsem mondtak le róla, de – mint azt Wolf megállapítja – a *chirographum*oknál csak ritkán emelkedett a tanúk száma három fölé (míg a *testatio* esetén rendszerint hét tanú működött közre).⁴³

1. Az okirat szövege

E rövid kitekintést követően most térjünk vissza tanulmányunk fő témájához. A TPSulp. 27 számú okirat két darab téglalap alakú – 12x14 cm nagyságú⁴⁴ – fatáblácskából áll. Az első tábla második oldala és a második tábla első oldala (a tulajdonképpeni harmadik oldal) tartalmazza a viaszba karcolt *scriptura interior* szövegét. A második tábla második oldalának – azaz az okirat negyedik oldalának – közepén fut egy 2 cm szélességű *sulcus* (ez az a mélyedés, amelyben az okirati tanúk a pecsétjeiket elhelyezhették). A *sulcus* tehát két részre osztotta az utolsó oldalt: a baloldali részen a keskenyebb oldallal párhuzamosan (azaz: a hosszanti oldalra merőlegesen) van tintával a farészre ráírva a *scriptura exterior* szövege, amely az első tábla első oldalán – szintén tintával – folytatódik. A *sulcustól* jobbra pedig az okirati tanúk neveinek a nyomai láthatók (az aláírók nevei sajnos már nem olvashatók el). Wolf utal arra, hogy esetleg ez az okirat egy

³⁷ NELSON – MANTHE 1999, 216 a következő technikusszerű megfogalmazást adja a *χειρόγραφον* főnévnek: „Die eigenhändige Schuldurkunde des hellenistischen Rechts (*χειρόγραφον*) war eine in Briefform abgefaßte und in der ersten Person stilisierte Urkunde, in welcher der Aussteller eine Schuld bekannte und die Leistung versprach”.

³⁸ KASER 1971, 234. p.

³⁹ V. ö. JAKAB 2011, 279sk. a vonatkozó irodalom ismertetésével.

⁴⁰ JAKAB 2011, 280.

⁴¹ JAKAB 2011, 281sk.

⁴² JAKAB 2008, 149.

⁴³ WOLF 2010, 21.

⁴⁴ WOLF, JOSEPH GEORG: *Aus dem neuen pompejanischen Urkundenfund: Die Streitbeilegung zwischen L. Faenius Eumenes und C. Sulpicius Faustus*, in: *Studi in onore di Cesare Sanfilippo VI.*, Milano, 1985. (a továbbiakban: WOLF 1985b) 775.

triptychon (azaz: három táblából álló dokumentum) lehetett, amely esetén a (feltehetően) elveszett harmadik tábla kettős célt szolgálhatott: egyrészt a negyedik oldal védelmét biztosíthatta, másrészt pedig az ötödik oldala – a szokásos módon – a *scriptura exterior* tartalmazhatta (következésképpen az előbb említett – a negyedik és az első oldalra tintával írt – *scriptura exterior* ún. *scriptura tertia* lehetett).⁴⁵ Az alábbiakban a *scriptura interior* szövegét ismertetem.

TPSulp. 27 Tab. I, pag. 2 – tab. II, pag. 3 (*graphio, scriptura interior*).

[L(ucio)] Vitellio f(ilio) Messalla Vipstano Gallo co(n)s(ulibus),
pr(idie) non(as) Sept(embres).

L(ucius) Faenius Eumenes scripsi mihi convenisse
cum C(aio) Sulpicio Fausto finiendae controversi=
ae caussa quae mihi cum eo est qua de re ultro
citro cognitores a nobis dati sunt me id vadimo=
nium quod Sulpici cognitor cum cognitore meo
Romae haberet [re]mittere et quod is C(aius) Sulpicius
Faustus eo nomi[ne q(uo) d(e)] a(gitur)] iudicatum solvi
satis dedit acceptam stipulationem ei facere;
ideo

si T(iberius) Iulius Spo[r]us [vadi]monium, quod ei cum L(ucio)
F[a]enio Thallo cognitore meo k(alendis) Novembr(ibus)
primis Romae in foro Aug(usto) ante statuam Cn(aei)
Senti Saturnini [t]riumphalem hora tertia

pag. 3

[HS] I(f)] mil(lia) numm[um est deseru]erit ne=
[minem] ex ea caussa cum Ti(berio) Iulio Sporo aut
[c]um sp[on]sore eius acturum aut a quo eorum
[petituru]m exacturumque quid esset; si ad=
[versus] ea quid factum er[er]it quanti ea res erit,
[t]antem [pecun]iam dari stipulatus est C(aius)
[Sulpicius Faustu]s spo[pon]di (vac.) L(ucius)
[Faenius Eume]nes;

qu[od]que C(aius) Sulpi]cius Faustus eo [n]omine, quo de
a[gitur iudi]catum solvi satis dedit in=
terrogante eo me [ei] acceptam stipu=
lationem fecisse
Act(um) Putiollis.

Lucius Vitellius Filius (?) és Messalla Vipstanus Gallus konzulok évében szeptember Nonae-ját megelőző napon. Én, Lucius Faenius Eumenes azt írtam, hogy megállapodtam Gaius Sulpicius Faustusszal a közöttünk lévő jogvita – amelyre tekintettel kölcsönösen *cognitorokat* adtunk – befejezése okán, hogy lemondok arról a *vadimonium*-ról, amelyet a Sulpicius (képviselőként) eljáró *cognitor* az én *cognitorommal* Rómában

⁴⁵ WOLF 2010, 64.

(való megjelenés céljából) kötött. És amit ő – Gaius Sulpicius Faustus – ezen a címen – amelyről szó van – (arra nézve, hogy az esetleges marasztaló) ítéletnek eleget fog tenni *satisfacti*ót teljesített, (ezt) a stipulációt elengedem neki. Következésképpen, ha Tiberius Iulius Sporus azt a *vadimonium*ot, amelyet ő Lucius Faenius Thallusszal, az én *cognitorommal*, az első november *Kalendae*jára, Rómában, az Augustus fórumon lévő Gnaeus Sentius Saturninus győzelmi oszlopa elé, a harmadik órára, 50.000 sestertius (bírság ígérete mellett kikötött), elmulasztaná, ezen az alapon Tiberius Iulius Sporst vagy az ő kezését senki ne perelje, vagy közülük valamelyiktől semmit ne követeljen és semmit ne hajtson be. Arra az esetre, ha valami ennek a megállapodásnak az ellenére történik, Gaius Sulpicius Faustus egy *stipulatio*ban azt ígértette meg magának, hogy neki annyi pénzt fizetnek, amekkora kár éri, én, Lucius Faenius Eumenés (ezt) ünnepélyesen megígértem neki. Azt, hogy én, ami azt illeti, hogy Gaius Sulpicius Faustus ezen az alapon, amelyről szó van, (arra nézve, hogy az esetleges marasztaló) ítéletnek eleget fog tenni *satisfacti*óként teljesített, az ő kérdésére a stipulációt elengedtem. Kelt Puteoliban.

2. A felek és az okirat kiállításának előzményei

Mielőtt rátérnénk az TPSulp. 27 szövegének exegézisére, érdemes röviden áttekinteni a jogvitában érintett személyi kört, illetőleg a Sulpicius archívum okiratai alapján rekonstruálható „pertörténetet”. Az okirat szövege szerint a jogkereső fél Lucius Faenius Eumenés, míg ellenfele Gaius Sulpicius Faustus volt.

Lucius Faenius Eumenés – és őt az eljárásban képviselő Lucius Faenius Thallus – minden valószínűség szerint az ún. *Faenii thurarii*⁴⁶ körébe tartoztak, amely tulajdonképpen egy felszabadított személyekből álló (vállalkozói) csoportosulás volt, akik egykoron egy Lucius Faenius nevű római polgár házközösségébe tartoztak.⁴⁷ A Faenius családról pedig – az epigráfiai leletek alapján – tudjuk azt, hogy generációkon keresztül átívelően egy igen nyereséges (prosperáló) illatszert- és tömjénkereskedelmet folytattak.⁴⁸

A másik fél, Caius Sulpicius Faustus, a Sulpicius archívum okiratainak jól ismert protagonistája. Caius Sulpicius Faustus – hivatását tekintve – bankár volt, aki a korabeli viszonyok között egy – a mai fogalmaink alapján – hitelbankot (esetlegesen kereskedelmi bankot) vezetett.⁴⁹ *Sbordone* – a Sulpicius archívum korai kiemelkedő kutatóinak egyike – több okiraton Caius Sulpicius Faustus neve mellett a „*mator*” kiegészítést látta kiolvashatónak, amelyet a *mercator* (kereskedő) kifejezés rövidítésének vélt.⁵⁰ *Wolf* azonban rámutat arra, hogy a hivatkozott szó helyes feloldása minden esetben: *maior*.⁵¹ Faustus *maior* tehát minden bizonnyal az ifjabb Faustus egy idősebb felmenője, feltéte-

⁴⁶ A latin *thurarius* –*ii* (*m*) szó jelentése: tömjénárus.

⁴⁷ WOLF 1985b, 779. Az okirati szereplők neveinek onomasztikai elemzéséhez lásd CAMODECA, GIUSEPPE: *L'archivio puteolano dei Sulpicii I.* Napoli, 1992. 249. skk.

⁴⁸ WOLF 1985b, 779. p.

⁴⁹ WOLF 1983, 44. sk.

⁵⁰ SBORDONE, FRANCESCO: *Preambolo per l'edizione critica delle tavolette cerate di Pompei*, RAAN 51 (1976), 145. skk.

⁵¹ WOLF 1985b, 780. p.

lehetően az apja – egyben a bankház alapítója – lehetett.⁵² Az ő személyével kizárólag a bankház korai dokumentumaiban, a Kr. u. 29 és 35 közötti időszakaszban találkozhatunk. A Kr. u. 35. évtől kezdődően már Faustus *minor* szerepel az okiratokban, miközben a harmadik – a legtöbb okiratban felmerülő – Sulpicius, Caius Sulpicius Cinnamus csak a Kr. u. 42. évben jelenik meg először a dokumentumokban (ő egyébiránt igazolható módon Faustus *minor* szabadosa volt).⁵³ A jelen okirat kiállításának éve Kr. u. 48, ekkor a bankház ügyeit Faustus *minor* és Cinnamus intézik, akik mellett – az okiratokból igazolhatóan – legalább még négy rabszolga tevékenykedett.⁵⁴

Ha a Sulpicius archívum megmaradt dokumentumait áttekintjük, akkor – részlegesen – rekonstruálhatjuk a tárgyalat okirat (TPSulp. 27) kiállításának előzményeit, ugyanis a leletegyüttes két *vadimonium*-okiratot is tartalmaz (TPSulp. 2 és 3), amelyeket a felek nem sokkal a TPSulp. 27 előtt állítottak ki. Elsőként vessünk egy pillantást a TPSulp. 2 okíratra, amely az alábbi szöveget rögzíti:

TPSulp. 2. Tab. I, pag. 2 – [tab. II, pag. 3 (perduta)] (graphio, scriptura interior)

Vadimonium factum C(aio) Sulpicio
Fausto in VIII k(alendis) Iul(ias) prim(as)
Put(eolis) in foro ante aram
Hord(ionianam) hora tertia / HS I))) acturus ex
empto dari stipulatus
est L(ucius) Faenius Eume=
nes spopondit Caius) Sulpi=
 pag. 3.
 [cius Faustus]

„Gaius Sulpicius Faustus *vadimonium*ot tett a soron következő július hónap *Kalendae*ja előtti 8. napjára Puteoli fórumára, az augusztusi *Hordioniana* oltár elé, a harmadik órára. Lucius Faenius Eumenes – *ex empto* perindítás (okán) – 50.000 *sestertiust* stipuláltatott magának, Caius Sulpicius Faustus (ezt) megígérte.”

A TPSulp. 2 okirat egy *testatio*, amelynek *scriptura interiora* maradt ránk. Az okirat keltezése sajnos olvashatatlan. Az okirat szereplői: Lucius Faenius Eumenes (mint igényérvényesítő) és Gaius Sulpicius Faustus (mint ellenérdekű fél).

Az okiratról az is kitűnik, hogy Lucius Faenius Eumenes (mint vevő) és Gaius Sulpicius Faustus (mint eladó) között egy konszenzuális adásvételi szerződés jött létre (*emptio venditio*), mivel a formula szövege kifejezetten rögzíti, hogy Lucius Faenius Eumenes *ex empto* szeretne igényt érvényesíteni (*acturus ex empto*). A Sulpicius archívum *vadimonium*-okiratait áttekintve megállapítható, hogy nem volt gyakori annak az *actiónak* a *vadimonium*-okiratban való megnevezése, amelyre a felperes az igényét alapította.

⁵² WOLF 1985b, 780. p.

⁵³ WOLF 1985b, 780. p.

⁵⁴ WOLF 1983, 45. p.

A TPSulp. 2 okiraton kívül a TPSulp. 15 tartalmazza az igényérvényesítés alapjául szolgáló *actio* megjelölését (*acturus ex vendito*), amely vélhetően mindkét irat esetén a – peren kívüli – *editio actionis*⁵⁵ aktusának megtörténtét dokumentálja („jegyzőkönyvezi”).⁵⁶

Az *editio actionis* (a kereset közlése) egy (részben) peren kívüli jogcselekmény, amelynek lényege szerint: aki a formuláris eljárás keretében pert akar indítani, annak már az idézést megelőzően vagy (legkésőbb) az idézés alkalmával közölnie kell az ellenérdekű féllel azt az *actiót* (*edere actionem*), amely alapján a bíróság előtt igényt szeretne érvényesíteni.⁵⁷ E jogintézmény célja az volt, hogy az ellenérdekű fél felkészülten jelenhessen meg *in iure* a iurisdictiós magistratus előtt, így elősegítve a per koncentrált lefolytatását.

Az okirat tartalma szerint Gaius Sulpicius Faustus *vadimonium*ot tett arra, hogy július 24. napján három órakor megjelenik Puteoli fórumán, és erre tekintettel – egy viszonylagosan magas – 50.000 *sestertiust* elérő *summa vadimoniit* ígért meg *stipulatio* (*spopondit*) formájában Lucius Faenius Eumenesnek.

Azt sajnos pontosan nem tudjuk, hogy mi történt a fenti időpontban, de az megállapítható, hogy a felek sem egyezséget nem kötöttek, sem pedig a jogszolgáltatási hatáskörrel rendelkező *duumvir iure dicundo* előtt nem jelentek meg a perkezdes céljából, mivel rövid idővel később – a jelen jogvitát érintően – ismét egy (peren kívüli) *vadimonium*ban állapodtak meg (TPSulp. 3):

[V(adimonium) f(actum) C(aio) S]ulpic[i]o Fausto in [III no]nas
[Iulia]s primas [P]uteolis in foro
[a]nte aram [A]ug(usti) Hordionia[na]m
hor(a) tertia HS L maioris sum=
mae rei in [i]udiciu[m] deducturus
et [H]S I d[epo]siti anuli arrae
nomin[e] stipul(atus) est L(ucius) F[a]e[n]sius
Eumenes [sp]o(pondit) C(aius) Sulpicius Faustus
Act(um) Puteol(is) V non(as) Iul(ias)
L(ucio) Vitellio L(ucii) f(ilio) [Me]ssalla Ppublicola co(n)s(ulibus)

„Gaius Sulpicius Faustus *vadimonium*ot tett a soron következő július hónap *Nona*eja előtti 3. napra, Puteoli fórumára, az augusztusi *Hordioniana* oltár elé, a harmadik órára. Lucius Faenius Eumenes 50.000 *sestertiust* és 1000 *sestertiust* stipuláltatott magának, (az első összeget azzal a szándékkal), hogy ennél magasabb összeg iránt fog pert indítani, (a másikat) egy foglaló miatt, amelynek tárgya egy letétbe helyezett gyűrű, Caius Sulpicius Faustus (ezt) megígérte. Kelt Puteoliban, július hónap *Nona*eja előtti 5. napon, Lucius fia Lucius Vitellius és Messalla Ppublicola konzulok évében.”

⁵⁵ Vö.: D. 2,13,1 pr.: *Qua quisque actione agere volet, eam edere debet: nam aequissimum videtur eum qui acturus est edere actionem, ut proinde sciat reus, utrum cedere an contendere ultra debeat, et, si contendendum putat, veniat instructus ad agendum cognita actione qua conveniatur.* Lásd ehhez BÜRGE, ALFONS: *Zum Edikt De edendo. Ein Beitrag zur Struktur des römischen Zivilprozesses*, ZRG RA 112 (1995), 6skk.

⁵⁶ WOLF, JOSEPH GEORG: *Der neue pompejanische Urkundenfund: Zu Camodecas »Edizio ne critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii«*, ZRG RA 118 (2001), 93. p.

⁵⁷ KASER – HACKL 1996, 220. p.

Ez a *testatio* – miként arra az előbb utaltam – szintén egy Lucius Faenius Eumenes és Gaius Sulpicius Faustus közötti *vadimonium* megállapodást dokumentál, amelynek kelte Kr. u. 48. július 3. A felek egy újabb *vadimonium*ban állapodtak meg, amelynek időpontját július hó 5. napjára állapították meg. Az okirat tanúsága alapján a felek ismét a nap harmadik óráját jelölték meg a megjelenés időpontjaként, a helyszínt pedig újfent Augustus oltára mellett határozták meg. Ez alkalommal azonban Eumenes már két különböző kereset megindításának a szándékáról nyilatkozott. Az egyik – a *vadimonium*-okiratban dokumentáltak szerint – egy 50.000 *sestertius* pertárgyértéket meghaladó követelésre előterjesztett kereseti igény volt. Ami a másik keresetet illeti, annak alapja egy foglaló (*arrha*) céljára⁵⁸ letétbe (*depositum*) helyezett aranygyűrű vonatkozásában megindítandó *actio depositi directa* volt. Azt, hogy Eumenes Kr. u. 48. július hó 5. napján megindította-e mindkét keresetet, nem tudjuk (véltetően nem indította meg). Az okirati anyagokból azonban megállapítható, hogy a felek közötti vita továbbra is folyamatban maradt.

Összegezve – a fentebb kifejtettek alapján – a következő cselekményi láncolat rekonstruálható: Lucius Faenius Eumenes és Gaius Sulpicius Faustus között egy (vagy több) (konszenzuális) adásvételi szerződés (*emptio venditio*) jött létre. A szerződés eladói pozíciójában Gaius Sulpicius Faustus, vevőiben pedig Lucius Faenius Eumenes volt. Később ebből az ügyletből fakadóan alakult ki a felek között vita, amelynek során a vevő – Lucius Faenius Eumenes – állított jogsérelmet, és nyilatkozata szerint 50.000 *sestertiust* meghaladó összeg részére való megfizetését kérte. A felek több *vadimonium* időpontot is kikötöttek, amelyek helyszíne Puteoli volt.

3. A TPSulp. 27 jogi tartalma

A fent vázolt előzményeket követően jutunk el a tárgyalt dokumentum szövegéhez (TPSulp. 27), amelyből minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a jogvita vonatkozásában egy harmadik *vadimonium* megállapodás is létrejött, amelynek tartalma szerint a felek perbeli képviselői kötelesek folyó év november hó 1. napján Rómában, a fórumon megjelenni (*vadimonium Romam*), abból a célból, hogy ügyüket a városi *praetor* (*praetor urbanus*) elé terjeszthessék. Az okirat tartalmából levonható azonban az az egyértelmű következtetés, hogy a peres felek még a *litis contestatió*t megelőzően egyezségekre jutottak egymással, ezért szándékukban állt az, hogy – a peres eljárás előkészítése során – kölcsönösen keletkezett jogviszonyaikat lezárják. Az okirat szövege alapján ugyanis megállapítható, hogy a felek a pert számos ügyleti rendelkezéssel készítették elő (építették fel), következésképpen ezeknek a megállapodásoknak a „jogi sorsát” megfelelően rendezni kellett akkor, ha a felek a pertől – az egyezségük okán – „visszaléptek”. A tárgyalt okiratban (TPSulp. 27) a felek e körben kötött megállapodásuknak a szövegét rögzítették.

Az okiratokból azonban nem derül ki, hogy a felek az eljárás színhelyét miért „tették át” Rómába. Feltehetően ennek oka az lehetett, hogy a *municipalis* magisztrátus (*duumvir iure dicundo*) – a pertárgyérték nagyságára tekintettel – nem rendelkezett hatáskörrel

⁵⁸ Vö.: Gai. 3,139.

az ügy intézésére. Párhuzamos példaként vessünk egy pillantást a *lex Irnitana* 84. kaputjában foglalt rendelkezésre, amely szerint (lex Irni. c. 84): *qui eius municipes incolave erunt, qua de re ii inter se suo alteriusve nomine qui municeps incolave sit privatim intra fines eius municipi agere petere persequi volent, quae res HS ∞ (mille) minorisve erit (...) Ilviri, qui ibi iure dicundo praerit, iuris dictio (...) esto*. E jogi norma alapján tehát – a provinciai – *municipalis* magisztrátus általános hatáskörébe csak azok a vagyoni perek estek, amelyek pertárgyértéke az 1000 *sestertius* nem haladta meg (ehhez képest a nagyobb pertárgyértékű perek a provinciai helytartó elé tartoztak). *Wolf* e szabállyal kapcsolatban mellett érvel, hogy ez egy *cogens* rendelkezés volt, így attól a felek egyező akarata ellenére sem lehetett eltérni.⁵⁹ Továbbá hasonló korlátozást olvashatunk a *lex Rubriában* (FIRA I 19) is, amely szabályai alapján a *municipalis* magisztrátusnak 15.000 *sestertius* pertárgyértékig van eljárési hatásköre (XXI. caput).⁶⁰

Tekintettel arra, hogy a provinciai városi rendtartásoknak az itáliai rendtartások szabályai szolgálhattak mintául,⁶¹ ezért alappal feltételezhetjük, hogy hasonló hatásköri korlátozás⁶² lehetett irányadó Puteoli városában működő igazságszolgáltatási tisztségviselőkre is. Bár a pontos pertárgyértéket nem ismerjük (valamint az itáliai pertárgyértékhatár is ismeretlen előttünk), az azonban a TPSulp. 3 okirat alapján megállapítható, hogy a követelés összege az 50.000 *sestertius* meghaladta (*HS L maioris summae rei in iudicium deducturus*), amely „hétköznapi” polgárok szintjén viszonylag jelentős összegnek tekintendő. Mindezeket a körülményeket egybevetve alappal feltételezhető, hogy a felek éppen az érvényesítendő igény mértéke okán nem tudták az eljárást Puteoliban tovább folytatni, mivel az a *municipalis* magisztrátus hatáskörén kívül esett.

Most térjünk át a dokumentum szerkezetének és tartalmának az értékelésére. Az okirat szövege szubjektíve stilizált, azt *Lucius Faenius Eumenes* egyes szám első személyben fogalmazta meg. E megfogalmazási módra figyelemmel a tárgyalt okirat – formáját tekintve – *chirographum*nak minősül. A dokumentum *scriptura interior* részét *Eumenes* saját kezűleg jegyezte le – erős ún. „vulgárlatinsággal” –, míg az okirat *scriptura exterior*át egy másik személy (másik kézírás) rögzítette.⁶³ Az okirat kiállításának időpontja Kr. u. 48. év szeptember hó 4. napja.

A dokumentum tartalmilag két részre osztható, amelyeket az *ideo* kötőszó (Tab. I, pag. 2. lin. 11)⁶⁴ fűz egybe. Az első rész egy konvenciót (megállapodás, *conventio*) rögzít, amely *Eumenes* és *Faustus* között jött létre: *L(ucius) Faenius Eumenes scripsi mihi convenisse / cum C(aio) Sulpicio Fausto*, illetőleg azoknak a döntéseknek a katalógusát tartalmazza, amelyeket a felek e konvenció keretében meghoztak (Tab. I, pag. 2. lin. 3-11.). Míg a második rész (Tab. I, pag. 2. lin. 12-15. és Tab. II, pag. 3. lin. 1-12.) dokumentálja e konvenció (megállapodás) tulajdonképpeni végrehajtását (ill. annak garanciáit).

⁵⁹ WOLF, JOSEPH GEORG: *Iurisdictio Irnitana*, SDHI 66 (2000), 32. skk.

⁶⁰ Lásd ehhez JAKAB ÉVA: *Stipulatio aedilicia*, Szeged, 1993. 109. sk.

⁶¹ PETER, STEIN: *A római jog Európa történetében*. Budapest, 2005. 26. p.

⁶² SIMSHÄUSER, WILHELM: *Iuridici und Munizipalgerichtsbarkeit in Italien*. München, 1973. 195sk. feltételezése szerint a *lex Iulia de iudiciis privatis* minden további nélkül tartalmazhatott egy egységes pertárgyértékhatár-megjelölést az itáliai *municipalis* igazságszolgáltatási magisztrátusok hatáskörét illetően.

⁶³ CAMODECA 1999, 91. p.

⁶⁴ CAMODECA 1999, 91. p. kiemeli, hogy még „grafikusan is” (anche graficamente) elkülönül a két rész egymástól a *scriptura interior*ban, mivel a 11. sorban kizárólag ez a kötőszó szerepel (hangsúlyozva ennek a jelentőségét).

A konvenció (megállapodás) alapja (motívuma) a szerződő felek közötti jogvita lezárása: *finiendae controversi=ae caussa*. A szövegből – a perelőkészítés vonatkozásában – a következő jogcselekmények rekonstruálhatók:

- a) a felek a perre kölcsönösen perbeli képviselőket állítottak;
- b) a perbeli képviselők *vadimonium*-megállapodást kötöttek;
- c) Faustus biztosította Eumenést, hogy pervesztesség esetén eleget fog tenni a marasztaló ítéletnek (*satisfactio iudicatum solvi*).

Most tekintsük át ezeket az ügyleti rendelkezéseket. Elsőként vizsgáljuk meg a perbeli képviselő kérdését. Az okirat szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a felek a per vitelére *cognitor*okat állítottak: *qua de re ultro citro cognitores a nobis dati sunt*. Gaius a tankönyvében a következőképpen ír a *cognitor*ról (Gai. 4,83): [*cognitor autem certis verbis in litem coram adversario substituitur*. A *cognitori* meghatalmazás érvényességének tehát konjunktív feltétele, hogy egyrészt a meghatalmazó ezt a jognyilatkozatot a másik fél jelenlétében (*coram*) tegye (tehát: neki címezze), másrészt, hogy ezt a nyilatkozatot alakszerűen – meghatározott szavakkal (*certis verbis*) – formulázza.⁶⁵ Ha valamely feltétel nem teljesült, akkor a meghatalmazott személy legfeljebb *procurator*-nak minősült, akinek eljárására szigorúbb szabályok vonatkoztak (pl. biztosítékadási kötelezettség terheli⁶⁶). A jog lehetővé tette azt is, hogy a felek távollévő személyt nevezzenek *cognitor*ra, azonban ez a meghatalmazás csak akkor vált hatályossá, ha a *cognitor* – feltehetően valamilyen alakszerű formában (pl. írásban) – nyilatkozott a képviselői megbízás elvállalásáról (Gai. 4,83): *sed si absens datus fuerit, cognitor ita erit, si cognoverit et susceperit officium cognitoris*. A Gai. 4,83-ban megfogalmazott formulák szövegéből megállapítható az is, hogy *cognitor*t nem csak a peres eljárásban, hanem esetlegesen már egy korábbi fázisban is meg lehetett hatalmazni (Gai. 4,83): *quod ego tecum agere volo, in eam rem cognitorem do*.

A fent írtakból következően Eumenés és Faustus egymás jelenlétében, ez előírt alakosságok megtartásával meghatalmazták perbeli képviselőiket: Eumenés *cognitor*a L. Faenius Thallus lett, míg Faustust Ti. Iulius Sporus képviselte az eljárás során.⁶⁷ Minden valószínűség szerint azért kerülhetett sor *cognitor*ok meghatalmazására, hogy a feleknek ne kelljen személyesen Rómába utazniuk (célszerűségi ok).⁶⁸

Ebből viszont okszerűen következik a következő ügyleti fázis: mivel *cognitor*oknak az ügyet Rómában a *praetor urbanus* tribunálja előtt kellett képviselniük, ezért – a rendes ügymenetre tekintettel – határnapot kellett tűzniük a Rómában való megjelenés céljából. Ennek szokásos módja az volt, hogy a felek *vadimonium*-megállapodást tettek. Figyelemmel arra, hogy a perbeli képviselőknek a *praetor urbanus* fóruma előtti eljárását kellett előkészíteni, ezért kézenfekvő volt, hogy a *vadimonium*-megállapodást is a *cognitor*ok

⁶⁵ A Gai. 4,83 rögzíti a meghatalmazás pontos szóbeli formuláját is.

⁶⁶ Vö.: Gai. 4,84, 4,98 és 4,101.

⁶⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a *cognitor* egy igen erős (és felelősségteljes) eljárásjogi pozícióba került (valamint helyzete nem azonosítható a mai ügyvéd perképviselői státuszával), tekintette arra, hogy a *cognitor* alakilag a képviselt személy (*dominus litis*) helyébe lépett (Gai. 4,97): *cum enim certis et quasi sollemnibus verbis in locum domini substituitur cognitor, merito domini loco habetur*.

⁶⁸ CAMODECA 1999, 91. p.

kötik egymással, ennek keretében Thallus ígéretet tett arra, hogy november 1. napján megjelenik Rómában a meghatározott időben (*tempus*) és a meghatározott helyen (*locus*).

A *vadimonium*-okiratok szokásos struktúrája a következő: *vadimonium factum No No in (diem) / (loco) / (hora) / HS ... dari stipulatus est A. A. / spocondit N. N.* Platschek – véleményem szerint helyesen – rámutat arra, hogy szemben a korábbi állásponttal, a *vadimonium*-okiratokban foglalt ügyleti tartalom nem osztható két, egymástól ügyletileg elkülönülő részaktusra,⁶⁹ amelyben a megjelenés helyére és időpontjára vonatkozó ügyleti nyilatkozat élesen elválasztandó a hozzákapcsolódó *stipulatio poenaetol*.⁷⁰ Ugyanis – mint Platschek véli – a felek mindkét „részaktust” ugyanabba a *stipulatio*-ba foglalták, amelynek mintaformuláját az alábbiak szerint rekonstruálja: *in (diem) (loco) (hora) te sisti spondesne et si non stiteris, HS ... mihi dari spondesne.* (Spondeo.)

Minderre figyelemmel a *cognitorok* között a *verborum obligatio* (*stipulatio*) alapján egy egyoldalú, *stricti iuris* kötelelem jött létre, amely szerint az adós (Ti. Iulius Sporus) ígéretet tett a hitelezőnek (L. Faenius Thallus) arra, hogy folyó év november 1. napján megjelenik Rómában Augustus fórumán,⁷¹ Gnaeus Sentius Saturnius győzelmi oszlopa előtt, három órákor. Továbbá – anyagi szankcióként – kötelezte magát a határnap elmulasztása esetén 50.000 *sestertius* bírság (*summa vadimonii*) megfizetésére. A Tab. II, pag. 3. harmadik sorából az is megállapítható, hogy a *cognitor* (Ti. Iulius Sporus) *vadimonium* ígérete (pontosabban a *summa vadimonii*) kezessel (*sponsor*) volt biztosítva. Ez a megállapítás egyenesen következik abból a szövegrészből, amelyben Eumenés akként nyilatkozott, hogy a *vadimonium desertum* alapján senki sem fog „Ti. Iulius Sporuszal vagy az ő kezésével” perelni [*cum Ti(berio) Iulio Sporo aut [c]um sp[on]sore eius acturum*].

A kezes (*sponsor*) említésével kapcsolatban felmerül az a kétely, amely szerint elképzelhető, hogy az csak egy üres (tartalmatlan) fordulat lehet, amely a szerződési minta automatikus lemásolása során a szövegben maradhatott, figyelemmel arra, hogy a fennmaradt *vadimonium*-okiratok egyike sem tartalmaz kezési biztosítékot.⁷² Wolf azonban meggyőzően érvel amellett, hogy jelen esetben valóban egy kezessel biztosított *vadimonium*-ról (*vadimonium cum stasidatione*) van szó: „die außerordentliche Präzision, mit der das Chirographum abgefaßt ist, verbietet jedoch, die Hinweis auf den Bürgen für ungedeckte Formulklauseln zu halten; eine strenge Interpretation, wie sie der konzentrierte Text fordert, muß vielmehr zugestehen, daß in der Streitbeilegung eine Bürgensicherung nur an dieser Stelle zu berücksichtigen und ihre Erwähnung an anderem Orte, etwa schon in der *conventio*, für das Verständnis der Zusammenhänge nicht erforderlich war”.⁷³

⁶⁹ PLATSCHEK, JOHANNES: *Vadimonium factum Numerio Negidio*, ZPE 137 (2001), 281. skk.

⁷⁰ E felfogáshoz lásd összefoglalóan MANTHE, ULRICH: *Rezension zu Documenti processuali dalle Tabulae Pompeianae di Murecine von Lucio Bove*. Gnomon 53 (1981), 157. p.

⁷¹ FÄBER, ROLAND: *Römische Gerichtsorte. Räumliche Dynamiken von Jurisdiktion im Imperium Romanum*. München, 2014. 53. p. rámutat arra, hogy az okirat szövegéből közvetetten arra vonhatunk következtetést, hogy a *praetor urbanus tribunalja* („székhelye”) ebben az időszakban Augustus fórumán lehetett.

⁷² Vö.: TPSulp. 1–22. pp.

⁷³ WOLF 1985b, 787. [Fordítás: Az a rendkívüli precizitás, amellyel a *chirographum*-ot megfogalmazták, mégis ellentmond annak, hogy a kezesre tett utalást egy üres okirati fordulatnak tartsuk; egy olyan szigorú interpretatio (magyarázat), amelyet ez a koncentrált szöveg megkövetel, inkább amellett szól, hogy a vita-rendezésben a kezes általi biztosítékot kizárólag ezen a helyen kellett figyelembe venni, és más helyen való említése, például magában a *conventio*-ban, az összefüggések megértése céljából nem volt szükséges.]

Wolf ezzel kapcsolatban felveti azt az értelmezési lehetőséget, amely szerint elképzelhető az, hogy a felek megjelentek a municipális igazságszolgáltatási magisztrátus előtt, aki megállapította hatáskörének hiányát, és az ügyet „áttette” a *praetor urbanus* fórumához.⁷⁴ Erre tekintettel az eljáró magisztrátus az alperest (a megjelenése biztosításának céljából) – a *praetori* stipulatiók mintájára – *vadimonium stipulatio*ra kötelezte, amelyet *ex edicto* kezessel (*sponsor*) kellett biztosítani.⁷⁵ Ezzel Wolf tartalmilag egy ún. áttételi *vadimonium*ra („Verweisungs*vadimonium*”) utal,⁷⁶ amelynek esetén – mint írja⁷⁷ – ez lenne az egyetlen olyan okirata a Sulpicius archívumnak, amelyben perbeli *vadimonium*ra szóló utalás található.⁷⁸ Ez a hipotézis, bár elképzelhető, de a rendelkezésünk-re álló források alapján egyértelműen nem igazolható.

A jelenlegi ismereteim alapján a Camodeca által kifejtett álláspontot találok plauzibilisebbnek, aki amellett érvel, hogy jelen esetben is egy ún. peren kívüli *vadimonium* („*vadimonium stragiudiziale*”) jött létre a felek között, a kezes állítása pedig pusztán azzal a körülménnyel magyarázható, hogy nem a felek (*domini litis*) tették a *vadimonium*ot, hanem azok perbeli képviselői.⁷⁹

Érdekes kérdést vet fel továbbá, hogy a felek a kezes név szerint nem jelölik meg az okiratban (egyszerűen csak *sponsorként* utalnak rá), holott a megállapodás az ő jogviszonyát is érinti, erre tekintettel viszont jogilag indokolt lett volna pontosan megnevezni őt is. Camodeca akként fogalmaz, hogy a *sponsor* „nevét elhallgatták”. Ebből arra következtettek, hogy Camodeca véleménye szerint az okiratban megjelenik egy – a felek és a perbeli képviselők körén kívül eső – ötödik személy (mint kezes) is. Ezzel szemben – álláspontom szerint – jelen esetben nincs szó ötödik személyről. A felek feltehetően azért nem nevezték nevén a kezeset, mert számukra nyilvánvaló volt annak személye. Véleményem szerint ugyanis nem egy 3. személy vállalt kezességet az alperesi *cognitor vadimonium*áért, hanem maga az alperes (G. Faustus Sulpicius), s ezért felesleges lett volna őt e minőségben is név szerint feltüntetni az okiratban. A D. 2,8,8,1 paragrafusában találunk analóg példát arra az esetre, hogy a képviselt fél vállal kezességet a perbeli képviselő kötelezettségeiért (D. 2,8,8,1 Paul. 14 *ad ed.*):

⁷⁴ Az ún. peres – azaz: igazságszolgáltatási magisztrátus által kötelezővé tett – *vadimonium* két esetben fordulhat elő. Az egyik lehetőség az, ha az *in iure* eljárást egy napon belül nem lehet lezárni, ezért az eljáró magisztrátus az eljárást elhalasztja (Gai. 4,184): *Cum autem in ius uocatus fuerit aduersarius neque eo die finire potuerit negotium, uadimonium ei faciendum est, id est ut promittat se certo die sisti.* [Amikor pedig törvénybe idézték az ellenfelet és az ügyet aznap nem lehetett befejezni, *vadimonium*ot kellett, hogy tegyen, azaz meg kellett ígérnie, hogy egy bizonyos napon meg fog jelenni. (Brósz Róbert fordítása.)] A másik eshetőség pedig az az eljárási jogi helyzet volt, amikor a municipális magisztrátus – valamely okból – hatáskörének vagy illetékességének a hiányát „állapította meg”, és erre tekintettel „áttette” az ügyet a római székhelyű magisztrátushoz. Ezekben az esetekben azonban – amelyeket a *praetori edictum* szabályozott – kötelező volt a kezesállítás (*vadimonium cum satisfactione*).

⁷⁵ WOLF 1985b, 788. p.

⁷⁶ KASER – HACKL 1996, 230. p.

⁷⁷ WOLF 1985b, 788. p.

⁷⁸ METZGER, ERNST: *The Current View of the Extra-Juridical Vadimonium*. ZRG RA 117 (2000), 174. skk. amellett érvel, hogy már a TPSulp. 3 okirat is perbeli – ún. halasztási – *vadimonium*ot („*Vertragungs*vadimonium**”) dokumentál.

⁷⁹ CAMODECA 1999, 92. p.

Qui mulierem adhibet ad satisdandum, non videtur cavere: sed nec miles nec minor viginti quinque annis probandi sunt: nisi hae personae in rem suam fideiubeant, ut pro suo procuratore.

A forrásszöveg értelmében: nem tekintik úgy, hogy (megfelelő) biztosítékot adott volna az, aki egy nőt „alkalmaz” kezesként, továbbá sem a katonákat, sem a *minor*t nem tekintik erre (ti. kezesnek) alkalmasnak, hacsak ezek a személyek nem a saját ügyüket illetően kezeskednek, például a saját perbeli képviselőjükért (*ut pro suo procuratore*). A D. 2,8,8 pr. szövege szerint *de die ponenda in stipulatione solet inter litigatores convenire*, azaz a *stipulatio*ban rögzítendő időpontról a peres felek között szokás megegyezni. Knütel meggyőzően bizonyítja, hogy e szöveg az ún. halasztási *vadimonium*ra („Vetrungsvadimonium”) utal.⁸⁰ Ehhez kapcsolódik az 1. § is, amelynek helyes értelmezése szerint: abban az esetben, ha a perbeli képviselő (*procurator*) tesz *vadimonium*ot az ismételt megjelenésre, akkor e *vadimonium* kezele lehet a képviselt személy [azaz: aki saját ügyében (*in rem suam*) kezeskedik], még akkor is, ha a fő szabályok szerint nem lenne alkalmas kezesnek (nők, katonák, *minor*). E forrásszövegből tehát – a gyakorlat szempontjából – levonható az a következtetés, hogy a perbeli képviselő által vállalt *vadimonium*ért általában a képviselt személy vállalt kezességet (ezért lehetett indokolt az, hogy a kezesre vonatkozó alanyi korlátot áttörjék ebben az esetben). Ha ezt a modellt pedig ráillesztjük a TPSulp. 27 okirat szövegére, akkor kézenfekvő módon adódik az a következtetés, hogy ebben az esetben is a képviselt lehetett a *vadimonium* kezele, így – e körülmény nyilvánvalósága okán – nem volt arra különös indok, hogy az okiratban őt név szerint kezesként feltüntessék.

Adódik továbbá a kérdés, hogy ebben az eljárásjogi helyzetben miért Faustus vállalta magára a *satisfactio iudicatum solvi* teljesítését (azaz: miért nem a perbeli képviselő, a *cognitor*, nyújtotta a felperesnek ezt a biztosítékot). Erre a kérdésre a választ Gaius Institúcióiban találhatjuk meg, aki így ír (Gai. 4,101):

Ab eius vero parte, cum quo agitur, si quidem alieno nomine aliquis interveniat, omni modo satisfacti debet, quia nemo alienae rei sine satisfactione defensor idoneus intellegitur; sed si quidem cum cognitore agatur, dominus satisfacere iubetur, si vero cum procuratore, ipse procurator.

Azon az oldalon azonban, akit perelnek, ha valaki más nevében lép fel, mindenképpen *satisfacti*ót kell teljesítenie, mivel senkit sem tekintenek más ügyének megfelelő védőjének, csak ha *satisfacti*ót teljesít. Ha pedig *cognitor*ral perelnek, az ügy ura kell, hogy *satisfacti*ót teljesítsen; ha *procurator*ral, akkor maga a *procurator*. (Brósz Róbert fordítása alapján.)

A gaiusi szöveg egyértelműen rögzíti azt, hogy abban az esetben, ha az alperes *cognitor*t állított, akkor a *satisfactio iudicatum solvi* teljesítési kötelezettsége magára az alperesre (és nem a *cognitor*ra) hárul. Ehhez képest, ha *procurator* jár el a perben, akkor a *satisfactio* teljesítésére a *procurator* köteles. Ha – *cognitor* állítása esetén – az alperes nem hajlandó a *satisfactio iudicatum solvi* teljesítésére, akkor az általa meghatalmazott

⁸⁰ KNÜTEL, ROLF: *Einzelne Probleme bei der Übersetzung der Digesten*. ZRG RA 111 (1994), 387. p.

cognitor nem minősül *defensor idoneus*-nak (azaz: alkalmas képviselőnek), következésképpen a perben nem járhat el az alperes helyett.

A *satisfactio iudicatum solvi* teljesítését az a (jogi) körülmény indokolta, hogy a *cognitor* – perjogilag – tulajdonképpen az alperes helyébe lépett: a *cognitor* alaki jogilag ugyanis a peres eljárásban féllé vált, mivel a kiadott formulában a *condemnatio*t az ő nevére szövegezték meg, következésképpen az ítéleti marasztalás is az ő terhére esett (azaz: a marasztalási összeg adója ebben az esetben a *cognitor* volt). Gaius erről így ír Institutióiban (Gai. 4,87): [*a]b aduersarii quoque parte si interueniat aliquis, cum quo actio constituitur, intenditur dominum dare oportere, condemnatio autem in eius personam conuertitur, qui iudicium acceperit* [azaz: ha az ellenfél részéről valaki közbelép, aki ellen kereset támasztható, az *intentio*ban az ügy urát illetik a *dare oportere* kifejezéssel, a *condemnatio*t viszont annak a személyére váltják át, aki az eljárást vállalta. (Brósz Róbert fordítása.)]

Azonban az alperes részéről teljesített *satisfactio iudicatum solvi* megalapozta azt, hogy a jogszolgáltató magisztrátus – egy esetleges végrehajtási eljárásban – az *actio iudicati* kiadását a *cognitor*tal szemben megtagadhatja, és lehetővé tette azt, hogy a végrehajtás közvetlenül a *dominus litis* ellen indulhasson.⁸¹

Wolf a *satisfactio* jogi tartalmával kapcsolatban kifejti, hogy a pusztán alakszerű ígéret (*stipulatio*) nem volt elegendő garancia, ezért ezt egy kezessel kellett biztosítani („das Versprechen mußte durch einen Bürgen gesichert werden”).⁸² Wolf idézett álláspontjából az következik, hogy – kiindulása szerint – a képviselt fél *stipulatio*val kötelezte magát az ítéleti marasztalás teljesítésére („Versperchen”), amely *stipulatio*s ígéretet egy 3. személy („Bürge”) kezessége biztosított. Erre tekintettel Wolf végeredményben a *satisfactio* ígét „kezeskedni” (a *satisfactio* főnevet pedig „kezes”) értelemben fordítja.

Részemről ezt a megfontolást nem tartom plauzibilisnek az alábbi két indok alapján. Először is, ha az ügyletben érintett lett volna egy 3. személy (mint kezes), akkor a feleknek e kezési jogviszony „eloldásáról” is rendelkezniük kellett volna, mert enélkül egy rendszertlen jogviszony maradt volna vissza.

Másodszor pedig – álláspontom szerint – a *satisfactio* jogi kifejezést nem lehet egyetlen jogintézménnyel (jelen esetben kizárólag a kezességgel) azonosítani, ugyanis – felfogásom szerint – ez a kifejezés (mint „megfelelő elégtétel adása / nyújtása”) egy gyűjtőfogalom, amely több jogintézményt foghat át. Ha vetünk egy pillantást például Cato *de agricultura* című művében foglalt szerződési (vagy árverési) formulákra, akkor azt a megállapítást tehetjük, hogy – a jogilag képzett – szerző a *satisfacere* és a *staisdare* kifejezéseket azonos jogi tartalommal használta.⁸³ A *Digesta*ban is sok esetben egybeesik a két fogalom jogi tartalma.⁸⁴ A D. 13,7,9,3 paragrafusában Ulpianus magyarázatot fűz a *satisfacere* ígéhez: *satisfactum autem accipimus, quemadmodum voluit creditor, licet non sit solutum: sive aliis pignoribus sibi caveri voluit, ut ab hoc recedat, sive fideiussoribus sive reo dato sive pretio aliquo vel nuda conventionione*.

⁸¹ KASER – HACKL 1996, 212. p.

⁸² WOLF 1985b, 784. p.

⁸³ POZSONYI NORBERT: *Dologi hitelbiztosítékok az ügyleti gyakorlatban. Kauteláris praxis a prèklasszikus és klasszikus korszakban*. Szeged, 2017. 49. skk.

⁸⁴ Vö.: HEUMANN, GOTTLIEB HERMANN – SECKEL, EMIL: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, 1907. 526sk. s.v. *satis* 2) és 3) jelentéstartalmak.

Minderre tekintettel – álláspontom szerint – ebben a keretben az egyszerű *stipulatio* útján nyújtott *cautio* is a *satisfactio* fogalma alá esik, amely alapján a képviselt személy (*dominus litis*) – többek között – arra kötelezi magát, hogy egy esetleges pervesztesség esetén az ítéleti marasztalásnak eleget fog tenni. E megfontolásra figyelemmel nem tartom valószínűnek, hogy a *satisfactio iudicatum solvi* kapcsán a képviselt személyen (Faustuson) túl egy harmadik személy is (mint kezes) érintve lett volna az ügyletben.

Összegzésképpen tekintsük át, hogy milyen „ügyleti szövet” alakult ki a jogalanyok között az *in iure* eljárási szak előkészítése kapcsán: 1) mindkét fél megbízott egy-egy perbeli képviselőt (az ő – belső – jogviszonyuk alapja tehát egy *mandatum*), 2) akiket a másik fél jelenlétében a perképviselőre ünnepélyesen meghatalmaztak. 3) Faustus – tekintettel Ti. Iulius Sporus *cognitori* meghatalmazására – *stipulatio* útján arra kötelezte magát Eumenes javára, hogy pervesztesség esetén eleget tesz az ítéleti marasztalásnak (*cautio / satisfactio iudicatum solvi*). 4) A perbeli képviselők (*cognitorok*) – Thallus és Sporus – *stipulatio* útján *vadimonium* megállapodást kötöttek egymással. 5) Faustus *stipulatio* formájában kezességet vállalt Sporusért – annak meg nem jelenése estén fizetendő *poena vadimonii* erejéig – Thallus javára.

Láthatjuk tehát, hogy egyrészt a felek komoly aktivitására volt szükség a perelőkészítés vonatkozásában, másrészt pedig az érintettek között *obligatio*k többrétű szövedéke jött létre. Minekután a felek időközben – minden bizonnyal – kiegyeztek egymással, ennek következményeként a per – amelynek *in iure* eljárási szakának az előkészítését a felek ügyletei célozták – immár okafogyottá vált. Viszont a „visszamaradt” jogviszonyokat megfelelően rendezni kellett. Fontos azonban hangsúlyozni azt, hogy pusztán a felek között létrejött konvenció – amelynek tárgya a jogvita lezárása volt – még önmagában nem lett volna elegendő Faustus valamennyi – a per előkészítéséből fakadó – jogi kötelezettségének az eloldásához. Ugyanis ennek a megállapodásnak nem volt hatálya a például a *vadimonium* – vagy az azt biztosító kezesi jogviszony – megszüntetésének vonatkozásában, tekintettel arra, hogy ezek a megállapodások nem Eumenes és Faustus között jöttek létre.

A felek a TPSulp. 27 *scriptura interior*ának *ideo* kötőszóval felvezetett részétől rögzítik azt, hogy ezt a jogviszonyrendezést jogilag milyen módon hajtották végre (*Tab. I, pag. 2. lin. 12-15. és Tab. II, pag. 3. lin. 1-12.*).

Alapvetően a *satisfactio iudicatum solvi*-ből fakadó kötelelem megszüntetése problémamentes volt: Eumenes – mint hitelező – a stipulatióból fakadó kötelezettséget a megfelelő formális ellenaktussal – *acceptilatio* útján – elengedte (pontosabban teljesítettnek ismerte el), ezzel Faustusnak e jogügyletből eredő kötelezettsége megszűnt. Ennek a tartozáselengedési aktusnak a rögzítésével zárul a *chirographum*: *L(ucius) / [Faenius Eume]nes / qu[od]que C(aius) Sulpi[c]ius Faustus eo [n]omine, quo de / a[gitur] iudicatum solvi satis dedit in=/terrogante eo me [ei] acceptam stipu=lationem fecisse.* Az okirat minden kétséget kizáróan bizonyítja azt, hogy a felek a gaiusi Institutiókban vázoltnak megfelelően jártak el (Gai. 3,169): *Item per acceptilationem tollitur obligatio. acceptilatio autem est veluti imaginaria solutio. Nam quod ex verborum obligatione tibi debeam, id si velis mihi remittere, poterit sic fieri, ut patiaris haec uerba me dicere: „Quod tibi ego promisi, habesne acceptum?” et tu respondeas: „Habeo”.* E *contrarius actus* joghatásaként tehát a felek közötti *stipulatio*n alapuló kötelmi viszony megszűnt, ezzel tehát a *satisfactio iudicatum solvi* jogi sorsát véglegesen lezárták.

A *vadimonium-stipulatio* és az ahhoz járuló kezesi jogviszony rendezése azonban bonyolultabb feledat volt. Ennek jogi nehézsége ugyanis – miként arra fentebb már rámutattunk – abban állt, hogy a *vadimonium*-megállapodás nem Eumenes és Faustus között jött létre. Mivel Eumenes és Faustus nem volt alanya a *vadimonium-stipulatio*nak, így jogilag okszerűen kövezik az, hogy az ebből fakadó kötelmi viszonyról nem rendelkezhetek, nem szüntethették meg azt. Bár Eumenes az okiratban akként nyilatkozott: *scripsi (...) me id vadimonium (...) remittere*, azonban ennek az egyoldalú jognyilatkozatnak nem lehetett hatálya se a Thallus és Sporus között kötött *stipulatio*ra, sem pedig a Thallus és (feltehetően) Faustus között létrejött *stipulatio*s kezességre.

Emlékeztetőül: a *vadimonium-stipulatio* keretében Sporus arra tett ígéretet, hogy Kr. u. 48. év november hó 1. napján három órákor megjelenik Rómában, Augustus fórumán Gnaeus Sentius Saturninus szobránál. Arra az esetre, ha a kikötött helyszínen és időpontban nem jelenne meg, úgy egy meghatározott bírság (*poena vadimonii*) megfizetésére vállalt kötelezettséget. A szerződés (*stipulatio*) alanyaira tekintettel, Thallus (mint hitelező) minden további nélkül elengedhette volna ezt a kötelezettséget – *acceptilatio* útján – Sporusnak, azonban Eumenes – aki nem volt alanya ennek a *vadimonium* megállapodásnak – e körben hatályos jognyilatkozatot nem tehetett. Következésképpen a *stipulatio*ból eredő *poena* fizetési kötelezettség továbbra is esedékessé vált vonla akkor, ha Sporus Kr. u. 48. év november hó 1. napján nem jelenik meg Rómában, Augustus fórumán, figyelemmel a *stipulatio* objektív jellegére (*uti lingua nuncupassit ita ius esto*).

Ebből következően Faustust megfelelően kellett biztosítani arra az esetre, ha Thallus őt vagy perbeli képviselőjét (Sporust) a *stipulatio*ok alapján *condictio*val perelné az általa megígért *poena vadimonii* erejéig (ennek ugyanis sem anyagi jogi, sem pedig eljárásjogi akadálya nem lett volna).

Megjegyzendő, hogy jogilag az a megállapodás is hatástalan maradt volna, ha Eumenes *stipulatio*ban azt ígéri Faustusnak, hogy volt *cognitor* – Thallus – nem fog sem ellene, sem pedig Sporus ellen pert indítani, mivel ez a jognyilatkozat a *nemo alienum factum promittendo obligatur* elve alapján – jogi lehetetlenség okán – érvénytelennek minősült volna. Ulpianus erre az elvre a *stipulatio habere licere* tárgyalása körében utal,⁸⁵ és e vonatkozásban megfogalmaz egy általános tanácsot (D. 45,1,38,2): *at si quis velit factum alienum promittere, poenam vel quanti ea res sit potest promittere*. Ha a tárgyalt okiratban az ide vonatkozó szerződési kikötést szemügyre vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy a felek – Ulpianust közel másfél évszázaddal megelőzően – ugyanezt a jogi megoldást követték. Ugyanis Eumenes egy *stipulatio* keretében teljes kártérítés megfizetésére kötelezte magát arra az esetre, ha valami a jövőben *contra conventionem* történt volna: *si ad=/[versus] ea quid factum er[i]t quanti ea res erit /[t]antem [pecun]iam dari stipulatus est*.

⁸⁵ D. 45,1,38 fragmentumában. E forrásszöveghez lásd részletesen FINKENAUER THOMAS: *Verbindlichkeit und Drittwirkungen der Stipulation im klassischen römischen Recht*. Tübingen, 2010. 52. skk.

NORBERT POZSONYI

BEITRÄGE ZUR PRAXIS DER VORBEREITUNG DER *IN IURE*
PHASE IM FORMULARPROZEß
(EXEGESE ZU TPSULP. 27)

(Zusammenfassung)

Die Katastrophe der Vesuvstädte – auf antagonistischer Weise – bedeutet ein unschätzbares Glück den Nachkommen. Das sog. Archiv der Sulpicier – das im Jahr 1959 entdeckt wurde – gab einen neuen Schwung der Forschung des römischen Prozessrechts, indem dieses Archiv ziemlich viele Prozessurkunden enthielt. Eine dieser Urkunden (TPSulp. 27) dokumentiert eine Streitbeilegung zwischen dem Bankier G. Sulpicius Faustus und dem Händler L. Faenius Eumenes. Im Hinblick darauf, dass sich die Alltagspraxis aus dem Text des Dokuments widerspiegelt, lohnt es sich den Inhalt dieser Urkunde einer tiefgreifenden exegetischen Untersuchung zu unterwerfen.

Die Urkunde ist ein *Chirographum* von L. Faenius Eumenes. Dem Urkundentext gemäß legten die Parteien am 4. September 48 n. Chr. ihren Streit bei. Sie haben sich vermutlich verglichen. Indessen waren von ihnen verschiedene Vorkehrungen für Vorbereitung des Prozesses in Rom getroffen worden, die Faustus und seinen Prozessvertreter belasteten. Um diese – aus diesen Rechtsgeschäften entstehenden – Obligationen aufzuheben oder unschädlich zu machen, bedurfte es besonderer Abmachungen, und sie sind der Gegenstand der erörterten Urkunde, die von den Parteien (Kontrahenten) *finiendae controversiae causa* abgeschlossen wurde.

Der Urkundentext gliedert sich in zwei Abschnitte: der erste dokumentiert eine *conventio* zwischen Eumenes und dem Bankier Faustus, der zweite Abschnitt dabei den Vollzug dieser obengenannten *conventio*.

Durch die Exegese dieser Streitbeilegung gewinnen wir einen hervorragenden (und lehrreichen) Blick in die Kulissen der Prozessvorbereitungspraxis im frühen Prinzipat.

SCHIFFNER IMOLA*

A Rottmann-ügy öröksége, avagy az uniós polgárság elvesztésének új kérdései a JY v. Wiener Landesregierung ügy alapján^{1}**

Az európai integráció részeként megjelenő uniós polgárság új helyzetet teremtett a tagállamok állampolgársági szabályozásában. Bár továbbra is a tagállamok hatáskörében maradt az állampolgárság meghatározásának és szabályozásának joga, azzal, hogy tagállami szabályozáson alapszik az uniós jog részeként érvényesülő uniós polgárság és az ebből fakadó, tagállamtól független, uniós polgársághoz kapcsolódó jogok érvényesülése, az Európai Unió igyekszik ellenőrzése alatt tartani a tagállamok ezirányú állampolgársági gyakorlatát.

Mivel azonban a tagállamok az állami szuverenitás utolsó bástyájaként tekintenek az állampolgárság kérdésére, az Európai Unió korlátozott lehetőségekkel rendelkezik ezen a téren.

I. Az uniós polgárság és a tagállami állampolgárság-függőség és autonómia

Az uniós polgárság kategóriáját a Maastrichti Szerződés vezette be.

Az EUMSZ 20. cikke az uniós polgár jogállását biztosítja mindenki számára, aki valamely tagállam állampolgára.

Eszerint uniós polgár csak az lehet, aki valamely tagállam állampolgára. Az uniós polgárság megszerzése és elvesztése is a tagállami állampolgárság függvénye.

Az Amszterdami Szerződés további kiegészítéseket tett az uniós polgárság vonatkozásában, és arról is rendelkezett, hogy az uniós polgárság csak kiegészíti, de nem helyettesíti a tagállami állampolgárságot.

Ezen megállapítások fényében elmondható, hogy az uniós polgárság és a tagállami állampolgárság viszonyának főbb jellemzői: a származékosság, a kiegészítő jelleg és a

* adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ SCHRAUWEN ANNETTE: *Sink or Swim Together? Developments in European Citizenship*. In Fordham International Law Journal, Volume 23, Issue 3, 1999. 778–794. pp., 788. p.

szubszidiaritás. Azzal, hogy így kizárólag a tagállam döntheti el, hogy ki lehet uniós polgár, a tagállamok teljes kontrollt gyakorolhatnak egy uniós jogállás felett.

Kezdetben az uniós polgárság csak egyfajta politikai szimbólum volt, mely a közönséghez tartozás érzését erősítette uniós szinten és javította a demokratikus deficit helyzetéből eredő bizalmatlanságot. A „csipkerózsika álmát” alvó kategória idővel, az uniós polgársághoz kapcsolódó jogok érvényesítésével és a kapcsolódó joggyakorlat kialakulásával egy valódi, először csak politikai jogokat biztosító, majd szép lassan alapvető jogállássá váló uniós kategóriává fejlődött. Az Európai Bíróság jogfejlesztésén keresztül fokozatosan egy, akár az uniós polgár saját tagállamának intézkedéseivel szemben is érvényesíthető jogi kategória lett, elmozdulva a piacorientált megközelítéstől a valamennyi uniós polgár számára egyenlő jogi helyzetet teremtő, diszkriminációmentes jogállásig.² A *Grzelczyk-ügy*³ megállapításai szerint „Az uniós polgári jogállásnak a rendeltetése, hogy a tagállamok állampolgárainak alapvető jogállása legyen”.⁴

A Bíróság tovább erősítette joggyakorlatával az uniós polgárság alapvető jogállás jellegét, amikor az uniós polgársághoz kapcsolódó jogok lényegét vizsgálta és helyezte védelem alá a tagállami intézkedésekkel szemben a *Zambrano-ügyben*⁵. A *Zambrano-döntést* abból a szempontból is forradalminak tekinthetjük, hogy elsőként érvényesítette az uniós polgárság kategóriáját, és tekintett uniós jog hatálya alá tartozónak egy olyan ügyet, melyben az érintettek nem éltek a szabad mozgás jogával.

Az inaktív uniós polgárok jogainak védelme az Európai Bíróság joggyakorlatában méginkább egy szupranacionális jellegű kategória felé tolta az uniós polgárságot.⁶

A teljes reform miszerint az uniós polgárság a tagállami állampolgárságtól függetlenül megszerezhető legyen, nem ment végbe. Az elképzelések szerint az uniós polgárságot egy olyan kategóriává kellene alakítani, mely akár helyettesítheti is a tagállami állampolgárságot. A nemzeti állampolgárság csak egyfajta tagállami kiegészítésként működne, az uniós szintű polgárság alapvető kategóriáját specializálva. Az uniós polgárságot egységes uniós szabályok alapján és nem eltérő tagállami megoldásokat alkalmazva lehetne megszerezni.⁷

Ez a változtatás viszont a tagállami szuverenitás egyik alapvető bástyáját szüntetné meg, és a tagállamok többsége hallani se akar az uniós jog ezt lehetővé tevő módosításáról.

Az uniós polgárság kategóriájának fent említett fejlődése mindazonáltal változásokat hozott a tagállami állampolgárság és az uniós polgárság eddig egyenrangúnak nem mondható viszonyában is. Az Európai Unió továbbra is meghagyja a tagállamok szuverenitásában az állampolgárságról, ezáltal az uniós polgárságról való döntést, azonban a kezdetben kizárólagos kompetencia bizonyos mértékig korlátozásra került. Ez a korlátozás betudható egyrészt az Európai Bíróság joggyakorlatának, másrészt a többi tagállam nyomásának is.

² SCHRAUWEN ANNETTE: *Sink or Swim Together? Developments in European Citizenship*. In Fordham International Law Journal, Volume 23, Issue 3, 1999. 778–794. pp., 788. p.

³ C-84/99 Grzelczyk-ügyben 2001. szeptember 20-án hozott ítélete. (EBHT2001., I-193. p.)

⁴ C-84/99 Grzelczyk-ügy, para. 31.

⁵ C-34/09 sz. Ruiz Zambrano ügy [ECLI:EU:C:2011:124].

⁶ GYENÉY LAURA: *Aki a bölcsőt ringatja, avagy az uniós polgárságú gyermeket nevelő harmadik állambeli személy státusza a közösségi jogfejlődés fényében*. Iustum, Aequum, Salutare, 2006/1–2. p.

⁷ BAUBÖCK RAINER: *Citizenship and National Identities in the European Union*. The Jean Monnet Working Papers, No. 4/97. 1997.

II. Az uniós polgárság és a tagállami állampolgársági politikák viszonya az Európai Bíróság esetjogában

A tagállami kompetenciák szűkítésére, de legalábbis az állampolgársági szabályok az uniós jog fényében való alkalmazására az Európai Bíróság uniós polgárságot értelmező és érvényesítő joggyakorlata kapcsán került sor. Az Európai Bíróság az utóbbi években kialakult joggyakorlatával igyekezett a tagállamok uniós polgárságot érintő intézkedéseit és az ehhez kapcsolódó hatáskörök gyakorlását korlátok közé szorítani.

Az Európai Bíróság döntései az uniós polgárság jogállását leginkább a tagállami szabályozás viszonylatában, a tagállami döntések ellenpólusaként tudták új megvilágításba helyezni. Ennek során arra a kérdésre igyekezett a Bíróság választ találni, hogy az uniós jog mennyiben korlátozza a tagállamokat saját állampolgársági szabályaik kialakításában, illetve az uniós jog kötelezheti-e a tagállamokat az uniós polgárságon keresztül saját intézkedéseik megváltoztatására.

Az Európai Bíróság jogértelmezése során többek között az uniós jogelvek szintjén elismert lojális együttműködés elvére hagyatkozott, mely szerint a tagállamoknak el kell fogadniuk hatásköreik, cselekvési szabadságuk bizonyos mértékű korlátozását egyes uniós célkitűzések hatékony megvalósítása érdekében.⁸

A legfontosabb, az uniós polgárság jogállását érintő, a leginkább a joggyakorlatot meghatározó jogesetek az alábbiak szerint foglalhatók össze;

A *Micheletti*⁹ és a *Garcia Avello*¹⁰-ügyekben az Európai Bíróságnak elsőként sikerült valamiféle keretet szabni a tagállamok számára az uniós polgárságot jelentő állampolgársági szabályok alkalmazásánál.

A *Micheletti-ügyben*, ahol egy olasz-argentin kettős állampolgár tartózkodás iránti kérelmét utasította el Spanyolország a tényleges állampolgárság elve alapján harmadik állambelinek tekintve a kérelmezőt, a Bíróság elismerte a tagállamok kizárólagos hatáskörét az állampolgársági szabályok kialakításában, azonban hangsúlyozta azt is, hogy minderre az uniós szabályokkal összhangban kell, hogy sor kerüljön. Nemcsak az uniós jogi szabályokra kell tekintettel lenni a tagállami intézkedések során, hanem a Bíróság arra is felszólítja a tagállamokat, hogy ismerjék el a másik tagállam állampolgárságából fakadó joghatásokat, főleg ha azok uniós polgárságot biztosítanak az egyén számára.¹¹ A döntés szerint a tagállamok nem szabhatnak plusz feltételeket a másik állam uniós polgárságot jelentő állampolgársága elfogadásához, főleg ha ez az uniós polgársággal járó jogok érvényesítésében akadályozná a másik állam állampolgárát.¹²

Ezt a vonulatot folytatta és egészítette ki a *Zhu/Chen-ügy*¹³ is, mely megismételve az ún. *Micheletti-doktrínát* kiegészítette azzal, hogy a tagállami állampolgárság tényét akkor

⁸ CARRERA SERGIO-DE GROOT GERARD-RENÉ: *European Citizenship at a Crossroads-Enhancing European Cooperation on Acquisition and Loss of Nationality*. CEPS Paper, No. 72. 2014-<http://www.ceps.eu>. 4. p.

⁹ A Bíróság C-369/90. számú Mario Vicente Micheletti és mások v. Delegacion del Gobierno en Cantabria ügyében hozott ítélete (EBHT 1992, I-4239. p.)

¹⁰ A Bíróság C-148/02 sz. Carlos Garcia Avello v. Belgium ügyében 2003. október 2-án hozott ítélete (EBHT 2003. I-11613 p.)

¹¹ C-369/90 Micheletti-ügy, para. 10.

¹² C-369/90 Micheletti-ügy, para. 26–27.

¹³ Bíróság C-200/02. számú Kunqian Catherine Zhu és Man Lavette Chen v. Secretary of State for the Home Department ügyében hozott ítélete, (EBHT 2004. I-9925. p.). para. 39–40.

is tiszteletben kell tartani, ha azt az egyén kizárólag az uniós polgárság megszerzése érdekében kérelmezte.¹⁴

A *Garcia Avello*-ügy szintén jelentős előrelépést jelentett, hiszen a Bíróság megállapította, hogy fennáll a közösségi joggal való kapcsolat olyan helyzetben lévő személyek esetében is, akik valamely tagállamnak egy másik tagállam területén jogszerűen tartózkodó állampolgárai¹⁵ és nem éltek a szabad mozgás jogával, tehát az ügyben hiányzik a határon átnyúló elem.

Mindezek fényében vizsgálta a tagállami intézkedéseket, és kijelentette, hogy a belga állami intézkedés nem megfelelő, hiszen túl nagy szakmai és magánéleti hátrányt jelent és ez indokoltta teheti a másik tagállam szabályainak alkalmazását, amit a kérelmező saját tagállama nem akadályozhat meg.¹⁶

Az ezt követő *Rottmann és Zambrano*-ügyben a Bíróság folytatta ezt a megközelítést, és az uniós jog alkalmazásához már nem követelte meg a tagállamközi mozgást, a *Zambrano*-ügyben ezen túlmenően már nemcsak az uniós polgárság jogállásával, hanem a kapcsolódó jogok érvényesítésének védelmével is foglalkozott.

Az ügyben a kolumbiai állampolgárságú szülők szerettek volna azon a jogon Belgiumban maradni, hogy kiskorú belga állampolgárságú gyermekeik ellátásáról kizárólag ők gondoskodnak. A Bíróság döntése szerint kivételesen biztosítható számukra a tartózkodási jog, amennyiben annak elutasítása esetén az uniós polgár gyermekek meg lennének fosztva uniós jogaik tényleges élvezetétől.¹⁷

A Bíróság döntésének egyik fontos újítása, hogy az uniós polgárság kategóriája olyan személyek számára is jogot tud biztosítani az uniós jog alapján, akik nem éltek a szabad mozgás jogával, illetve az uniós polgársághoz kapcsolódó származékos jogállás alapján harmadik állambeli családtagok számára is az uniós jog alapján garantálnak tartózkodási jogot.

A *Zambrano*-ügyben elsőként „használták” az uniós polgárság kategóriáját tisztán tagállami kérdésben, határon átnyúló elemet nélkülözve, mint egyfajta *autonóm státust* biztosító alapvető jogállást, és a jogálláshoz kapcsolódó jogok érvényesítéséhez az uniós jog, az Európai Bíróság biztosított védelmet.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az állampolgárság megszerzése és elvesztése feltételeinek meghatározása, így az uniós polgárság megszerzése és elvesztése is továbbra is az egyes tagállamok hatáskörébe tartozik.

Mindazonáltal az Európai Unió Bíróságának gyakorlata rámutat arra is, hogy ez nem akadályozza meg azt, hogy „az uniós jog hatálya alá tartozó helyzetekben a vonatkozó nemzeti szabályoknak ez utóbbit tiszteletben kell tartaniuk”.¹⁸

Tehát bár az eddigi esetjog arra világított rá, hogy az uniós polgársághoz kapcsolódó jogok érvényesítésén keresztül az Európai Bíróság nagyban befolyásolja a tagállamok vonatkozó intézkedéseit, még nem jogosult arra, hogy a tagállami állampolgárságról döntéshozzon, vagy felülírja a tagállami állampolgársági szabályozást.

¹⁴ A Bíróság C-200/02. számú Kunqian Catherine Zhu és Man Lavette Chen v. Secretary of State for the Home Department ügyében hozott ítélete, (EBHT 2004. I-9925. p.). para. 39–40.

¹⁵ C-148/02, *Garcia Avello*-ügy, para. 27.

¹⁶ C-148/02, *Garcia Avello*-ügy, para. 36.

¹⁷ C-34/09 *Ruiz Zambrano*-ügy, para. 42.

¹⁸ *Rottmann*-ügy, para. 41.

A tagállami állampolgárság meglétével és visszavonásával kapcsolatban az uniós jog elveinek betartására hívhat fel, így az arányosság, az egyenlő bánásmód és a jogos várakozások elvének figyelembe vételére az uniós polgárság, mint jogállás védelmében. Az uniós polgársághoz kapcsolódó jogok megóvása érdekében pedig az uniós jog alapján a tagállami döntések felülvizsgálatára kötelezheti a tagállamokat, így végső soron a Bíróság döntései hosszútávon is hatással lehetnek a tagállamok állampolgársági politikáira és szabályozására is.¹⁹

III. Az uniós polgárság jogállásának legújabb megkérdőjelezése, avagy JY-ügy²⁰

Az ügy tényállása szerint egy észt állampolgárságú és egyben uniós polgársággal rendelkező személy 2008-ban osztrák állampolgárságot kérelmezett.

A Niederösterreichische Landesregierung (Alsó-Ausztria tartomány kormánya) 2014-ben született határozatával az állampolgárságról szóló 1985. évi törvény (a Staatsbürgerschaftsgesetz 1985 a továbbiakban: StbG) 20. és 39. cikke szerint értelmezett 11. a. §-a (4) bekezdésének 2. pontja alapján az osztrák állampolgárság megadásának feltételül szabta, hogy a kérelmező 2 éven belül igazolja hogy lemondott (megszűnt) az eredeti észt állampolgárságáról.

A kérelmező két éves határidőn belül benyújtotta az Észt Köztársaság azon igazolását, amely szerint az Észt Köztársaság kormányának 2015-i határozatával megszűnt az észt állampolgársága. Az észt állampolgárság szempontjából hontalan személynek minősült innentől kezdve.

A Wiener Landesregierung (Bécs tartomány kormánya) azonban 2017-ben született határozatával az StbG 20. §-a (2) bekezdésének alapján visszavonta a 2014-ben kelt határozatot, amiben a hatóság megszabta az osztrák állampolgárság megszerzésének feltételeit és az StbG 10. §-a (1) bekezdésének 6. pontja alapján elutasította a kérelmet előterjesztő fél osztrák állampolgárság megszerzése iránti kérelmét.²¹

Indokolásában a hatóság kifejtette, hogy tekintettel arra, hogy a kérelmező fél azt követően, hogy az osztrák állampolgárság megszerzésére vonatkozó biztosítékot kapott, két súlyos szabálysértést követett el, e biztosítékot megelőzően pedig nyolc szabálysértést²², így már nem felel meg az állampolgárság megszerzésére vonatkozóan az StbG 10.§-a (1)bekezdésének 6. pontjában előírt feltételnek.

¹⁹ DE GROOT, GERARD-RENÉ – SELING ANJA: *The consequences of the Rottmann judgment on Member State autonomy – The Court's avant-gardism in nationality matters*, In Jo Shaw (szerk.): *Has the European Court of Justice Challenged the Member State Sovereignty in Nationality Law?* European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies Working Papers 2011. <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/19654>, 23. p.

²⁰ C-118/20, J Y/Wiener Landesregierung, ECLI:AT:LVWGW:2018:VGW.152.065.11511.2017.

²¹ Az ügy tényállása C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 2–4.

²² A kérelmező egyrészt a Kraftfahrgesetz 1967 (a közúti közlekedésről szóló 1967. évi törvény, a továbbiakban: KFG) 36. §-a e) pontjával összefüggésben értelmezett 134. §-a alapján a műszaki érvényességet igazoló, előírásoknak megfelelő matrica gépjárműre való felhelyezésének elmulasztása miatt marasztalták el, ez olyan szabálysértés, amely alkalmas arra, hogy a közúti közlekedés biztonságát veszélyeztető módon akadályozza. Másrészt, a felülvizsgálati kérelmet előterjesztő fél ittas állapotban vezetett gépjárművet. Ez különösen veszélyes magatartásnak minősül a közút többi résztvevőjének biztonsága szempontjából, és azt „súlyos jogsértésnek” kell tekinteni.

A kérelmező e határozattal szemben felülvizsgálati kérelmet nyújtott be a bécsi közigazgatási bírósághoz. (Verwaltungsgericht Wien) A közigazgatási bíróság úgy ítélte meg, hogy a B-VG (szövetségi alkotmány) 133. cikkének (4) bekezdése értelmében nem nyújtható be felülvizsgálati kérelem a legfelsőbb közigazgatási bírósághoz (Verwaltungsgerichtshof).

Indokolásként kifejtette, hogy az osztrák állampolgárság megadására vonatkozó biztosítékot az StbG 20. §-ának (2) bekezdése alapján akkor is vissza kell vonni, ha az elutasítási ok csak a korábbi állampolgárságának megszűnésére vonatkozó igazolás benyújtását követően következik be.²³

A közigazgatási bíróság meghatározása szerint az állampolgárság megszerzése feltételének vizsgálata során figyelembe kell venni az állampolgársági kérelem előterjesztője magatartásának egészét, különösen az általa elkövetett büntetendő cselekményeket.

Az is releváns kérdés, hogy olyan jogsértésekről van-e szó, amelyek igazolják azt a következtetést, hogy az állampolgársági kérelem előterjesztője az életet, egészséget, biztonságot, közbiztonságot és közrendet fenyegető veszélyekkel szembeni védelem érdekében elfogadott lényeges rendelkezéseket a jövőben is megszegi.²⁴

Mivel a közigazgatási bíróság állítása szerint a kérelmező által elkövetett szabálysértések súlyos jogsértésnek számítanak, így az osztrák állampolgárság megadására vonatkozó biztosíték visszavonásának az StbG 20. §-ának (2) bekezdése szerinti feltételei teljesülnek.

A Verwaltungsgerichtshof (legfelsőbb közigazgatási bíróság) végül úgy határozott, hogy az EUMSZ 267. cikk alapján előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményez, és a következő kérdéseket terjeszti az Európai Unió Bírósága elé:

„1. Az olyan természetes személy helyzete, aki – az alapeljárásban felülvizsgálati kérelmet előterjesztő félhez hasonlóan – az Európai Unió egyik tagállamában fennálló állampolgárságáról, így uniós polgárságáról lemondott annak érdekében, hogy egy másik tagállam állampolgárságát – a kérelme teljesítésére vonatkozó biztosítéknak megfelelően – megszerezze, és akinek tekintetében az uniós polgárság visszaszerzésének lehetőségét később e biztosíték visszavonása megszünteti, jellegénél és következményeinél fogva az uniós jog hatálya alá tartozik-e, miáltal e biztosíték visszavonása során figyelembe kell venni az uniós jogot?

Az első kérdésre adott igenlő válasz esetén:

2. A tagállami állampolgárság megadására vonatkozó biztosíték visszavonásáról szóló határozat keretében a hatáskörrel rendelkező nemzeti hatóságoknak, köztük adott esetben a nemzeti bíróságoknak, vizsgálniuk kell-e, hogy a biztosítéknak az uniós polgárság visszaszerzését kizáró visszavonása – figyelembe véve az érintett személy helyzetére gyakorolt következményeit – tiszteletben tartja-e az arányosság uniós jogi elvét?”²⁵

²³ C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 8.

²⁴ C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 8.

²⁵ A Verwaltungsgerichtshof (Ausztria) által 2020. március 3-án benyújtott előzetes döntéshozatal iránti kérelem – JY (C-118/20. sz. ügy).

IV. Az ügy uniós jogi kontextusa

Az ügy kérdéseinek megválaszolása szempontjából alapvető kérdés, hogy az uniós jog alkalmazható -e ebben az ügyben, illetve a tagállami állampolgársági szabályozásnak tekintettel kell -e lennie az uniós jog vonatkozó rendelkezéseire.

Jelen ügyben a kérelmező az osztrák állampolgárság megadására vonatkozó biztosítékra alapozva lemondott észt állampolgárságáról, így az uniós polgárságáról is. Így a biztosíték visszavonása eredményeképp nemcsak az uniós polgárságát veszítette el, hanem hontalanná is vált.

A kérelmező szerint az a tény, hogy az osztrák állampolgárság megadására vonatkozó biztosíték visszavonása az uniós polgárság visszaszerzésére való feltételes jogosultság megszűnését jelenti, és mivel emiatt korábban már lemondott észt állampolgárságáról, mely uniós polgárságot biztosított számára ezt megelőzően, az ügy mindenképpen érinti az uniós polgárság kategóriáját, és így jellegénél és következményeinél fogva az uniós jog hatálya alá tartozik.²⁶

Érvelése szerint az ügy megítélésénél figyelembe kell venni az Európai Unió Bíróságának *Rottmann-ügyben*²⁷ hozott döntését, miszerint „az ilyen visszavonás feltételezi az uniós polgárság visszaszerzéséhez való feltételes jogosultság ezzel összefüggő elvesztése következményeinek az arányosság szempontjából történő vizsgálatát.”²⁸

A Verwaltungsgericht (közigazgatási bíróság) ezzel szemben elutasította a Bíróság *Rottmann-ügyben* hozott ítéletének alkalmazhatóságát, azzal az indokkal, hogy ezen ítélet tárgya az uniós polgárság elvesztése volt, míg a biztosíték visszavonásáról szóló határozat meghozatalának időpontjában a felülvizsgálati kérelmet előterjesztő fél már nem volt uniós polgár.²⁹

V. A Rottmann-ítélet alkalmazhatósága az ügyben

A *Rottmann-ügyben* az Európai Unió Bírósága egy speciális szituációban vizsgálta az uniós polgárság jogállását. Az ügyben arról kellett döntenie, hogy az állampolgárság visszavonása uniós joggal összeegyeztethető -e.

A tényállás szerint az eredetileg osztrák állampolgárságú Rottmann úr, élve a szabad mozgás jogával Németországban telepedett le. Itt honosítás iránti kérelmet nyújtott be, azonban az eljárás során elhallgatta, hogy ellene Ausztriában büntetőeljárás van folyamatban. A német hatóságok miután tudomást szereztek erről, családságra hivatkozva visszavonták a német állampolgárságot.³⁰

A problémát itt is az jelentette, hogy mivel Rottmann úrnak a németországi honosítás feltételeként le kellett mondania osztrák állampolgárságáról is, és annak visszaszerzésére

²⁶ C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 23.

²⁷ C-135/08, Janko Rottmann kontra Freistaat Bayern, EU:C:2010:104.

²⁸ C-135/08 Rottmann-ügy, para. 55.

²⁹ C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 24.

³⁰ A jogeset tényállása a Rottmann-ügy, para. 22–30.

az osztrák jog szabályai szerint nem is volt lehetőség, hontalanná vált és uniós polgárságát is elvesztette.³¹

Az ügyben azzal érveltek, hogy mivel a tagállami döntés érinti az uniós polgárságot, így a kérdés az uniós jog hatálya alá tartozik.

Az ügy kapcsán lefolytatott előzetes döntéshozatali eljárás lényegében azon kérdés megválaszolására irányult, hogy a megtevesztéssel szerzett állampolgárság visszavonása összeegyeztethető-e az uniós joggal, ha annak eredményeként a kérdéses személy uniós polgári jogállása elvész.³²

A *Rottmann-ügy* megállapításai szerint attól, hogy az ügy eldöntése tagállami hatáskörbe tartozik, a nemzeti hatóság állampolgárságot visszavonó határozatának hatása érintheti az uniós polgárság kategóriáját, ezáltal az uniós jogot is. Mivel a tagállami állampolgárság visszavonása az uniós polgárság megszűnését is eredményezte Rottmann úr esetében, az ügy az uniós jog hatálya alá tartozik, így azt figyelembe kell venni a nemzeti szabályok alkalmazása és bírói felülvizsgálata során.³³

A Bíróság végül úgy döntött, hogy a csalárd módon megszerzett honosítás visszavonása összhangban van az uniós joggal, tekintettel, hogy nem az állampolgárságtól való önkényes megfosztás esete forog fenn.³⁴ Ugyanakkor kimondta, az eljáró nemzeti bíróságnak az intézkedés során annak arányosságát vizsgálni kell, és figyelemmel kell lenni annak az egyénre és adott esetben családtagjaira gyakorolt uniós jogi következményeire is.³⁵

Összességében a Bíróság a *Rottmann-ügyben* sem kérdőjelezte meg a tagállamok jogát, hogy maguk határozzák meg kit tekintenek az állampolgáruknak, viszont arra hívta fel a tagállamok figyelmét, hogy egy ilyen döntésnek tekintettel kell lennie az uniós jogra. A tagállam döntését nem vizsgálta felül, viszont az uniós polgárság érintettsége folytán a kérdést az uniós jog hatálya alá tartozóként kezelte.

Bár a *JY-ügyben* nem hivatkoztak az Európai Unió Bíróságának más kapcsolódó ügyére, de mivel hasonló problémát vizsgál, meg kell említeni a *Tjebbes-ügyet* is.³⁶

A *Rottmann-ügy* tényállásához képest különbség, hogy ebben az esetben az uniós polgárságot jelentő tagállami állampolgárság elvesztése a törvény erejénél fogva következett be.³⁷

A kérdéses eset középpontjában a holland állampolgársági szabályozás azon vitatott rendelkezése áll, amelynek értelmében minden előzetes figyelmeztetés nélkül veszítik el azok a kettős vagy többes állampolgárok a holland állampolgárságukat, akik 10 éven keresztül Hollandián, avagy az EUSZ hatálya alá tartozó területen kívül élnek. Megszakítja ezt az időszakot egy hosszabb idejű (legalább egy éves) hollandiai tartózkodás, avagy holland útlevel/személyi igazolvány kiállítása iránti kérelem, végül egy online formula

³¹ GYENEY LAURA: *Uniós polgárság: A piacorientált szemlélettől való elszakadás göröngyös útja*. Iustum Aequum Salutare, 2012/2. 141–164.pp., 145. p.

³² C-135/08 Rottmann-ügy, para. 36.

³³ C-135/08 Rottmann-ügy, para. 41–42.

³⁴ C-135/08 Rottmann-ügy, para. 52.

³⁵ C-135/08 Rottmann-ügy, para. 55–56.

³⁶ C-221/17 sz. Tjebbes-ügy [ECLI:EU:C:2019:189].

³⁷ GYENEY LAURA: *Uniós polgárság a nemzeti jogrendek kontextusában, Az EUB Delvigne és Tjebbes ítéleteinek elemzése*. Iustum Aequum Salutare, 2020/3. 5–27. pp., 6. p.

kitöltése, amelynek értelmében a kérdéses személy továbbra is a holland állam kötelékébe szeretne tartozni.³⁸

A holland szabályozás által érintett felperesek ugyan különböző módon nyerték el holland állampolgárságukat, helyzetük abban megegyezett, hogy mindannyian születésüktől fogva fogva, vagy legalábbis már hosszú ideje az Unió területén kívül éltek. Tjebbes születésétől kezdve Kanadában élő, kanadai–holland kettős állampolgár volt. Koopman bár Hollandiában látta meg a napvilágot, később Svájcba költözött, ahol állampolgárságot szerzett és családot alapított. Koopman gyermeke, Dubois egész életét Svájcban töltötte, azonban szülei révén holland és svájci állampolgárságot nyert. Végül, Abady, iráni állampolgársága mellé honosítás útján holland állampolgárságot is szerzett, ám hosszú évek óta Iránban élt.

A fenti polgárok az útlevél kiállítási kérelmük elutasítása során szembesültek a ténnyel, hogy már nem holland állampolgárok, következésképp egy harmadik állam polgáraiként már uniós polgársággal sem rendelkeznek.³⁹

A *Tjebbes-ügyben* tehát egy olyan uniós polgárságot érintő kérdést kellett a Bíróságnak megvizsgálni, amikor a kérelmezők mindenféle előzetes tájékoztatás hiányában, automatikusan, a törvény erejénél fogva veszítették el tagállami állampolgárságukat, és ezzel uniós polgári jogállásukat.

Az uniós jog alkalmazhatóságát egyik érintett fél sem vitatta. A főtanácsnoki indítványban újfent elismerésre került, hogy bár az állampolgárság meghatározása tagállami hatáskörbe tartozó kérdés, jellegénél és következményeinél fogva az uniós jog hatálya alá tartozik minden olyan kérdés, mely az uniós polgárságot érinti.⁴⁰

A főtanácsnok szerint mivel a *Zambrano-ügyben* a Bíróság elismerte az uniós jog, illetve az EUMSZ 20. cikkének alkalmazhatóságát határon átnyúló elem hiányában is, az ebben az ügyben szereplők helyzete is az uniós jog hatálya alá tartozik. „Még akkor is, ha a felperesek nem a tagállam területén tartózkodnak, hiszen az uniós polgárság jogállása nem csak azoknak a tagállami állampolgároknak van fenntartva, akik az Unió területén tartózkodnak. Lásd konzuli védelemhez való jog.”⁴¹

Mindazonáltal az indítvány arra is kitért, hogy mindezek fényében az is tagállami kompetenciába tartozó elem, ha az állampolgárság kapcsán egy tagállam megköveteli a tényleges kapcsolatot az állam és az állampolgára között, melynek bizonyítékeként a területen tartózkodást rendeli el.⁴²

Elfogadható az is, ha az állampolgárság megszűnéséről rendelkezik közérdekű okból, és a hatályos esetjogból nem következik a tagállami bíróság részéről fennálló, a tényleges kapcsolat meglétét egyéb módon igazoló, egyedi szempontú értékelés kötelezettsége.⁴³

A *Rottmann-ügyben* elvárásként rögzített arányossági vizsgálat kapcsán pedig leszögezi, hogy annak nem kell kiterjednie minden egyedi helyzet összes olyan sajátos körül-

³⁸ A jogeset tényállása a *Tjebbes-ügy*, paras. 13–19.

³⁹ GYENEY 2020, 15. p.

⁴⁰ Főtanácsnoki indítvány a *Tjebbes-ügyben*, para. 29.

⁴¹ Főtanácsnoki indítvány a *Tjebbes-ügyben*, para. 38.

⁴² Főtanácsnoki indítvány a *Tjebbes-ügyben*, para. 53.

⁴³ Főtanácsnoki indítvány a *Tjebbes-ügyben*, para. 109.

ményének vizsgálatára, amelyek a nemzeti jogszabálynak az állampolgárság visszavonását szabályozó alkalmazási feltételeinek teljesülése ellenére alkalmasak az érintett tagállammal fenntartott tényleges kapcsolat meglétének bizonyítására.⁴⁴

A Főtanácsnak szerint a felperesek magán- és családi életéhez való joga sem sérül, hiszen a harmadik államok által kiállított úti okmányaikkal továbbra is szabadon utazhatnak, az Európai Unió területére is és beléphetnek Hollandiába, bár a külföldiekre vonatkozó szabályok szerint, illetve a családi élet tiszteletben tartása is biztosított számukra harmadik államok területén.⁴⁵

A Bíróság döntése csak részben fogadta el a főtanácsnoki indítvány megállapításait. Megismétli, hogy az állampolgárság meghatározása a tagállamok kizárólagos hatáskörébe tartozó kérdés, mely során tekintettel kell lenni az uniós jogra.⁴⁶

Az állampolgársági szabályozás keretében a tényleges kapcsolat megkövetelése elfogadható és összeegyeztethető az uniós joggal, és az is, hogy ilyen tényleges kapcsolat hiányához vagy megszűnéséhez az állampolgárság elvesztését kapcsolja következményként.⁴⁷

Viszont a főtanácsnoki véleménytől eltérve, immár megköveteli az érintett bíróságok és hatóságok által lefolytatandó, az uniós jogi következmények vonatkozásában minden körülményre kiterjedő vizsgálat lefolytatását, különös tekintettel a *Rottmann-ügyben* meghatározott arányossági szempontra, amely eredményezheti akár az állampolgárság *extunc* hatállyal való visszaállítását is.⁴⁸

A vizsgálat során az érintett személy, valamint családja egyéni helyzetét kell értékelni, annak megállapítása érdekében hogy a tagállami állampolgárság elvesztése, egyben az az uniós polgár jogállás elvesztése, olyan következményekkel jár-e, amelyek aránytalan módon érintenék családi és szakmai élete alakulását az uniós jogra tekintettel.⁴⁹ Releváns korlátozásnak tekinthető az ítélet szerint ha a tagállamok területén való szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogának gyakorlásában akadályozzák, nehézséget jelenthet abban, hogy tényleges és rendszeres kapcsolatot tartson fenn családtagjaival, szakmai tevékenységét folytassa.⁵⁰

Összességében a *Tjebbes-ítélet* a *Rottmann-ügy* megállapításainak megerősítését jelentette, annyi kiegészítéssel, hogy nemcsak hatósági intézkedések, hanem a törvény rendelkezései vonatkozásában is arányossági vizsgálatot tesz szükségessé és megköveteli, hogy az uniós joggal való összeegyeztethetőség biztosítva legyen, a tagállamoknak az állampolgársági szabályozás és intézkedéseik során figyelemmel kell lenniük az uniós jogi minimumstandardokra.

Mindazonáltal a *Tjebbes-ítélet* kötelezi a tagállami hatóságokat egy átfogó értékelés elvégzésére az arányosság uniós jogban kimondott elvére tekintettel, és megadja azokat a szempontokat, melyekre az egyéni vizsgálat során tekintettel kell lenni.⁵¹ Ez a rendelkezés egy szigorú arányossági vizsgálatot tesz kötelezővé, különösen arra tekintettel,

⁴⁴ Főtanácsnoki indítvány a *Tjebbes-ügyben*, para. 108.

⁴⁵ Főtanácsnoki indítvány a *Tjebbes-ügyben*, para. 117.

⁴⁶ C-221/17 sz. *Tjebbes-ügy*, para. 30.

⁴⁷ C-221/17 sz. *Tjebbes-ügy*, para. 35.

⁴⁸ C-221/17 sz. *Tjebbes-ügy*, para. 42.

⁴⁹ C-221/17 sz. *Tjebbes-ügy*, para. 44.

⁵⁰ C-221/17 sz. *Tjebbes-ügy*, para. 46.

⁵¹ C-221/17 sz. *Tjebbes-ügy*, para. 43.

hogy a vizsgálat lefolytatását követően akár az állampolgárság visszaállítása lehetőségével is számolni kell. Ennek a lehetőségnek a megemlítése minden korábbinál jelentősebb korlátozást jelentene a kizárólagos tagállami hatáskörbe tartozó állampolgárság tekintetében.

Mindkét ítélet emlékeztet arra, hogy a tagállamok szabadon dönthetnek arról is, hogy milyen esetben korlátozzák az állampolgárság megszerzését, így a tagállamok széles mérlegelési jogkörrel rendelkeznek a tekintetben is, hogy polgáraik milyen módon veszíthetik el állampolgárságukat. A *Rottmann-ügyben* a csalárd magatartás, a *Tjebbes-ügyben* az államtól való tartós távollét szolgált a közérdekű követelmény alapján történő megfosztásra.

A *Tjebbes-ügy* specialitása, hogy a tényleges kapcsolat hiányára alapozza az állampolgárság megszüntetését, mely számos kérdést vet fel abból a szempontból, hogy milyen kritériumok igazolják mindezt. A holland állampolgársági szabályozás az állam területén való tartózkodás hiányát elégségesnek fogadja el a tényleges kapcsolat megszűnésének alátámasztására, és mindez mind a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló egyezmény rendelkezéseinek, mind az uniós jognak megfelel a Bíróság szerint, hiszen nem eredményez hontalanságot a felperesek vonatkozásában, ellentétben a *JY-ügy* körülményeivel.

VI. JY-ügy, a joggyakorlat megerősítése?

A Verwaltungsgericht (közigazgatási bíróság) szerint az ügy azért nem tartozik az uniós jog hatálya alá mert a biztosíték visszavonásának időpontjában a felülvizsgálati kérelmet előterjesztő fél már nem volt uniós polgár. Uniós polgárságáról önként mondott le, amikor az észt állampolgárságáról lemondott.

A tényállás ismeretében azonban elmondható, hogy mindezt az osztrák hatóságok által adott az osztrák állampolgárság megadására vonatkozó biztosítékra alapozva tette, nem azzal a szándékkal, hogy feladja uniós polgárságát és a hozzá kapcsolódó jogokat.

Az osztrák közigazgatási bíróság szerint a *JY-ügy* vonatkozásában a *Rottmann-ügy* nem alkalmazható, mert annak megállapításai az uniós polgárság elvesztésének eseteire vonatkoztathatók, ebben az esetben pedig a tagállami állampolgárság megadása, és ezáltal az uniós polgárság megszerzése hiúsult meg a biztosíték jogszerű visszavonásával.

Mindazonáltal amennyiben az Európai Bíróság az ügyben kitart korábbi, *Rottmann és Tjebbes-ügyben* követett érvelése mellett, akkor az osztrák tagállami intézkedést az uniós polgárságot érintő döntésként értékeli így is, hiszen a kérelmező saját állampolgárságának elvesztése miatt és egy másik, uniós polgárságot jelentő állampolgárság megszerzése lehetőségének elvesztésével – le kell, hogy mondjon uniós polgárságáról, ennél fogva pedig megfosztották az azzal összefüggő jogok gyakorlásától.

Ezt a megközelítést a Bíróság meg is erősítette a *JY-ügy* előkészítése során, amikor kijelentette, hogy „Következésképpen jellegénél és következményeinél fogva az uniós jog hatálya alá tartozik az olyan, egyetlen tagállam állampolgárságával rendelkező [...] uniós polgár helyzete, aki e tagállam állampolgárságának elvesztését követően az EUMSZ 20. cikkben biztosított jogállás, valamint az azzal összefüggő jogok elvesztésé-

vel szembesül. Így a tagállamoknak – az állampolgárság terén meglévő hatáskörük gyakorlása során – tiszteletben kell tartaniuk az uniós jogot.”⁵² Mindezt a *Rottmann és a Tjebbes* döntésben tett megállapításaira alapozta.⁵³

Bár mindezidáig az Európai Bíróság esetjogában csak az állampolgárság és egyben az uniós polgárság elvesztésének eseteiben mondta ki, hogy ennek során a tagállami hatóságoknak figyelemmel kell lenniük az uniós jogra, ez természetesen igaz az állampolgárság megszerzésére is.⁵⁴

Az uniós jog alkalmazhatóságát az ügyben tovább erősíti az a szempont is, hogy a kérelmező uniós polgárságának elvesztését megelőzően élt a szabad mozgás és tartózkodás uniós jogával, és pontosan ennek a jognak a gyakorlása tette szükségessé számára, hogy annak a tagállamnak az állampolgárságát kérmezze, ahol életvitelszerűen tartózkodik.⁵⁵

Így, bár a Bíróság a *Zambrano-ügy* óta nem követeli meg a tényállás tagállamközi jellegét, nemcsak az EUMSZ 20. cikkének érintettségéből levezetve, hanem az EUMSZ. 21. cikkének megsértése okán is alkalmazható az uniós jog az ügyben.

A kérelmező tartózkodási jogát ugyanis hontalanná válását megelőzően a 2004/38-as irányelv⁵⁶ tette lehetővé, és ahogy az Európai Bíróság is kifejtette a *Toufik Lounes-ügyben* „az uniós polgárok számára az EUMSZ 21. cikk (1) bekezdésében biztosított jogok célja többek között az érintett uniós polgár fogadó tagállam társadalmába való fokozatos beilleszkedésének elősegítése.”⁵⁷ A kérelmező az irányelv rendelkezéseinek alkalmazásával, a szabad mozgáshoz való jogának gyakorlása révén több éven keresztül Ausztria területén tartózkodott, mielőtt az osztrák állampolgárság megszerzéséért folyamodott volna azzal a céllal, hogy tartósan beilleszkedjen az említett állam társadalmába.

A Bíróság szerint „szembemenne a fokozatos integráció logikájával”, ha az az uniós polgár, aki élt a szabad mozgás jogával és tartózkodási jogot szerezve szorosabb integrációra törekszik az állampolgárság megszerzésével, egy tagállami intézkedés következtében még azt a jogállást is elvesztené, amely lehetővé tette számára a beilleszkedést.⁵⁸

Az osztrák állampolgársági szabályozás, illetve az osztrák hatóságok biztosíték visszavonásáról való döntése így nemcsak az uniós polgárságot biztosító EUMSZ 20. cikkét, hanem az EUMSZ. 21. cikke által biztosított jogokat is érinti és sérti.

⁵² C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 26.

⁵³ C-221/17 Tjebbes-ügy, para. 31–32. Rottmann-ügy, para 42., 45.

⁵⁴ DE GROOT DAVID: *CJEU asked to rule on acquisition of nationality in light of EU citizenship: The fundamental status on the horizon? (C-118/20 JY v Wiener Landesregierung)*, <http://eulawanalysis.blogspot.com/2020/06/cjeu-asked-to-rule-on-acquisition-of.html>

⁵⁵ C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 3.

⁵⁶ Az Európai Parlament és a Tanács 2004/38/EK irányelve (2004. április 29.) az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról (HL L 158, 30/04/2004 o. 0077–0123).

⁵⁷ C-165/16. Toufik Lounes kontra Secretary of State for the Home Department, ECLI:EU:C:2017:862. para. 56.

⁵⁸ C-165/16. Toufik Lounes kontra Secretary of State for the Home Department, ECLI:EU:C:2017:862. para. 58.

VII. Arányosság elvének alkalmazása az ügyben

Amennyiben az uniós jog alkalmazható az ügyben a Bíróság eljárásának alapvető fontos-ságú részét képezi a tagállamok állampolgársági hatáskörgyakorlásának uniós jogi minimumstandardok szerinti vizsgálata, különösen az arányosság jogelvének érvényesülésére tekintettel.

Az osztrák állampolgársági törvény 20§ (2) bekezdése alapján az állampolgárság megadására vonatkozó „biztosítékot vissza kell vonni, ha a külföldi személy (...) az állampolgárság megadásához szükséges feltételek valamelyikét már nem teljesíti.”⁵⁹

A közigazgatási bíróság szerint a kérelmező által elkövetett „súlyos szabálysértések” miatt került sor a biztosíték visszavonására és az állampolgársági kérelmének elutasítására. Tehát a hatósági intézkedés az osztrák hatóságok szerint megfelelt a törvényi előírásoknak, mely szabályozás a Bíróság által is elismert módon a tagállam kizárólagos hatásköre és így jogszerű.⁶⁰

A jelen ügyben azonban számolni kell azzal a sajátossággal, hogy a felülvizsgálati kérelmet előterjesztő fél azt követően, hogy az osztrák állampolgárság megadására vonatkozó biztosítékot kapott, önként lemondott észt állampolgárságáról, így az uniós polgárságáról is, hontalanná vált, és a biztosítékot ezt követően vonták vissza. Mindezek alapján, és a korábbi esetjog fényében megkérdőjelezhető az uniós jog szerinti arányosság.

Az osztrák állampolgársági szabályozás visszavonásra vonatkozó rendelkezései több változtatáson estek át az elmúlt években, és ennek során az arányosság elvének körültekintőbb figyelembevételével pontosították mit is értenek „súlyos nyomós okon”, mely az állampolgárság visszavonásához vezethet.⁶¹

A Bíróság előtt fekvő jelenlegi ügyben az az osztrák közigazgatási bíróság álláspontja szerint a kérelmező által elkövetett kihágások az ittas járművezetés valamint a műszaki érvényességet igazoló, előírásoknak megfelelő matrica gépjárműre való felhelyezésének elmulasztása, - súlyos jogsértéseknek számítanak és „nem megfelelő jövőbeli magatartást vetítenek előre.”⁶²

A közigazgatási bíróság álláspontjának nemzeti joggal való összhangja és az intézkedés belső jog szerinti igazoltsága mellett azonban továbbra is kérdéses, hogy az intézkedés az uniós jog szerinti arányosság elvének megfelel-e.

Ahogy a Bíróság a *Rottmann és a Tjebbes*-ügyben is kifejtette, a tagállami hatóságoknak „meg kell vizsgálnia, hogy az alapügyben szereplő visszavonási határozat tiszteletben tartja-e az arányosság elvét az e határozat által az érintett személy uniós jogbeli helyzetét illetően gyakorolt következményekre vonatkozóan, ezen túlmenően pedig adott esetben elvégezni az említett határozat arányosságának vizsgálatát a nemzeti jog tekintetében.”⁶³

⁵⁹ C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 8.

⁶⁰ C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 9.

⁶¹ TRATTNER ANNA: *CIVIS EUROPAEUS OB IUDICEM SUM – Die Entwicklung der Unionsbürgerschaft durch die Judikatur des EUGH*, Diplomarbeit, September 2020, 19. p.

⁶² C-118/20 JY-ügy, az előzetes döntéshozatali eljárás kérelme, para. 9.

⁶³ C-135/08 Rottmann-ügy, para. 55.

Az arányossági vizsgálat során az „állampolgárság elvesztésével az érintett személyekre az uniós jogra tekintettel gyakorolt következmények egyéni vizsgálatát” kell elvégezni.⁶⁴

„Az ilyen vizsgálat megköveteli az érintett személy, valamint családja egyéni helyzetének értékelését annak meghatározása céljából, hogy az érintett tagállam állampolgárságának elvesztése, amennyiben az az uniós polgár jogállás elvesztését eredményezi, olyan következményekkel jár-e, amelyek a nemzet jogalkotó által követett célhoz képest aránytalan módon érintenék családi és szakmai élete alakulását az uniós jogra tekintettel.”⁶⁵

Az arányossági vizsgálat keretében az illetékes nemzeti hatóságoknak, és adott esetben a nemzeti bíróságoknak, „meg kell bizonyosodniuk afelől, hogy az állampolgárság ilyen elvesztése összhangban van a Charta által garantált alapvető jogokkal, amelyek tiszteletben tartását a Bíróság biztosítja, és különösen a családi élet tiszteletben tartásához való joggal.”⁶⁶

Ennek megfelelően az osztrák hatóságok által súlyosnak ítélt jogsértések elkövetését kell összevetni azokkal a hátrányokkal, melyek az uniós polgárság megszűnésével és a hozzá kapcsolódó jogok elvesztésével járnak, mind a kérelmező, mind a családtagok vonatkozásában.

Felettebb megkérdőjelezhető, hogy tekinthető -e két szabálysértési kihágás (Verwaltungsstrafen) olyan súlyos jogsértésnek a jogrenddel szemben, melyek megghiúsítják a kérelmező beilleszkedését, és igazolnak egy hontalanságot.

Továbbá azt is figyelembe kell venni, hogy az eredeti állampolgárság visszaszerzésére van -e lehetőség, hiszen amennyiben hontalanság elkerülhető, az intézkedés arányossága is más megvilágításba esik. Ha az intézkedés hontalanságot eredményez, akkor figyelembe véve az érintett kérelmező személyes és családi viszonyaira tett hatását, az arányosság elvét szigorúbban kell érvényesíteni.

Jelen ügyben a kérelmező már az előzetes döntéshozatali eljárás kérelmezése időpontjában hontalannak minősült, mely nemcsak az uniós jog szempontjából, hanem a hatályos nemzetközi jog szerint is elkerülendő helyzetnek minősül.

Jóllehet a Verwaltungsgericht (közigazgatási bíróság) a felülvizsgálati kérelmet előterjesztő fél hontalansága tekintetében állítása szerint a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló egyezmény figyelembevételével vizsgálta a visszavonás arányosságát, és azt a felülvizsgálati kérelmet előterjesztő fél által elkövetett büntetendő cselekmények vonatkozásában arányosnak ítélte, az Egyezmény rendelkezéseinek áttanulmányozása után más következtetésre juthatunk.

A hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló, 1961-es *New York-i Egyezmény* rendelkezései szerint az állampolgárságról „lemondás nem eredményezi az állampolgárság

⁶⁴ C-221/17 Tjebbes-ügy, para. 41.

⁶⁵ C-221/17 Tjebbes-ügy, para. 44.

⁶⁶ C-221/17 Tjebbes-ügy, para. 45.

elvesztését, hacsak az érintett nem rendelkezik másik állampolgársággal, vagy ilyen állampolgárságot nem szerez.”⁶⁷ Honosítás kérése esetén „nem veszti el saját állampolgárságát, hacsak nem szerzi meg e külföldi ország állampolgárságát, vagy nem kap biztosítékot annak megszerzésére.”⁶⁸

Ezeket a törekvéseket *Az állampolgárságról szóló európai egyezmény* 7. cikke is megerősíti, miszerint az államok nem rendelkezhetnek az állampolgárság elvesztéséről, „ha az érintett személy ezáltal hontalanná válna.”⁶⁹ Ha mégis hontalanság állna elő, akkor „minden részes állam köteles elősegíteni az állampolgárság visszaállítását olyan korábbi állampolgárai számára, akik területén jogszerűen és szokásosan tartózkodnak.”⁷⁰

Az idézett rendelkezések alapján megállapítható, hogy a tagállami intézkedések folytán előálló hontalanság egy aránytalanul súlyos jogkövetkezmény, mely a nemzetközi jog rendelkezései szerint is elkerülendő illetve szigorú feltételekhez kötött.⁷¹

Azzal, hogy osztrák szabályozás megkövetelte, hogy az állampolgárságot kérelmező még az állampolgárság megadásáról való végső döntést megelőzően lemondjon korábbi állampolgárságáról és emiatt hontalanná vált, megsértette a hontalanság csökkentéséről szóló *New York-i Egyezményt*. A 2013-as *Tunisi Deklaráció*, mely értelmező rendelkezéseket rögzített a *New York-i Egyezményhez*, úgy rendelkezik, hogy az állampolgárság megadására vonatkozó biztosíték nem vonható vissza azon az alapon, hogy az állampolgárság megadásának feltételei mégsem teljesülnek. A Deklaráció azt is leszögezi, hogy a korábbi állampolgárságot adó állam csak akkor rendelkezhet az állampolgárság megszüntetéséről, ha a biztosíték feltétel nélküli, és nem biztosít mérlegelési jogot az állam hatóságai számára.⁷² Mivel az osztrák biztosítékadás nem tett eleget ezeknek a nemzetközi jogi előírásoknak, ez is jogsértésnek minősül.

A *JY-ügyben* nem állt fenn a csalás vagy megtévesztés esete, melyeket a hontalanság elkerülése mellett is megengedhető korlátozásnak tekintenek az egyezmények, az osztrák közigazgatási bíróság által megállapított közrendi okok esetkörét, mint lehetséges megvonási okot nem tartalmazzák az Egyezmények.

A hatóságok intézkedése mindezek fényében még inkább megkérdőjelezhető.

Az arányosság megállapítását az is befolyásolhatja, hogy a kérdéses ügyben a kérelmező korábbi állampolgársága visszaszerezhető -e. A vonatkozó észti jogszabályok áttanulmányozása után megállapítható, hogy az észti rendelkezések szerint erre csak akkor van mód, ha kiskorúként veszítette el azt, és egyébként állandó tartózkodási helye Észtországban van.⁷³

⁶⁷ 2009. évi XV. törvény a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló, 1961. augusztus 30-án, New Yorkban elfogadott Egyezmény kihirdetéséről in C-135/08 Rottmann-ügy, para. 15.

⁶⁸ 2009. évi XV. törvény a hontalanság eseteinek csökkentéséről szóló, 1961. augusztus 30-án, New Yorkban elfogadott Egyezmény kihirdetéséről in C-135/08 Rottmann-ügy, para. 15.

⁶⁹ 2002. évi III. törvény az Európa Tanács keretében, 1997. november 6-án kelt, az állampolgárságról szóló Európai Egyezmény kihirdetéséről, in C-135/08 Rottmann-ügy, para. 20.

⁷⁰ 2002. évi III. törvény az Európa Tanács keretében, 1997. november 6-án kelt, az állampolgárságról szóló Európai Egyezmény kihirdetéséről, in C-135/08 Rottmann-ügy, para. 21.

⁷¹ Ilyen eset lehet a Rottmann ügyben is megjelenő csalárd magatartás, melynek fennállta esetén az idézett egyezményi rendelkezések lehetővé teszik az állami szabályozás számára az állampolgárságtól való megfosztást.

⁷² DE GROOT 2020.

⁷³ TRATTNER 2020, 37. p.

Az ügy tényállásának ismeretében így a kérelmező számára ez sem ad lehetőséget a hontalanság elkerülésére.

Összességében mindezek fényében megállapítható, hogy az osztrák hatóságok nem csak jogsértést követtek el, hanem az osztrák szervek intézkedései sem felelnek meg az uniós jog szerinti arányossági követelményeknek.

A Verwaltungsgericht (közigazgatási bíróság) az uniós jog szempontjából nem végezte el az arányossági vizsgálatot azon következményeket illetően, amelyeket az állampolgárság megadására vonatkozó biztosíték visszavonása az érintett személy és adott esetben családtagjai helyzetére gyakorol, mivel elutasította a Bíróság fent említett ítélezési gyakorlatának alkalmazhatóságát.

A Bíróság joggyakorlata által meghatározott átfogó vizsgálat az uniós jog minimumstandardjai vonatkozásában arra is rávilágított volna, hogy függetlenül attól, hogy az uniós polgárság megszerzése vagy elvesztése szempontjából értékeljük az ügyet, nemcsak az arányosság elve sérül, hanem az uniós jog más általános jogelvei, illetve az *EU Alapjogi Chartája* rendelkezései is. Felmerülhet a jóhiszeműség és a jogbiztonság elvének sérelme is, hiszen a kérelmező az osztrák hatóságok határozatainak megfelelően járt el, és az osztrák állampolgárság megszerzése érdekében jóhiszeműen mondott le korábbi, észt állampolgárságáról. Mindezt az állampolgársági szabályozásban és az az osztrák hatóságok által adott biztosítékban bízva tette.

Az *Alapjogi Charta* rendelkezéseit tekintve a 7. cikk szerinti „A magán- és a családi élet tiszteletben tartásához való jog” sérelme jöhet szóba, hiszen a rendelkezés szerint „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy magán- és családi életét, otthonát és kapcsolattartását tiszteletben tartsák.”⁷⁴

Az osztrák szabályozás azon rendelkezése, hogy az osztrák állampolgárság megszerzése érdekében először hontalanná kell válni, majd ezen feltétel teljesítését követően mégis visszavonásra kerül a biztosíték és elesik a kérelmező az osztrák állampolgárságtól, kétséget kizáróan a magánélet tiszteletben tartásához való jog megsértését eredményezi.

VIII. A többes állampolgárság kérdése

A kettős, illetve többes állampolgárság negatív megítélése és elkerülésére vonatkozó törekvések nem példanélküliek az Európai Unió tagállamaiban, bizonyos tagállamok⁷⁵ továbbra is megkívánják a korábbi állampolgárságról való lemondást a honosítási eljárás során.

Mivel az uniós polgárság egyenlő bánásmódot garantál⁷⁶ a más tagállamok állampolgárainak bármelyik tagállam területén, a tagállami állampolgárság mára lényegében a nemzeti/országgyűlési választásokon való részvételre, és a politikai életben illetve köz-

⁷⁴ Európai Unió Alapjogi Chartája (a továbbiakban: Charta), amelyet az Európai Parlament, a Tanács és a Bizottság ünnepélyesen kihirdetett Strasbourgban, 2007. december 12-én által (kihirdetve a Hivatalos Lap C 303, 2007. december 14-i számában, hatályba lépett 2009. december 1-jén, a Lisszaboni Szerződés hatálybalépésének időpontjában, celex-szám: 12007P/TXT).

⁷⁵ Ausztria, Dánia, Észtország, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Hollandia, Szlovénia, Spanyolország, illetve összességében 24 európai ország.

⁷⁶ C-184/99. sz. Grzelczyk-ügy, [EBHT 2001., I-6193. p.] para. 31.

szolgáltatásban való alkalmazás lehetőségére koncentrálódik. Mindezek fényében kijelenthető, hogy a politikai életben való teljes részvétel lehetőségének az az ára, hogy az eredeti állampolgárságról le kell mondani, eltűzöttnek tekinthető és azon uniós polgárok számára, akik élnek az uniós jogban biztosított szabad mozgás jogával, és ezt követően meg szeretnék szerezni a tartózkodási helyük szerinti tagállam állampolgárságát, kockázatos lépésnek számít. lásd. *Rottmann-ügy, a Tjebbes-ügy és JY-ügy* tényállásait.

Különösen aggasztó, hogy a többes állampolgárság elkerülésének politikáját folytató tagállamok ezt egy másik tagállam állampolgárságával kapcsolatban is megkövetelik, amely mindenképpen megkérdőjelezi a tagállamok kölcsönös együttműködési kötelezettségének tiszteletben tartását, és egy szorosabb integráció megteremtésének lehetőségét veszélyeztetik.⁷⁷

A Bíróság korábbi döntéseiben szintén nem védte meg a kettős állampolgárság intézményét kifejezetten uniós kontextusban. Azokban a jogesetekben, ahol felmerült a többes állampolgárság kérdése nem élt az alkalommal és nem foglalt állást a többes állampolgárság kezelésének tagállami gyakorlatát illetően. Hiába tért ki így például a *Tjebbes-ügyben* a főtanácsnoki indítvány a holland sajátosságokra a többes állampolgársággal kapcsolatban, a Bíróság döntése már hallgat minderről.

A *Garcia Avello-ügyben* még kifejezetten rendelkezik arról, hogy „nem a tagállam feladata, hogy a másik tagállam által nyújtott állampolgárság hatásait csökkentse, és a Szerződés által szabályozott alapvető szabadságok gyakorlásához további feltételeket írjon elő ezen állampolgárság elismeréséhez és amennyiben az érintett uniós polgár egy másik tagállami állampolgársággal is rendelkezik a tartózkodási helye szerinti állampolgárságon kívül ez egyszerű lehetőséget és nem kötelezettséget tartalmaz arra, hogy a másik állampolgárság felett ezen utóbbi állampolgárságot érvényesíthessék.”⁷⁸ Ezzel szemben a *Toufik Lounes-ügyben*⁷⁹, amely szintén egy kettős állampolgársággal kapcsolatos kérdést vizsgált, meghagyja a tagállami korlátozás lehetőségét.

Az ítélet szerint azon szabad mozgás jogával élő uniós polgárok, akik a fogadó országban – megtartva eredeti állampolgárságukat – honosítás útján új állampolgárságot nyernek, továbbra is hivatkozhatnak az uniós jogra és az abból fakadó előnyökre. A honosítás jogkövetkezményeként azonban kikerülnek a szabad mozgás irányelv hatálya alól, de továbbra is élvezhetik az uniós (elsődleges) jog, így az EUMSZ 21. cikke kínálta előnyöket. Ellenkező esetben ugyanolyan bánásmódban részesülnének, mint a fogadó tagállam olyan polgárai, akik soha nem hagyták el a kérdéses tagállamot.⁸⁰

Így a Bíróság elfogadta a tagállam gyakorlatát, ezzel újabb különbséget teremtett uniós polgár és uniós polgár között, az alapján, hogy az egyik csak egy tagállami állampolgársággal rendelkezik, míg a másik uniós polgár többes állampolgár.⁸¹

Ez a megkülönböztetés pedig különösen veszélyes, hiszen az uniós polgárság egy olyan jogállás kíván lenni, mely megkülönböztetés nélkül biztosít egyenlő jogi helyzetet minden uniós polgárnak.

⁷⁷ KOCHENOV DIMITRY: *The Tjebbes fail*. European Papers, Vol. 4., Issue 1. (2019) <http://www.european-papers.eu/en/europeanforum/the-tjebbes-fail>.

⁷⁸ C-148/02, Garcia Avello-ügy, para. 28.

⁷⁹ C-165/16. Toufik Lounes kontra Secretary of State for the Home Department, ECLI:EU:C:2017:862.

⁸⁰ C-165/16. Toufik Lounes-ügy, para. 62.

⁸¹ DE GROOT 2020. <http://eulawanalysis.blogspot.com/2020/06/cjeu-asked-to-rule-on-acquisition-of.html>

IX. Következtetések

JY v. Wiener Landesregierung-ügy nem tekinthető egyszerűen a *Rottmann-ügy* és a *Tjebbes-ügy* folytatásának. A Bíróságnak ebben az esetben ugyanis nemcsak a tagállami állampolgárság és ezáltal az uniós polgár elvesztésének uniós joggal való összeegyeztethetőségéről kell döntenie, hanem először vizsgál egy olyan helyzetet, ahol az uniós polgárság megszerzésének szabályozása is megkérdőjelezhető az uniós jog szempontjából.

A Bíróságnak részletesen azt az osztrák szabályozást kell megvizsgálnia és értékelnie a nemzetközi jog és az uniós jog szempontjából, miszerint az osztrák állampolgárságot a többes állampolgárságot elkerülendő csak úgy lehet megszerezni, ha a kérelmező lemond korábbi állampolgárságáról.

Speciális arányossági vizsgálat is szükségessé válik ezen túlmenően annál a ténynél fogva, hogy az osztrák rendelkezések csak biztosítékot adnak a kérelmező számára az állampolgárság megszerzésére a feltételek teljesítéséig.

Amennyiben az Európai Unió Bírósága korábbi joggyakorlatát követve dönt a *JY-ügyben*, az előzetes döntéshozatali kérelemben rögzített kérdések uniós jogi válaszai egyértelműek.

Az uniós polgárságot vitán felül érintő jogi helyzet az uniós jog alkalmazását hozza magával, így a tagállam az uniós jog rendelkezéseinek megfelelően gyakorolhatja csak az állampolgársággal kapcsolatos hatásköreit, az osztrák hatóságok pedig kötelesek eljárásukat az arányossági vizsgálat alá vetni. Amennyiben az egyéni vizsgálat *Tjebbes-ügyben* meghatározott szempontjai sérülnek az osztrák államnak számolnia kell a jogkövetkezményekkel.

Így, ahogy a Bíróság a *Tjebbes-ítéletben* is előrevetítette, megtörténhet az is, hogy a hatóságoknak felül kell vizsgálniuk intézkedéseiket, amely „eredményezheti akár az állampolgárság ex tunc hatállyal való visszaállítását is.”⁸²

Az uniós polgárság megszerzésével és megszűnésével kapcsolatos, a tagállamok szabályozását vizsgáló és azok számára feltételeket szabó uniós bírósági gyakorlat eddig is korlátozta, de legalábbis hatással volt a tagállamok állampolgársági gyakorlatára. Hiszen nyomon követhető, hogy például a *Rottmann-ügy* után Németország állampolgársági szabályozását átgondolva az állampolgárságtól való megfosztás eljárását hozzáigazította a nemzetközi elvárásokhoz,⁸³ illetve Írország a *Zhu Chen-ügyet* követően szigorított a *ius soli* szerinti állampolgársági rendelkezésein⁸⁴ és a holland jogalkotók is az állampolgársági rezsim átalakításán gondolkodnak a *Tjebbes-ügy* tényleges kapcsolatra vonatkozó megállapításait követően.⁸⁵

⁸² *Tjebbes-ügy*, para. 42.

⁸³ Továbbra is a német állampolgárság megszerzésével az egyénnek le kell mondania a korábbi állampolgárságáról, viszont annyiban megengedőbb a szabályozás, hogy amennyiben a korábbi állampolgárság elvesztése megfosztaná a személyt jogainak gyakorlásától vagy súlyos gazdasági és pénzügyi helyzetbe kerülne, akkor eltekint a lemondásról, illetve akkor is, ha az állampolgár egy másik tagállam állampolgárságát szerzi meg.

⁸⁴ SCHIFFNER IMOLA: *Az uniós polgárság hatása a tagállami állampolgársági politikákra*, *De Iurisprudentia et Iure Publico: Jog- és Politikatudományi Folyóirat* 9: 2. (2015).1–17. pp.

⁸⁵ <https://europestreet.news/eu-court-ruling-dutch-citizenship-law-raises-new-hopes-for-brits-in-the-eu/>

A *JY*-ügyben viszont amennyiben az állampolgársági eljárás felülvizsgálata után a döntés megváltoztatásáról döntenek, és a tagállami állampolgárságot megadják a kérelmezőnek, egy korábban kizárólagos tagállami hatáskörbe „engedik be” az uniós jogot az uniós polgárság kategóriáján keresztül.

A Bíróság döntésének ezen hatása valóban jelentős lépés lenne egy alapvető jogállást biztosító uniós polgárság felé, melynek érvényesítése és uniós védelme a tagállamokkal szemben azok állampolgársági szabályozását is felülíró módon garantálna egy autonóm státust. Ez pedig tovább erősítené azt az európai identitást, melynek megvalósítása egykoron az uniós polgárság kategóriájának megalkotására ösztönözte az Európai Unió jogalkotóit.

IMOLA SCHIFFNER

AFTER THE ROTTMANN CASE, NEW QUESTIONS CONCERNING
THE LOSS OF UNION CITIZENSHIP IN THE JY V. WIENER
LANDESREGIERUNG CASE

(Summary)

The Supreme Administrative Court of Austria has requested a preliminary ruling from the Court of Justice of the European Union (CJEU) in the case C-118/20 JY v. Wiener Landesregierung, concerning the revocation of a guarantee of the grant of Austrian nationality.

Austria maintains a strict ‘single nationality’ policy, meaning that wherever possible, it requires that a person has only Austrian nationality and no other. Consequently, Austria requires that upon acquisition of its nationality all previous nationalities have to be relinquished.

C-118/20 JY concerns the procedure for acquisition of Austrian nationality, and more specifically at which moment during the procedure the previous nationalities have to be lost, and whether this is in conformity with the rules on EU citizenship.

One of the most important question, if the national authorities have to consider whether the revocation of the guarantee that prevented the recovery of citizenship of the Union is compatible with the principle of proportionality from the point of view of EU law in terms of its consequences for the situation of the person concerned.

In the Rottmann and Tjebbes case the Court concerns the loss of the nationality of a Member State and of EU citizenship. In his decisions the Court listed multiple criteria which have to be observed in such cases.

The case C-118/20 JY v. Wiener Landesregierung, concerning the revocation of a guarantee of the grant of Austrian nationality, is more than a case on loss of EU citizenship. It is the first case where the CJEU will have to rule on the acquisition of EU citizenship. The case will have an impact on the fundamental status of EU citizenship in the future.

SZABADFALVI JÓZSEF*

Jogállamiság – jogérvényesítés – jogvédelem – közjogi bírászkodás összefüggései a dualizmus kori magyar jog- és államtudományi irodalomban**

A címben szereplő négy fogalom szoros kapcsolatban áll egymással. A jogállamiság kérdése eleve feltételezi az individuális jogok érvényesülését, illetve megsértésük esetén való védelmét, amelyben különleges szerepe van a közjogi bírászkodásnak. A hazai szakirodalomban a 19. század utolsó harmadában – bizonyos vonatkozásban már a neoabszolútizmus idején –, majd a századfordulót követő időszakban keletkezett művekben került elméleti megalapozásra az alkotmányos demokrácia jogállamiság-kritériumainak megfelelő közjogi jogvédelem rendszere. Mindebben jelentős szerepet játszottak a dualizmus kori hazai jog- és államtudomány legjelesebb képviselői, jogtudósok, állam- és politikatudósok, sőt a politika gyakorlati világában is megmerítkező jogi közírók. Az ebben az időszakban született elméleti és részben gyakorlati elképzelések és javaslatok vázlatos rekonstrukciójára vállalkozik e tanulmány.

A közjogi (közigazgatási) bírászkodás gondolata ugyan már 1848-ban felmerült, de kialakítása a dualizmus időszakában a jogállamisággal összefüggő törekvések eredményeképpen a modern polgári állam működésének feltételeként valósult meg.¹ A kiegyezés utáni magyar közpolitika fő törekvésévé vált a jogállami intézményrendszer kialakítása keretében

* egyetemi tanár, Debreceni Egyetem ÁJTK

** A tanulmány az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés színvonalának emelését célzó programjai keretében valósult meg.

¹ Stipta István szerint: „A magyar közigazgatási bírászkodás szervezeti, hatásköri és eljárási rendje a modern államfejlődési tendenciák eredményeképpen alakult ki. A közigazgatási judikatúrát a jogállamiság polgári kori követelményei hívták életre, és ezek szabták meg működésének hazai alkotmányos kereteit is. A dualizmus időszakának két tárgybeli törvénye a magyar történelmi alkotmány részét képezte, ezeket a kortársi szakirodalom mértékadó része alaptörvényi rangú normaként tartotta számon. A közigazgatási bíróságok hazai intézményrendszerét és jogvédelmi tevékenységét történelmi alkotmányunk vívmányaként tisztelhetjük.” (STIPTA ISTVÁN: *A történelmi alkotmány és a közigazgatási bírászkodás*. FORVM Acta Juridica et Politica, VIII. évf. /2018/ 1. sz. 329. p., illetve STIPTA ISTVÁN: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. 51. p.) A közigazgatási bírászkodás magyarországi kialakulásáról és a jogállamiság szempontjainak ebben játszott szerepéről lásd SCHWEITZER GÁBOR: *Közigazgatás – igazságszolgáltatás – jogállamiság, avagy a közigazgatási bírászkodás kezdetei Magyarországon*. Állam- és Jogtudomány, XXXVIII. évf. (1996–1997) 1-2. sz. 21–35. pp.

a közigazgatási bíráskodás létrehozása. A közjogi jogvédelem sajátos formájának a megvalósítása az alkotmányos állam megteremtésének előfeltételeként fogalmazódott meg.

Bár a jogállam, illetve joguralom fogalmat Eötvös József nem használta, de az 1854-ben megjelent *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című főművének második kötetében a törvény uralmáról, illetve „fensőségéről” a következőket írja: „A kit az államban az uralkodás illet, – legyen bár a nép avagy egyes ember – megváltoztathatja az állam alkotmányát; a kire a törvényhozó hatalmat ruházták eltörölhetnek egyes törvényeket, újakat hozhatnak, s az által új szabályokat adhatnak a birói hatalom elé, mellyek szerint kell itélnie; de míg az alkotmány fenáll, s a törvény nincs eltörölve, a bíró egyes esetre kimondott ítélete fölötté áll a törvényhozás akaratának, fölötté az uralkodó akaratának. A birói hatalom e fensősége nem egyéb a törvények fensőségénél.”² A törvény ilyen értelmű uralmát azonban Eötvös leszűkíti az államhatalom és az állam egyes intézményei közötti hatásköri kérdésekre, melyek eldöntésére „ítélőszékekre” van szükség.³ A bíróságoknak az észak-amerikai rendszer szerinti alkotmányvédő szerepét tartja követendőnek, és nem hangsúlyozza az államhatalomnak az egyénnel szembeni (közigazgatási) jogsértései esetén alkalmazott jogvédelmet.

A jogállam terminus használatával a hazai szakirodalomban elsőként Csemegi Károly, a magyar büntetőjogtudomány korszakos alakja egyik korai írásában találkozunk.⁴ A Schmerling-féle provizórium kezdetén 1861-ben az államminiszter intézkedéseivel szembeni kritikaként tette közzé „A büntető törvények és a bíróság” című tanulmányát, amelyben a következőket olvashatjuk: „A valódi conservativizmus a népek életéből keletkezett; s az azzal egybeszővődött intézményeknek megóvásában, ezeknek rendszeres kifejtésében, valamint a szerzett jogoknak tisztelésében áll. Ennyiben a conservativ fogalom, a legitimitás fogalmába beolvad, mely utóbbi mintegy foglalhatja és kifejezése azoknak az állandó, kötelező és változhatatlan alapoknak, melyeken a jogállam nyugszik.”⁵ Csemegi e munkájában részletesen tárgyalja azokat az okokat, amelyek a „közszabadság” érdekében a közigazgatás és az igazságszolgáltatás különválasztása mellett

² EÖTVÖS JÓZSEF: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*. II. köt. Emich. Pest, 1854. 405–406. pp.

³ Vö. NAGY J. ENDRE: *A magyar államélet a XIX. században II. Európai perspektíva a forradalom után: Eötvös József (1813–1871)*. Jogtörténeti Szemle, 2019. évi 2. sz. 69. p.

⁴ A jogállamiság kérdése, illetve fogalma a német közjogi, államelméleti irodalom közvetítésével jelent meg a 19. századi magyar szakirodalomban. Két hazai kiadású fordítás-kötet érdemes megemlíteni, amelyek hatást gyakoroltak a korszak jog- és államtudományi fogalomhasználatra és szemléletmódjára. Elsőként Robert von Mohl, eredetileg 1859-ben közzétett *Encyklopädie der Staatswissenschaften* című munkáját kell kiemelni, ami hét évvel később jelent meg magyar nyelven, és amelyben a Rechtsstaat tükörfordításaként főnévi formában olvashatjuk a „jogállam” fogalma. (Vö. MOHL, ROBERT VON: *Encyklopädie der Staatswissenschaften*. Laupp. Tübingen, 1859. Magyarul: MOHL ROBERT: *Az államtudományok encyclopaediája*. /Ford. Löw Tóbiás/ Heckenast. Pest, 1866. /2. kiadás: 1871/) A másik mű Rudolf von Gneist nevéhez fűződik, akinek *Der Rechtsstaat* című 1872-ben publikált könyve 1875-ben *Jogi állam* címmel jelent meg magyarul. (Vö. GNEIST, RUDOLF VON: *Der Rechtsstaat*. Springer. Berlin, 1872. Magyarul: GNEIST RUDOLF: *A jogi állam*. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Bizottságának megbízásából fordította: dr. Takács Lajos/ Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala. Budapest, 1875.)

⁵ CSEMEGI KÁROLY: *A büntető törvények és a bíróság*. [Eredetileg megjelent: *Magyarország*, 1861. évi december 6., 7. és 8. számaiban.] In: Csemegi Károly művei. I. köt. I. Közjogi és publicisztikai dolgozatok. II. Jogászegyleti beszédek. (Sajtó alá rendezték: Edvi Illés Károly – Gyomai Zsigmond) Franklin-Társulat. Budapest, 1904. 73. p.

szólnak. Ennek kapcsán a közigazgatási hatóságok által okozott egyéni jogséremlmek független bíróság általi jogorvoslásának fontosságára hívja fel a figyelmet, ezt tekinti a jogállam legfőbb attribútumának.

Csemegi „Közigazgatás és törvénykezés” című 1862-ben megjelent tanulmányában tovább árnyalja a jogállamiságról alkotott nézeteit: „Sokat hallunk, sokat olvasunk napjainkban szabadságról, szabadelvűségről és alkotmányról. De az a szívósság, melylyel a kormányok parancsaik végrehajtóinak sértetlenségéhez még ma is sikerrel ragaszkodnak... meggyőz minket arról, hogy a nagy szavakban áradó haladás, csupán némely lényegtelen formák mesterséges kiszövéséből áll... Mig az alkotmányban vagy ezen kívül s e mellett, olyatén szabály ismertetik el törvény gyanánt, mely azt rendeli, hogy a kormányhivatalnok felsősege rendeletének teljesítéséért a bíró által felelősségre nem vonathatik: addig a jogállam pusztá fantomkép s az alkotmány nem érdemli azt a fáradságot, mely annak összeszerkesztésére fordított.”⁶ Mint látjuk Csemegi következetesen kiáll a jogállamiság eszméje mellett, s az intézményes megoldások híveként az egyes államhatalmi ágak „felosztását”, különös tekintettel a közigazgatás és bíráskodás különválasztását és az előbbi bírósági kontrollját szorgalmazta.

Ugyancsak 1862-ben jelent meg Kautz Gyula a hazai államtudományi, állambölcseleti (politikai), közgazdaságtani irodalom meghatározó alakja *Politika vagy Országásztan*⁷ című műve, melyben a modern „alkotmányos” állam – amit „jog- és kultúrállamnak”⁸ nevez – leírása kapcsán használja a jogállam fogalmat. A neoabszolutizmus éveiben az ilyen megfogalmazások politikai állásfoglalással is felértek. Kautz kantianus érveléssel határozta meg a „jogállapot” értelmét: „A rendezett Jogállapot teljes megvalósításának egyik főfolyománya az, hogy az államtagok mindenike, mint emberi méltósága s személyi szabadságában biztosított polgár, minden általa észszerűnek felismert, s küljóléte, erkölcsi, anyagi és szellemi boldogságára, vezető czélok elérésére, szabadon s akadálytalanul törekedhetik; erőinek, képességeinek teljes kifejtését és érvényesítését foganatosíthatja.”⁹ Az „Egyéni Szabadságjogok (Individuelle Freiheitsrechte)” kapcsán kijelenti, hogy azok „az általános emberi ősjogokkal többé kevesbbé azonosok; és ép ez okból minden valódi jogállamban, még az alkotmány nélkülben is, tiszteletben tartandók és biztosítandók.”¹⁰

Fő államelméleti műve második, „teljesen átdolgozott” változata *A politikai tudomány kézikönyve* címmel 1876-ban jelent meg, melyben az államok osztályozása kapcsán tesz említést a jogállamról.¹¹ Az államok tipizálásakor az „államalkatok” két fő osztályát említi, úgymint a jog- és igazságosság eszméjét érvényre juttató „jog-államot” (Rechtstaat), és az „önkéntes-államot” (Gewaltstaat): „A jogállam a jog egyeduralma a tárgyilag létesített jogi szabványok s törvényes alakzatok és intézmények alapján, illetőleg olyszerű organismusa a közéletnek, a melyben uralkodó és nép, kormányzók és kormányzottak, tekintély és szabadság, rend és haladás egymáshoz viszonyukban s egymásra való hatá-

⁶ CSEMEGI KÁROLY: *Közigazgatás és törvénykezés*. [1862] In: Csemegi Károly művei. I. köt. 92. p.

⁷ Kautz Gyula: *Politika vagy Országásztan, tekintettel a két művelt világrész államintézményeire és törvényhozására. Rendszeres tan- és kézikönyvül*. Heckenast. Pest, 1862.

⁸ KAUTZ GYULA: *Politika vagy Országásztan*... [1862] II. p. (Előszó)

⁹ Uo. 9. p.

¹⁰ Uo. 152. p.

¹¹ KAUTZ GYULA: *A politikai tudomány kézikönyve*. Franklin-Társulat. Budapest, 1876.

sukban törvény- és alkotmányszabta módon rendezvék; a társadalom minden tagja ereinek és tehetségeinek kifejlesztésében, s jogos érdekeinek érvényesítésében kellő szabadságnak s törvény előtti egyenlőségnek örvend; a státushatalom viselője és közegei alkotmányos korlátoknak s ellenőrzetnek alávetvék... Míg az önkény-állam az, a melyben az imént jelzett kellékek nincsenek meg, az államdolgok intézése egynek vagy többeknek kénye, különérdeke, törvényt és alkotmányt kizáró tetszése szerint eszközöltetik, jog- és alkotmánybiztosítékok hiányzanak, a polgárok mint egyének s mint összeség a szabad önelhatározás s mozgathatóság jogával nem bírnak, a hatalom orgánumainak mindenbe gyámkodó beavatkozása szabályul áll, s az egész közület csak úgy jelenkezik, mint egy nagy gépely s rendőri szervezet!”¹² A bírói hatalomról megállapítja, hogy a „közsabadságnak” és a „joguralomnak” az egyik erős támasza. A bírósági szervezetrendszeren belül a „közigazgatásjogi bíróság” kapcsán megjegyzi, hogy „[a]z igazi jogállam létfeltétele az, hogy az alkotmány és törvényhozás által biztosított minden magán- és nyilvánjogai a fizikai és erkölcsi személyeknek: független s jólrendezett bíróságok ortalma alá helyeztessenek, mely bíróságokhoz akkor is fordulhatni, hogyha egyesek valamely közhatóság (kormányzati közeg) által magukat jogaikban sértettnek tartják.”¹³ Érdemes megjegyezni, hogy említést tesz az ún. állambíróságról, melynek álláspontja szerint fontos szerepe van a jogállam intézményrendszerében: „Az igazi jogállam egyik kelléke az is, hogy létezzék benne oly legfőbb bíróság vagy törvényszék, a mely előtt a státusalkotmány biztosítékai érdekében panasz- és vád emeltethetik oly személyek vagy hatalmi műszervek ellen, melyek állásukkal visszaélve az alkotmányt megsértik vagy önkény és erőszakoskodás által veszélyeztetik.”¹⁴ Legvégül utalni kell az igazságügyi szervezet működésének Kautz szerint legfontosabbnak tartott „főbb irányelveire”, mely nélkül a „polgárosult állam” nem tarthat igényt a jogállam címre.¹⁵

¹² Uo. 199. p.

¹³ Uo. 437. p.

¹⁴ Uo. 443. p.

¹⁵ „A polgárosult állam, s főleg az, a mely a »jogállam« címére igényt tart, igazságügyi szervezetében egynemű vezér- és irányelv érvényrejuttatására van utalva, melyek foglalatja a következő: a) Legyen mindenképp előtt biztosított mindenkire nézve (mint polgári alapjog) a bírósághoz való folyamodhatóság, a melyben a társadalmi jogtalanom arra nézve érvényesül; a közhatalom e szerint tartozik arról gondoskodni, hogy az igazság keresésének útja még legszegényebb polgárára nézve is lehetségessé váljon, s mesterséges akadályok, súlyos törvénykezési illetékek stb. által attól senki vissza ne rettentessék. – b) Az igazságszolgáltatás szorosan elkülönítendő a közigazgatástól, úgy, hogy igazságügyi és adminisztratív közeg egy és ugyanazon hatóság vagy hivatalnok ne lehessen, s bírói és peres féli állást egyidejűleg senki se foglalhasson el. – c) Senki se vonatassék el illetékes (törvényileg meghatározott) bírása elől; valamint egy ügy se utaltassék oly bírósághoz, mely annak tárgyalására és eldöntésére törv. [törvényileg – Sz. J.] nincs jogosítva. Az újkori jog- és államfejlődés ez elveket érvényre emelve, s a középkori rendi különbségeken alapuló törvénykezést mellőzve, minden rangú és rendű polgárait egyforma eljárás szerint s a közönséges bíróságoknak veti alá; s a jó igazságszolgáltatással összeférhetlennek tekinti a kivételes törvényszékeket (Ausnahmsgerichte), melyek rendszerint nem az igazság, hanem vagy a szenvedély vagy az önzés vagy a kényhatalom közegei. – d) Legyen a bíróságok illetékességi köre, folyammenete (Instanzenzug) eljárása, s hatósági területe világosan és határozottan megállapítva, mindenképp pedig a bírói függetlenség biztosítva; biztosítva akként, hogy menten minden illetéktelen külbefolyás-, pártmesterkedés-, kegyigéret és megfélemlítéstől, a bíró és törvényszék teljes önállósággal járasson el tisztjében, s mondhasson ítéletet hatalmasok és gyengék, gazdagok és szegények, üldözők és üldözettek felett. – e) Emeltyűje az igazságszolgáltatás sikerességének a nyilvánosság; mely a polgároknak a jogérzületet és a közszellemet fejleszti, s hatalmi túlkapásokat és önkényeskedést akadályoz; továbbá a szóbeliség a peres eljárásban, mint a mely által a törvénykezés egyszerűbbé olcsóbbá s gyorsabbá

A 19. század második felének egyik legsokoldalúbb társadalomtudósa, a bölcsész végzettségű, de az államtudományokban is jelentőset alkotó Schvarcz Gyula a dualizmus kezdetén a magyar közjogi viszonyok elemzésekor használta a jogállam fogalmat. *Államintézményeink és a kor igényei*¹⁶ című 1871-ben megjelent – a hazai közjogi komparatistika egyik korai¹⁷ – művében szembeállítja az angol, francia és általában a fejlett nyugat-európai államok közjogi viszonyait az alkotmányos monarchia hazai állapotával, s keserűen állapítja meg, hogy Magyarország mélyen alatta áll a korabeli modern alkotmányos monarchiák „színvonalának”, ugyanakkor meglehetősen radikális, újító javaslattal él a jogállami intézményrendszerre vonatkozóan. A kidolgozottak nem nevezhető reformelképzelése a hazai közjogi hagyományoktól idegen megoldásban öltött testet: „Egyes ember a mai jogállamban nem lehet őre az egész alkotmánynak. Az alkotmány őre ma már csak egy okszerűleg szervezett testület lehet. Még pedig... nem politikai testület. Hanem valódi bíróság, mely bírjon a függetlenség, illetékesség és felelősség minden biztosítékaival. Államtörvényszék, vagy ha tetszik, alkotmányszék.”¹⁸ A másfél évszázaddal későbbi szemlélő joggal gondol a modern értelemben vett alkotmánybírásgóra, mint az alkotmány őrére, mely elképzelés az idő tájt Közép-Európában mindenképpen unikumnak számított.¹⁹

válík, s az alkotmányossági feltételek és alapok is szilárdulnak. – f) A törvényszékek alakítása és folyamatainak szervezése a peres ügyek különféleségének megfelelőleg eszközöltessék; s főleg arra fordítson az állam figyelmet, hogy bírákul csak feddhetlen jellemű, alapos képzettségű s nemes hivatásuktól áthévílt lelkülettel bíró egyének jelöltesse ki. – g) Az alkotmányosság követelésével megegyezőleg nyujtassék mód és alkalom a közpolgároknak is bírósági funkciókban részvételre, a mi a békebíró, meg az esküdtszéki intézmény által valószínűsíthető meg. – h) A helyes igazságszolgáltatási rendszer egyik feltétele a jogvédelmet eszközölő s a peres feleket bíróságok előtt szakszerűleg képviselő ügyvédség; mint kiegészítő eleme is a törvénykezési alkotmánynak, s praktikus iskolája a bírói, a magasb közhivatalnok, az orsz. képviselői stb. pályáknak. – i) Alig nélkülözhető kellékét a törvénykezésnek képezik (főleg korunkban s bonyolultabb köz- és jogviszonyainkkal szemben) rendszeres (civil- és büntetőjogi) törvénykönyvek (Codex) s perrendtartási szabályok; hogy a bírónak ítélethozatalában szoros zsinórmérve legyen, a törvénykezésben minden önkény s kétértelműség kizárattassék, s mindaz eltávolítható legyen, a mi a pertárgyalásnak szükségtelen hosszabbítása- és összebonnyolítására, vagy elhamarkodás és felületességre vezethetne. – k) Végül lengje az összes törvénykezést és igazságszolgáltatást át a modern idők felvilágosult szelleme, a humanitás és a méltányosság tekintetei; ne feledje soha a státus (főleg a büntető politikában) azt, hogy az igazságosság a megsértett jog helyreállításában (fenyítésben és büntetésben) az emberiség követeléseivel nem összeférhetetlen; s hogy azon nagy érdekek, a melyek a szabad s alkotmányos állam biztosítékai, egy szabadelvű s az emberi méltóság elvére alapított törvénykezési szervezetben és eljárásban is hathatós támaszt bírnak.” (Uo. 501–502. pp.)

¹⁶ SCHVARCZ GYULA: *Államintézményeink és a kor igényei*. I. füzet. Aigner. Pest, 1871.

¹⁷ Vö. IVÁN DÁNIEL: *Schvarcz Gyula – közjog és komparatistika egy történész szemével*. Pro Publico Bono. Magyar Közigazgatás. III. évf. (2015) 3. sz. 173–188. pp.

¹⁸ SCHVARCZ GYULA: *Államintézményeink és a kor igényei*... 18. p.

¹⁹ Lásd erről még: MIRU GYÖRGY: *Polgárosodás és alkotmányos átalakulás Schvarcz Gyula politikai gondolkodásában*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Debrecen, 1997.; *Kísérlet az állam körül: Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére*. Aetas, XIV. évf. (1999) 1–2. sz. 86–111. pp.; *Bevezetés*. In: Schvarcz Gyula. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Miru György) Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 2000. 34–35. pp.; SZABÓ ZSANETT: *Schvarcz Gyula (1838–1900) államfelfogása*. Joghistoria, XXIV. évf. (2019) 1. sz. 27–28. pp.

A jogállam-felfogások vizsgálata során szót kell ejteni Concha Győzőről a hazai államelmélet, közjog és politikatudomány korszakos alakjáról.²⁰ Magával a fogalomhasználatával Otto Bähr *Der Rechtsstaat* című művéről szóló terjedelmes szemle cikkében találkozunk.²¹ Az 1871-ben megjelent írás bevezetőjében megállapítja, hogy a jogállam terminus immár négy-öt évtizede a közjogi és publicisztikai irodalomban használatos: „A jogállam fogalma... speciális német kitalálás, a sajtónkban is szemléltetést azóta halljuk e szót, mióta abban a nem kis mértékben német tejen felnőtt nemzedék tért foglalt.” A jogállam közkeletű értelemben „[j]elenti a nép részvételét a törvényhozásban, s a kormányzást a törvények szerint, jelenti az osztálykülönbségek megszűnését, a választások szabadságát, s ez esetben bizonyára pleonasmust képez, mert az alkotmányos jogállam, a jogegyenlőség ugyanazt fejezi ki.” A jogállam valódi lényege Concha szerint, hogy az egyén és „közület” viszonyaiban „a jogot emeli léte alapföltételévé”. Ahhoz, hogy a jog „megvalósulhasson”, vagyis „az élet viszonyai... [a] megállapított jog szerint alakuljanak”, szükség van a bíró tevékenységére. Míg a magánjog területén a bírói jogvédelem adott, addig a „közjognak nincs bírója, nincs bírói végrehajtója” – írja a kiegészítést követő évek magyar viszonyairól.²² Holott a jogállam elvei szerint, hogy „van-e helye bírói ítéletnek a közigazgatás tényei felett, [azaz]... vajon átlépte-e a közigazgatás a szabadelhatározásának nyitva hagyott tért, mi tisztán jogi kérdés”, a bíróság által eldönthető.²³ Gondolatmenete végén a jogvédelem terén az igazságszolgáltatás általános szerepéről megjegyzi: „... minden jogunk minden érdekünk felett a bíróság hatalma lebeg. Vagyonunk, életünk tőle függ, s jut-e eszünkbe hatalmától rettegni? sőt ellenkezőleg, benne bízunk mint jogaink őrében. Miért fél tőle hát az állam? Van-e alapja a bíróságtól jogellenes ítéleteket várni? S miért éppen az állam? Mi erre semmi okot nem látunk.”²⁴

Bő fél évtizeddel később, 1877-ben megjelent *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában* című művében már külön fejezetben foglalkozik a jogállamiság kérdésével.²⁵ Concha a német jogfejlődés sajátos következményeként mutatja be a „jogi állam” jelentéstartalmának változását, és megítélése szerint csak a legújabb fejlemények tükrében lehet koncepcionálisan elfogadható interpretációval találkozni. Ez pedig nem más, mint a „köz- és közigazgatási jogok bírói független védelme” intézményes rendszerének kiépülése, vagyis a kormányzati és közigazgatási intézkedések bíróság előtti megtámadásának lehetősége. A helyes elméleti álláspont szerint az, ha „[a] jogi állam ügye ez által a leglényegesebb pontján a processualisták kezébe kerül, mint a bírói hatáskör kérdése, s azok, lehet mondani nem rosszul fogják fel, nem rosszul védelmezik, abból indulva ki, hogy akármely közigazgatási intézkedés, legyen az

²⁰ Concha Győző államelméleti felfogását lásd bővebben: EGRESI KATALIN: *Concha Győző konzervatív állam-eszménye. Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, I. évf. (2009) 1. sz. 77–107. pp.

²¹ CONCHA GYŐZŐ: *Der Rechtsstaat. Eine publicistische Skizze von Dr. O. Bähr. Jog- és Államtudományi Folyóirat*, I. évf. (1871) 1. sz. 373–398. pp.

²² Uo. 377. p.

²³ Uo. 394. p.

²⁴ Uo. 395. p.

²⁵ CONCHA GYŐZŐ: *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában. Athenaeum R.-Társulat. Budapest, 1877. 23–36. pp.* (A fejezet címe: „A »jogi állam« fogalmának eredete és sorsa Németföldön”.)

katonai, adó, rendőri, ipari természetű, ezáltal nem válik alkalmatlanná a bírói ítélkezésre.”²⁶ Kora legfőbb elérendő törekvéseként a „független bíróságok” és a „törvényes eljárási formák” megteremtésével látja megvalósíthatónak a jogállamiságot: „Azon állam, mely ezt megvalósítja, lesz a jogi állam. A jogi állam jelszónak ha valami konkrét tartalmat akarunk szerezni, azt másban hiába keressük, mint abban, hogy alatta az államnak oly fejlődési fokát értjük, a midőn nem csak a magánjogok, de a köz és közigazgatási jogok is in abstracto létezésükből, pusztán törvényekbeni kimondásukból, bírói ítélet által vitethetnek át az életbe, nyerhetnek érvényt in concreto.”²⁷

Concha szerint a modern alkotmányos államok központi fogalmaként kell beszélni a jogállamiságról, ahol „a jogilag áthatott állami viszonyok” képezik az állam alapját, melyben a közigazgatási bíráskodásnak van kitüntetett szerepe.²⁸ Lorenz von Steinre hivatkozva megállapítja, hogy „a közigazgatási bíráskodást mint a törvényhozás és végrehajtás közti harmoniának [a] betetőzését” lehet felfogni, mely az alkotmányos állam „mindennapi életében” teremti meg az összhangot.²⁹ Végző konklúzióként kijelenti: „Az állami souverainitásnak az alapjogok általi korlátozása, a modern alkotmányos állam ez egyik fő oldala, már alapjában megváltoztatja a modern állam jellegét, még inkább fogja azt tenni a közjogok bírói védelme, az államot egyszerű uralmi, hatalmi szervből, önmagát mérséklő, magát egyéneiben élőknek, ezeket magával egyenlő becsünek tudó és a bíróság által ilyennek is akaró jogi uralommá alakítva.”³⁰ Concha elméleti megközelítése részben kapcsolódik a korszak dominánsnak tekinthető formális jogállamiság eszméjéhez. Friedrich Stahlhoz és Otto Mayerhez hasonlóan a törvény, a közigazgatás és az egyén közötti rendezett viszony, valamint jogvédelem együttesen jelenti számára a jogállamiság lényegét.³¹

Fontos e helyen utalni Grünwald Béla a dualizmus korának ismert jogásza és politika 1876-ban megjelent *Közigazgatásunk és a szabadság* című művére, mely felfogható a kiegyezés utáni „önálló magyar állam” és benne a „közigazgatási organismus” működésének újragondolását tartalmazó programadó munkának.³² Könyvében Otto Bähr gondolatát idézi, aki szerint „[a] törvénynek és a jognak csak ott lehet jelentősége és hatalma, ahol megvalósításánál bírói ítélet áll rendelkezésre.” – majd saját gondolataival így folytatja: „Ellenben ott, a hol ez az elv még nem jutott uralomra, a hol nemcsak a végrehajtó hatalom akadályozza e fontos elv meghonosítását, hanem a törvényhozás, de sőt maguk a liberális elemek sem követelték e magasztos elv megvalósítását s az e célra szükséges intézmények életbeléptetését, ott csakugyan a rendőri állam uralkodik még, nemcsak külsőleg, hanem a mi még szomorúbb, bensőleg a nemzet szellemében és erkölcsében. Találón mondja Bähr, *Rechtstaat* című munkájában: »az igazságszolgáltatás megtagadása

²⁶ Uo. 33. p.

²⁷ Uo. 35. p.

²⁸ Uo. 100–101. pp.

²⁹ Uo. 102. p.

³⁰ Uo. 122. p.

³¹ Concha az első világháború kitörésének évében a Magyar Jogászegyletben tartott előadássorozat zárószónokaként is megemlíti az alkotmányvédelem fontos intézményeként a közjogi bíróságot: „Az alkotmányvédelemnek a közigazgatás körében kétségkívül legfontosabb orgánuma a bíróság és főleg a közjogi bíróság.” (Concha Győző bizottsági elnöki záróbeszéde. In: A közigazgatás reformja. A Magyar Jogászegylet Közjogi és Közigazgatási Jogi Bizottságában 1914. évi január és február havában tartott előadás-sorozat. Magyar Jogászegyleti Értekezések, VIII. köt. /1914/ 57. füzet. 180. p. Ugyanaz: CONCHA GYŐZŐ: *Közigazgatásunk reformja*. Jogállam, XIII. évf. /1914/ 3. füzet. 161. p.)

³² GRÜNWALD BÉLA: *Közigazgatásunk és a szabadság*. Ráth. Budapest, 1876.

a közjog terén a rendőri állam utolsó búvóhelye».³³ Mind ezek alapján fogalmazza meg jelszóként is felfogható kijelentését: „A magyar állam legyen jogállam.” – ahol „[s]aját-szerű varázserő rejlik a jog és törvény uralmában, mely tiszteletre kényszeríti még azt is, a kit sujt s az oly állam, mely megvalósítja a jog és törvény uralmát, szükségképp az állampolgárok tiszteletének és ragaszkodásának tárgya... De a jog és törvény megsértése, a hatóságok önkénye az egyessel szemben, elkeserít és elidegenít s az állam polgárai nem érzik magukat jól oly államban, melyben a jogbiztosság hiányzik, melyben a hatóságok nem a jog és törvény őrei, hanem megsértői, s a jogsérelmeknek nincs biztos orvoslása.”³⁴ A korabeli magyar közjogi viszonyok között a jogállamiság kiterjesztésének konkrét törvényi megalapozása között említi a személyes szabadság megteremtését garantáló közigazgatási bíraskodás létrehozását: „[N]e engedjük, hogy a különböző... hatóságok maguk s kivált a minisztérium legyen közigazgatási bíróság, hanem gondoskodjunk arról, hogy más szabad államok példájára egy független fórum ítéljen a hatóságok intézkedéseinek törvényes vagy törvénytelen volta felett. A közigazgatási bíraskodásnak a kormánytól való elvonása nem fogja megfosztani lényeges funkciójától, nem fogja csökkenteni befolyását és hatalmát. Sőt ellenkezőleg a sok apró-cseprő ügy elvonása a kormány hatásköréből, csak képesebbé teheti lényeges és nagy feladatainak érvényesítésére.”³⁵ Grünwald gyakorló politikusként, parlamenti képviselőként aktívan támogatta a közigazgatási bíraskodás ügyét, annak hazai bevezetését.

Szintén szóba kerülnek a „jogi állam” ismérvei Gruber Lajos *A közigazgatási bíraskodás eszméje, kellékei és alakzatai Európában* című 1877-ben még joghallgatóként írt díjnyertes pályaművében.³⁶ A jogállamiság lényegét a jogvédelem, azon belül is a közjogvédelem képezi, ahol a „nyilvánjog alapján támasztott igények... erős oltalomban” részesülnek.³⁷ A kormányzati tevékenység során az „igazgatási hatóságok” minden intézkedése és döntése esetén a jognak való megfelelést a közigazgatási bíraskodás van hivatva megítélni.³⁸ Ez különbözteti meg a „rendőri államot” a „jogi államtól”. E fejlődési út eredményeként válik megítélése szerint a jogi állam „az alkotmányos igazgatás biztosítékává”.³⁹ Hasonló módon foglal állást a közigazgatási bíraskodás kérdésében Lánczy Gyula egyetemi magántanár a *Magyar Igazságügy* periodikában „A közigazgatási bíraskodás szervezéséről Magyarországon” címen 1883-ban megjelent cikkében.⁴⁰ A jogász

³³ Uo. 114. p.

³⁴ Uo. 134. p.

³⁵ Uo. 135. p.

³⁶ GRUBER LAJOS: *A közigazgatási bíraskodás eszméje, kellékei és alakzatai Európában, különös tekintettel Magyarországra és e kérdés parlamentáris sorsának történetére hazánkban*. Athenaeum. Budapest, 1877.

³⁷ „Minden jogi állam célja, elérni azt, hogy minden az államban előforduló jogsértés ellen, eredjen ez bár egy magánhatalomtól vagy a nyilvános hatalomtól, alkotmányos oltalom legyen nyújtva, akkor a minden jogi államban elérteni akart cél el leend érve.” (Uo. 8–9. pp.)

³⁸ „A közigazgatási bíraskodás lényege abban áll, hogy az egyes esetben jogoltalmat nyújtson. Ez a doctrina kívánalma, mely a jogszolgáltatásnak az igazgatásban való létesítéséről szól, az egyes eset materiális eldöntését, az egyes jog oltalmát az igazgatás túlkapásai ellen, jognak és törvénynek az igazgatásban való létesítését követeli.” (Uo. 9–10. pp.)

³⁹ Uo. 41. p.

⁴⁰ LÁNCZY GYULA: *A közigazgatási bíraskodás szervezéséről Magyarországon*. Magyar Igazságügy, XIX. köt. (1883) 1. sz. 27–49. pp. (Ugyanaz megjelent: *A közigazgatási bíraskodás szervezéséről Magyarországon*. Közjogi tanulmány. Zilahy Sámuel Bizománya. Budapest, 1883.)

végzettségű politikus a jogállam „kategorikus imperativusai” között említi a közigazgatási bíraskodás kérdését, mely a „közjogi természetű jogosítványok védelmét” szolgálja a „polgári alapjogok felett támadó viták” eldöntésekor.⁴¹ Mindehhez szükséges az „illetékes bírói hatalom” feladat- és jogkörének törvényben való szabályozása. E sorban kell megemlíteni Beksics Gusztáv ügyvéd, országgyűlési képviselő nevét is, aki publicisztikáiban ugyancsak véleményt formált a hazai jogállamiság megvalósulásáról. *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk* című művében minderről így ír: „A magyar államnak jogállamnak, de egyszersmind nemzeti államnak kell lennie. Együtt a kettőnek és nem külön. Ha pusztán csak jogállam volna, s nem egyszersmind nemzeti, példányszerű organismust képezhetne a jog és igazság, de nem a magyar nemzet szempontjából.”⁴² A nemzeti érdeket szem előtt tartó, „nemzeti politikát” hirdető álláspontjában a liberális jogállam és a „nemzeti állam” céleszméjének összeegyeztetését képviselte, amit „nemzeti jogállamnak” nevezett.⁴³ A jogállami intézményrendszer kialakításának kérdésében az európai polgári államok gyakorlati modelljeinek figyelembevételével, de a nemzeti érdekek szem előtt tartásával szorgalmazta a közigazgatási bíraskodás kialakítását. A közeli jövő jogalkotási feladatait a következőképpen határozta meg: „A polgárok jogait biztosítani kell a hatalom tévedéseivel, vagy esetleg visszaéléseivel szemben. A jogállam alap tétele ez, melynek okvetlenül érvényesülnie kell minden rendezett társadalomban. A magyar jogállam kiépítésére a legközelebbi jövőben két fontos tény fog megvalósulni. Az egyik a választások szabadságának és tisztaságának bírói ortalom alá helyezése. A másik a közigazgatási bíróság felállítása.” – írja 1891-ben.⁴⁴

Fontos e helyen Kuncz Ignác, a dualizmus korszakának kiemelkedő „államtudósa”, gondolatait is felidézni.⁴⁵ „Az államcél gyakorlati jelentősége” című 1877-ben megjelent tanulmányában az állam polgáraiért végzett tevékenységének kétféle célját különbözteti meg. Az egyik az individuum „jogbátorlétének” megoltalmazása, a másik az egyén jólétének biztosítása.⁴⁶ Kuncz az első célt tekinti a jogállam megvalósulásának, ahol „az államnak... kötelessége minden polgárára nézve teljesen egyenlő mértékkel mérni; tehát... az egyenlően megvédett jogi formák határain belül mindenkinek egyenlő szabadságot adni... Az individualizmusnak alárendelt állameszme... a mindenkire nézve egyenlően

⁴¹ Uo. 28. p.

⁴² BEKSICS GUSZTÁV: *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk*. Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése. Budapest, 1891. 110. p.

⁴³ „A nemzeti állam a jogállam magaslatán is csak azt jelenti, hogy nincsen jog vagy szabadság, a melynek nevében a komoly állami érdek figyelmen kívül hagyását vagy megszüntetését lehetne követelni. Az ekként konstruált nemzeti jogállam fogalma azonban óva int bizonyos túlzásoktól. Igaz, hogy a jognak és szabadságnak meg kell adni a garantiákat, hogy komoly szabadság legyen; mert Magyarország nemcsak nemzeti állam, nemcsak jogállam, hanem kell hogy szabad állam is legyen.” (Beksics Gusztáv felszólalása „A közigazgatás és önkormányzat rendezéséről a vármegyékben” címen beterjesztett törvényjavaslat általános tárgyalása. /1891. június 26./ In: Az 1887–92. évi Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXV. köt. Pesti Könyvnyomda – Részvény – Társaság. Budapest, 1891. 124. p.)

⁴⁴ BEKSICS GUSZTÁV: *Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk*... 188. p.

⁴⁵ Kuncz Ignác államelméleti munkásságáról lásd FINKEY FERENC: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. I. köt. *Bevezetés és a jogbölcsezet kifejlődésének története*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata. Budapest, 1908. 384–386. pp.

⁴⁶ KUNCZ IGNÁC: *Az államcél gyakorlati jelentősége*. Jogtudományi Közlöny, XII. évf. (1877) 8. sz. 57–60. pp. (1. rész); 9. sz. 65–66. pp. (2. rész); 10. sz. 73–75. pp. (3. rész).

megvédett jogi formákon kívül minden egyéb hatáskörét az államhatalomnak megsemmisíti.”⁴⁷ A jogállam e klasszikus teóriája a 18. század bölcséletének terméke, melynek elsődleges célja, hogy „az egyént a rendőri állam gyámkodása alól fölszabadítsa.” Ez az elmélet „az egyéni jog eszközének hirdette az államot, hogy azt a magánjogi formák, a személy és vagyonbátorlét védelmére szorítsa.”⁴⁸

Egy évvel később a *Jogtudományi Közlöny* hasábjain „A közigazgatási bíraskodás” címmel tizenhat részből álló cikksorozatot jelentetett meg.⁴⁹ Írásában azt kívánta bebizonyítani, hogy a közigazgatási bíraskodást a közigazgatás függetlenségének teljes megóvása mellett érdemes létrehozni és azt nem a közigazgatás keretén kívül, az ellen, hanem mint a közigazgatási „organismus alkatrészét” kell megvalósítani. Az „alkotmányos szabadság betetőzésének és zárkövének” nevezett „közigazgatási bíraskodás biztosítja »a törvények szerinti igazgatás« nagy elvét, és ez által biztosítja nemcsak az egyénnek jogát és érdekét, hanem az államnak jogát és érdekét is; mert »a törvény szerinti igazgatás« elvének védelme alatt nemcsak az egyéni jog és érdek, hanem az állami jog és érdek is áll.”⁵⁰ Kuncz a magyar alkotmányos berendezkedés átalakítását eredményező közigazgatási bíraskodás bevezetése előtt Bähr *Der Rechtsstaat* című művében körvonalazott intézményes megoldással, a „közigazgatási organizmus keretén kívül konstruált” bíróság felállításával szemben foglal állást. Álláspontja szerint a közigazgatási bíraskodás a „közigazgatási cselekvőség” megkerülhetetlen „attribútuma”, így annak részeként valósítható meg: „A közig. bíraskodás az egyéni jogot nem a közigazgatás ellen, hanem által védi, azt a közigazgatásban magában kifejtett jogász érzék és tárgyilagosság védelme alá helyezi. Ezen jogász érzéknek és tárgyilagosságnak pedig a közigazgatásban épen oly rendes állapotnak kell lenni, mint a testben az egészségnek.”⁵¹ Néhány évvel később, 1884-ben „A közigazgatás függetlensége a közigazgatási bíraskodásban” címmel, szintén a *Jogtudományi Közlöny*ben megjelent rövid írásában a korábbi cikksorozatára utalva a „hatalomosztás” tanából logikailag következő különálló közigazgatási bíróság felállításával szemben foglal ismételt állást.⁵²

A közigazgatási bíraskodás elméleti megalapozásának kérdését még alaposabban járja körül „A közjogi s különösen a közigazgatási bíraskodás philosophiája” címen 1887-ben a *Magyar Philosophiai Szemlé*ben megjelent tanulmányában.⁵³ Írásában részletesen kifejti a korábban már vázlatosan megfogalmazott nézeteit, melyet a nemzetállami viszonyok között az egyes hatalmi ágak egymáshoz való viszonyáról és az „abszolút állam-

⁴⁷ Uo. (1. rész) 60. p.

⁴⁸ Uo. (2. rész) 65. p.

⁴⁹ KUNCZ IGNÁ CZ: *A közigazgatási bíraskodás*. Jogtudományi Közlöny, XIII. évf. (1878) 21. sz. 169–171. pp. (1. rész); 26. sz. 210–211. pp. (2. rész); 28. sz. 228–229. pp. (3. rész); 29. sz. 233–235. pp. (4. rész); 30. sz. 241–242. pp. (5. rész); 31. sz. 249–250. pp. (6. rész); 32. sz. 257–258. pp. (7. rész); 33. sz. 265–268. pp. (8. rész); 34. sz. 274–278. pp. (9. rész); 35. sz. 282–286. pp. (10. rész); 36. sz. 289–290. pp. (11. rész); 37. sz. 298–300. pp. (12. rész); 38. sz. 306–308. pp. (13. rész); 39. sz. 314–317. pp. (14. rész); 45. sz. 363–366. pp. (15. rész); 46. sz. 370–373. pp. (16. rész).

⁵⁰ Uo. (1. rész) 169. p.

⁵¹ Uo. (16. rész) 372. p.

⁵² KUNCZ IGNÁ CZ: *A közigazgatás függetlensége a közigazgatási bíraskodásban*. Jogtudományi Közlöny, XIX. évf. (1884) 7. sz. 49–50. pp.

⁵³ KUNCZ IGNÁ CZ: *A közjogi s különösen a közigazgatási bíraskodás philosophiája*. Magyar Philosophiai Szemle, VI. évf. (1887) 5–6. füz. 374–401. pp.

alanyban” való egységéről szóló gondolataival egészít ki. Ennek kapcsán élesen elválasztva a „rendes”, illetve a „közjogi” bírászkodást. Álláspontja szerint „[a] közjogi bírászkodás által a nemzet a maga alanyiságát kormányozza, a rendes bírászkodás által viszont bírói orgánumai által oly dolgokat intéz el, melyek az ő személyes életén kívül vannak, de uralom alá tartoznak. A közjogi bírászkodás tehát a nemzetre, vagyis az államra nézve valami belső, a rendes bírászkodás valami külső.”⁵⁴ A közjogi bírászkodás részét képező közigazgatási bírászkodás lényegét, elméleti megalapozását a következőképpen határozza meg: „A közigazgatási bírászkodás nem egyéb, mint a közjogi bírászkodás a kormányhatalomban. Ennélfogva a mi a közjogi bírászkodásról általában áll, mindaz áll különösen a közigazgatási bírászkodásról is. Miként az egész közjogi bírászkodás rendszerének, úgy a közigazgatási bírászkodásnak is alapelve, hogy a bírói forma a főhatalomnak nem megszorítása, hanem gyakorlásának módja. A bírói módszer tehát a kormányhatalmat nem veti alá semmiféle kívüli álló hatalomnak. A közigazgatási bírászkodás nem a közigazgatási organismusnak subordinációja, hanem csak a közigazgatás függetlenségének másik alakja. A közigazgatási bírászkodás lényegileg nem a közigazgatáson kívül és fölött gyakoroltatik, hanem benn a közigazgatási organismusban; nem a közigazgatás ellen, hanem általa; mert minden közjogi bírászkodás magának az illető hatalmi ágaknak belsőszervezete és belső életprocessusa.”⁵⁵

Az 1888-ban megjelent – több kiadást megélt – *A nemzetállam tankönyve*⁵⁶ című főművében az „államfajok” tárgyalásánál az ekkoriban szokásos rendőrállam – jogállam dichotómia mentén végzi el a fogalmi tisztázást: „A jogállam a jogeszmé megvalósítását célzó intézmény, mely törvénnyel szabja meg a jogköröket és bíróilag biztosítja a polgároknak úgy politikai, mint magánjogai szempontjából a törvények végrehajtását. Nagyon kedvező a szabadságra nézve, de egyoldalúan alkalmazva, ha t. i. az állam csak jogállam és semmi egyéb, megfosztja az államot, főleg a kormányhatalmat, ruganyosságtól; az egyén jogát biztosítva, háttérbe szorítja a nemzetet, s privatizáló irányra vezet a közjog és a közügy terén. Ennélfogva a jogállamra nem önmagában, hanem mint a politikai állam egyik sajátságára kell törekednünk.”⁵⁷ Mindebből kitűnik, hogy Kuncz a jogállamiságot a politikai állam egyik fontos jellemzőjének tartja, amely a kormányzati hatalom „ruganyos” gyakorlását alkalmanként korlátozza. Ugyanakkor megakadályozza a rendőrállami módszerek alkalmazásának lehetőségét.⁵⁸

Kmety Károly a közjogtudomány hazai jeles művelője a Magyar Jogászegylet ülésén 1891. március 7-én tartott előadásában az igazságszolgáltatási és közigazgatási reform részeként a közigazgatási bírászkodás megteremtése apropóján említi a jogállam fogalmát.

⁵⁴ Uo. 377. p.

⁵⁵ Uo. 387. p.

⁵⁶ KUNCZ IGNÁCZ: *A nemzetállam tankönyve*. Drotleff. Pozsony, 1888.

⁵⁷ KUNCZ IGNÁCZ: *A nemzetállam tankönyve*. [1888] 49. p. A későbbi kiadásokban a következő gondolatokkal egészíti ki a jellemzését: „A jogállam nemcsak a rendőrállamnak ellentéte, hanem a rendi államnak is. Annak lényegéhez tartozik tehát az állampolgári szervezet, mert a jog egyenlő és független uralma állampolgári szervezet nélkül nem létezik, s így enélkül jogállam sem lehetséges. A rendőrállam szinte pusztán intézmény, miként a jogállam, de különben egyenes ellentéte az utóbbinak... A jogállam mindig alkotmányos állam, a rendőrállam absolutizmus.” Vö. KUNCZ IGNÁCZ: *A nemzetállam tankönyve*. (Második, bővített kiadás) Stein János M. Kír. Egyetemi Könyvkereskedése. Kolozsvár, 1900. 121. p. Harmadik, bővített kiadás: uo. 1902. 126. p.

⁵⁸ Kuncz *A nemzetállam tankönyvében* kifejtett jogállam-felfogásáról lásd SZÉKELY TAMÁS: „Az állam maga a nemzet”. Kuncz Ignác nemzetállami koncepciója. Aetas, XXV. évf. (2010) 4. sz. 142–143. pp.

A jogeszmé kiteljesülését a bíraskodás új formája megteremtésében látja: „Az egyesek és államhatalom közötti viszony a modern szabad államban valóságos jogviszony jellegét ölti, melyet sérthet[et]lenül megbecsülni a közboldogság első követelményeképpen mindinkább elismernek. Az új-kor szabad állama azért jogállam, mert az egyes szabadságát az állammal szemben is érvényre emelni képes.”⁵⁹ A elmúlt századfordulón megjelent, majd számos kiadást megélt *A magyar közjog tankönyve* című művében mindezt kiegészítve megállapítja, hogy „az összes jogok feltétlen tiszteletbentartása, sérthet[et]lensége a mai jogállamiság első postulatuma.”⁶⁰

Érdekes epizód tanúi lehetünk a 19. század utolsó évtizedének elején, amikor a hazai bírósági joggyakorlatban vélhetően egyedülálló módon egy konkrét ítélet kapcsán – ahol „bírói túlkapas” esetét vélték fölfedezni – vetődött fel az „alkotmányos jogállamiság” kérdése. A *Magyar Közigazgatás* hasábjain a szerző(k) megjelölése nélküli álláspont, mely ilyen formán szerkesztőségi véleménynek tekinthető, a következőképpen szól: „A jogállam fogalma a mi felfogásunk szerint egyáltalán nem zárja ki, sőt ellenkezőleg meg is követeli azt, hogy a közigazgatás az államban az igazságszolgáltatással egyenrangú factor legyen. S ha egy alkotmányos jogállamban a polgár személyes szabadságának védelme elsőrangú feladatnak tekintetik: eszményéhez nem lesz azért méltatlan ugyanezen alkotmányos jogállam, ha egy úttal közhivatalnokai becsületét, szabadságát, existenciáját a többi polgáréval egyenlő értékűnek tekinti és bírói túlkapasoktól megvédelmezi.”⁶¹ Hasonló szerkesztőségi állásfoglalásnak tűnik az 1890 őszen a *Magyar Közigazgatás*-ban megjelent cikksorozat, amelyet az aktuális kormányprogramban megfogalmazott közigazgatási reform kapcsán tett közzé a szakmai hetilap.⁶² Az írás a reform részét képező új közigazgatási szervezet kialakításakor a jogállam követelményeinek szem előtt tartására hívják fel a figyelmet. Ugyanakkor megjegyzik, hogy a jogállamiság szempontrendszerének érvényesítésekor túl kell lépni a közhelyes szólamok és frázisok hangoztatásán. A jogállam lényegéről a következőket olvashatjuk: „A jogállam fogalma a törvények uralmát jelenti. A jogállamban a törvények uralma tartja fenn az egyének politikai és magán szabadságát. Az védi a polgárokat bárhonnan jövő támadás és sérelem ellen. A jogállamban a törvények korlátain belül, jogával mindenki szabadon élhet. A jogállam a jogok és kötelességek végtelen láncolatát öleli fel s míg egyfelől a jogok szabad gyakorlatának útjait nyitja meg, addig másfelől a kötelességek teljesítéséről is gondoskodik.”⁶³ Ezt követően szó esik a „fennálló” közigazgatás egyik legnagyobb hibájáról, a közjogok gyakorlásának „törvénytelenességéről”, mely alatt az állásfoglalás azt érti, hogy „[s]em a kormányzók, sem a kormányzottaknak jogai és kötelességei nincsenek törvényes formák között szabályozva.” S ugyancsak problémásnak tekinti a „közjogi jogsérelem” elleni „oltalom” intézményes garantálását: „A jogállam eszméje nem tűrheti meg azt, hogy bár mily jogsérelem bírói védelem és megtorlás nélkül maradjon. A közigazgatási hatáskörben felmerülhető sérelmek ellen a panaszjognak utat kell nyitni s azok felett a

⁵⁹ KMETY KÁROLY: *A közigazgatási bíróságok hatáskörének szabályozásáról*. Magyar Jogászegyleti Értekezések. VII. köt. 1. füzet. Franklin-Társulat. Budapest, 1891. 4. p.

⁶⁰ KMETY KÁROLY: *A magyar közjog tankönyve*. (II. javított kiadás) Politzer Zsigmond és Fiai. Budapest, 1902. 81. p.

⁶¹ *Jogállam és közigazgatás*. Magyar Közigazgatás, VIII. évf. (1890) 19. sz. 2. p.

⁶² *A közigazgatás reformja*. Magyar Közigazgatás, VIII. évf. (1890) 42. sz. 1. p. (1. rész); 43. sz. 1–2. pp. (2. rész); 44. sz. 1–3. pp. (3. rész); 45. sz. 1–3. pp. (4. rész); 46. sz. 1–2. pp. (5. rész); 48. sz. 1–2. pp. (6. rész).

⁶³ Uo. (2. rész) 2. p.

végérvényes határozathozatalt független közigazgatási bírák kezébe kell helyezni.”⁶⁴ A közigazgatási reform talán legfontosabb elemeként kerül deklarálásra a közigazgatási bíróság megszervezése. A modern kor legújabb államszervezési vívmányának tekintett intézmény a „kormányzottak jogvédelmét” garantálva teljesíti be a jogállam eszméjét. Érdekes itt utalni a korszak másik jelentős szaklapjában, a *Jogtudományi Közlöny*-ben a közigazgatási bíróságról szóló 1896. évi XXVI. tc. elfogadását követően megjelent szerkesztőségi vélemény utolsó gondolatára. A magyar jogállamiság formálódása szempontjából a közigazgatási bíróság felállításának jelentőségéről a következőket írják: „... egyik kiegészítője a reformok azon nagy csoportjának, a melyek az utóbbi években hazánkat a jogállam ideáljához lényegesen közelebb hozták; de konstatálnunk kell azt is, hogy nincs avval az elvhű és következetes bátorsággal keresztülvive, a mely a közel múlt évek többi reformmunkálatait maradandó alkotásokká teszi.”⁶⁵ Kritikai véleményüket elsősorban arra alapozták, hogy a törvény nem tette teljes körűvé a közigazgatási bírósági jogvédelmet.⁶⁶

Bár a korszakban a közigazgatási bíróság felállítását szorgalmazta, akadtak olyanok is, akik a „fenálló viszonyok nyomása alatt” keletkezett „téves” felfogásként tekintettek a jogvédelem e formájára.⁶⁷ E helyütt kell megemlíteni Mocsáry Lajos közíró-politikust, aki *Állami közigazgatás* címen 1890-ben megjelent munkájában élesen szembefordult a közigazgatási bíróság létrehozásával, melyet a centralizáció „találmányának” és az önkormányzatiság eszmeikörével összeegyeztethetetlen intézménnynek tekintett.⁶⁸ Mocsáry általában is kritikus véleménnyel volt a jogállamról, annak kiegyezést követő magyarországi kiépítéséről. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869. IV. tc. a jogállamiságra hivatkozással „elvette” a törvénykezést a megyéktől, melyet súlyos hibának tartott. A bíráskodás és közigazgatás ilyen formán való elkülönítését dogmatikus „tévelygésnek” tekintette.⁶⁹ A jogállam jelszó véleménye szerint „magyarul” azt jelenti, hogy „jogászok állama”, és a jogászok Mocsáry legnagyobb sajnálatára a jogfejlődés hagyományaival szemben a centralizáció hívéül szegődtek.⁷⁰

Az elmúlt századfordulót követően Balogh Arthur a kolozsvári jogi kar közjog és politika professzora az 1903-ban megjelent *Alkotmánytan*, illetve *Közigazgatástan* című „iker” műveiben a modern állam jellemzése kapcsán beszélt a jog uralmáról, mely nem csupán az egyének, hanem az egyén és az állam közötti viszonyrendszerben is „uralkodik”. Utóbbi esetben kiemeli a „polgárok jogainak” tiszteletben tartását.⁷¹ A modern államról megállapítja, hogy „a jog uralmát a magán- és büntetőjogon kívül az egyes és az

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ *Közigazgatási bíróság*. Jogtudományi Közlöny, XXXI. évf. (1896) 23. sz. 177. p.

⁶⁶ „... a törvény meg fogja továbbra is tagadni a bírói utat és az evvel járó jogbiztonságot a közigazgatási kérdéseknek egy nem kevésbé nagy területén, mint a minő az, a melyen megadja, az által, hogy a közigazgatási bíróság hatáskörét nem az u. n. elvi megállapítás, hanem a taxatio alapul vételével állapította meg.” (Uo.)

⁶⁷ MOCÁRY LAJOS: *Állami közigazgatás*. Singer és Wolfner. Budapest, 1890. 269. p.

⁶⁸ Uo. 270. p.

⁶⁹ Uo. 234. p.

⁷⁰ „Magyarországban mint minden szabad államban nagy szerepet játszottak régebben is a jogászok, prókátornemzet vagyunk barátaink! – híres mondása volt Kölcheynek. De az újabb korban az volt a baj, hogy a mi jogászaink cserbenhagyták a magyar jogfejlődést és jogfogalmakat, a centralisaik táborához szegődtek... bureaucratikus államok jogi intézményeinek receptiójával vélték megteremthetőnek nálunk a modern államot.” (Uo.)

⁷¹ „[A] modern állam jogállam, melyben a jog nemcsak az egyesek közti magánviszonyokban, hanem az egyes államtag és az állam közti viszonyokban is feltétlenül uralkodik. A modern állam szervezete tökéletesebb,

állam (közigazgatás) közti viszonyokra is kiterjeszti.”⁷² Mindezt úgy, hogy bár az egyén az államhatalomnak alá van vetve, de a törvények által megszabott keretek között az állammal szemben megtartja az önállóságát. Érvelését a jogállamiság szempontjából megkerülhetetlen intézményre utalás gondolatával így zárja: „A modern állam közigazgatását kiváltképpen az jellemzi, hogy érvényt szerez a közigazgatás jogszerűsége kívánalmainak. A modern állam közigazgatási tevékenységében csupán oly eredményeket kíván elérni, melyek a jog (közigazgatási jog) határain belül elérhetők. A közigazgatás jogszerűségének biztosítására parlamentaris kormányzatú államban különösen szükség van, mert különben az ily kormányzatú államban a közigazgatásnak pártszempontok szerinti kezelése foglalhat helyet. A közigazgatás jogszerűségét kiváltképpen a közigazgatási bírászkodás biztosítja.”⁷³

Nem sokkal később jelent meg Balogh kolozsvári egyetemi előadásainak első nyomtatott változata *Politikai jegyzetek* címmel.⁷⁴ Az 1905-ben közzétett munkájában folytatja a jogállamiság kérdéséről kifejtett korábbi gondolatmenetét. A közigazgatási bírászkodás kapcsán megjegyzi, hogy valójában olyan tevékenységről van szó, amely az állami „legfőbb akarat” érvényre juttatását biztosítja. Úgy véli, hogy a törvény ignorálását jelenti, ha a közigazgatás az állami akaratot megtestesítő törvénytől eltérő „szubjektív akaratot” kifejezve jár el és dönt. A közigazgatás akarata jogállamban csak addig akceptálható, amíg törvényes. Álláspontja szerint a közigazgatási bírászkodással valósul meg a maga teljességében a jogállam: „A jogállam azt jelenti, hogy az államban nemcsak a magánjogok, hanem a köz- és közigazgatási jog is bírói védelemben részesítettik, hogy a jog uralma nemcsak a magánviszonyokban, hanem a közviszonyokban, az egyes és az állam közti viszonyban is biztosítottak... [A] jog uralma ép azt kívánja, hogy a jogszerűség kérdése utólag megállapítható legyen s erre szolgál a közigazgatási bírászkodás.”⁷⁵ Négy évvel később, 1909-ben jelent meg immár monografikus igényességgel megírt tankönyvnek szánt *Az állam tudománya (politika)*. I. *Alkotmánytan* című műve.⁷⁶ Terjedelmes opuszában kiemeli, hogy a jog „csak keletkezésében és változtathatóságában nem állhat az állam felett.” A közcélok elérése során az államnak megvannak a jogi határai. Elsősorban a közigazgatási viszonyokat szabályozó jog határozza meg az állami cselekvés korlátait. Az „egyesek” jogait sértő állami tevékenység esetében a közigazgatási bírászkodás intézménye biztosítja a jogvédelmet, illetve az állam jogi határok közé való „visszaszorítását”, elismerve a közigazgatási viszonyokban is, hogy a „jog által védett akarral” vagyis az „alanyi közjogokkal” állunk szemben. Mindennek szükséges intézményi előfeltételeként említi a hatalommegosztás doktrínájának érvényesülését.⁷⁷

közigazgatását kiterjeszti az emberi élet összes, közszabályozást igénylő tárgyaira, hatalma ellenállást nem tűr, de a polgárok jogait tiszteletben tartja.” (BALOGH ARTHUR: *Alkotmánytan*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár. 138. Stampfel. Pozsony – Budapest, 1903. 30–31. pp.)

⁷² BALOGH ARTHUR: *Közigazgatástan*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár. 151. Stampfel. Pozsony–Budapest, 1903. 21. p.

⁷³ Uo.

⁷⁴ *Politikai jegyzetek*. Balogh Arthur egyetemi tanár egyetemi előadásai. Kézirat gyanánt. Politzer-féle Könyvkiadó-vállalat. Budapest, 1905.

⁷⁵ Uo. 353–354. pp.

⁷⁶ BALOGH ARTHUR: *Az állam tudománya (politika)*. I. *Alkotmánytan*. Grill Károly Könyviadóvállalata. Budapest, 1909.

⁷⁷ „A közviszonyoknak a joguralom alá helyezésére mellőzhet[et]len előfeltétel az állami főfunkciók szervei elkülönítése (az államhatalmak elválasztása), tehát a törvényhozás, végrehajtás és bírászkodó funkcióknak külön szervekre bízása. Mert csak így lehetséges egyfelől, hogy a végrehajtás szervei ezen funkciójukban

Fél évtizeddel később *Jogállam* címmel székfoglaló előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választása alkalmából, mely az akadémiai értekezések sorozatában nyomtatásban is megjelent.⁷⁸ A terjedelmes tanulmányban átfogó képet nyújt a jogállam történeti alakváltozásairól és intézményes viszonyairól. Álláspontja szerint a német államtudományi irodalomban a jogállamnak háromféle felfogása alakult ki. Az első típusnak azt tekinti, amelyben az állam legalapvetőbb célja a jog, mint a biztonság és rendfenntartás eszközének érvényre juttatása. Az államcél kizárólag a „jogfenntartásra” irányul, ezzel megakadályozva „az egyéniséget természetszerű sphaerájában elnyomó” és mindenbe beavatkozó rendőrállami tevékenységet. A második megközelítés szerint a jogállam valójában „alkotmányos államot” jelet, ahol a törvény uralma érvényesül és garantálva van az alapjogok érvényesülése. A 19. század elején erre használták legelőször a Rechtsstaat megnevezést. A jogállam e felfogása szerint a hatalommal való visszaélés megakadályozásának elégséges garanciája az alkotmányosság e formája, mely az egyén szabadságának kellő biztosítékot nyújt. Ugyanakkor az államhatalom gyakorlása során a mindennapi életben előforduló lehetséges egyéni sérelmekkel szemben más ezközt nem ismer, mint amit a középkori, illetve kora újkori természetjogi megalapozású állambölcsélet már megfogalmazott, vagyis az ultima ratioként felfogott ellenállási jogot. A harmadik értelemben felfogott jogállam koncepció lényegi vonása, hogy a jog nem az állam célját jelenti, hanem azt a módot, amely szerint az megvalósul. E felfogás értelmében a „jogállam a joguralmat minden téren megvalósító, közhatalmi működésében önmagát is a jog alá helyező, vagyis a közjogokat is bírói védelemben részesítő állam.”⁷⁹

Az egyes jogállam-felfogások bemutatását követően az európai állam- és jogfejlődés három „nemzeti” alapú történeti változatát veszi górcső alá. Ennek során azt vizsgálta, hogy a jogállam eszme miért a németeknél és nem az angol vagy a francia közgondolkodásban formálódott ki. A 20. század elejéig tartó fejlődési folyamat eredményéről a következőket írja: „A mai jogállam az állam lehető tökéletes alakja, mert midőn elismeri, hogy az állami viszony csak legfőbb fokán, a törvényben egyoldalú uralom, élete minden más nyilvánulása ellenben jogi szabványok közé szorul, hogy a jog minden emberi viszony felett áll, minden ellenkező ténnyel szemben érvényesülnie kell, tehát a közigazgatási szervek jogsértő tényeivel szemben is, az állami lét fő problémáját: az állam és egyes viszonyát teszi a jog eszméje által áthatottá a nélkül, hogy az államhatalom érvényesülésének ártana.”⁸⁰ És ami nélkül Balogh szerint nincs jogállam, az a közigazgatási bíráskodás. Tézis-szerűen állapítja

alárendeltessenek a törvényhozásnak, másfelől hogy amennyiben a jogot megsértik, a jogsérelem felett független szerv (a bíróság) ítélkezzék.” (Uo. 296. p.)

⁷⁸ BALOGH ARTHUR: *Jogállam*. Székfoglaló értekezés. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIV. köt. 8. sz. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1914. A székfoglaló értekezés „kivonatát” szövszerűen szövegrészek átvételével a *Jogállam* című periodika hasábjain tette közzé. Vö. BALOGH ARTUR: *Jogállam*. Jogállam, XIII. évf. (1914) 2. sz. 81–92. pp.

⁷⁹ Uo. 5. p. Más helyen ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A jogállamnak az a felfogása, melyben a jog nem az államnak czélját jelenti, hanem a módot, mely szerint az megvalósul (Stahl); az a felfogása, mely szerint az oly állam, melyben a jog minden viszonyban, tehát a közviszonyokban is, uralkodik, melyben maga az állam is cselekvését a jog alá helyezi, a mennyiben annak az objectív jogszabályokkal megegyezése bírói megállapítás tárgyává tétetik.” (Uo. 10. p.)

⁸⁰ Uo. 34. p.

meg, hogy „[a] közigazgatási bíráskodás a jogeszmét [meg]valósító állam betetőzése.” Azal azonban véleménye szerint szembe kell nézni, hogy a közigazgatási bíróságok hatásköre még mindig csak bizonyos jogok védelmére terjed ki.

Az akadémiai székfoglalójának megtartásával lényegében egy időben a Magyar Jogászegylet közjogi és közigazgatási jogi bizottsága által rendezett szakmai előadássorozaton tartott referátumában is szóba került a jogállamiság kérdése.⁸¹ Előadásában részletesen szólt a joguralom megvalósulásának alapfeltételét képező általános bírói jogvédelem fontosságáról, mely nem rombolja sem a kormány tekintélyét, sem a hatékonyságát. Utóbbi tekintetében megállapítja, hogy „a jogszerűséget és a közigazgatás kellő hatékonyságát, erejét nagyon is össze lehet egyeztetni.”⁸²

Baloghhoz hasonló véleményt fogalmazott meg a jogállamiság, alkotmányosság, jogvédelem és közigazgatási bíráskodás kérdésében Csekey István neves közjogászunk egyik korai művében. „Közigazgatási reform és alkotmánybiztosíték” című 1913-ban megjelent tanulmányában a „modern jogállami” működés alapvető pilléréként beszél a jogszerűen működő közigazgatásról, illetve „alkotmánybiztosítéki jelentőségű” közigazgatási bíráskodásról.⁸³ Álláspontja szerint „[c]sak a modern jogállam helyes felfogása eredményezte azt, hogy a közigazgatás is a jog uralma alá került, vagyis elismerést talált a közigazgatási törvényeknek úgy a közigazgatási szerveket, mint az egyeseket egyaránt megkötő, kötelező volta; más szóval: a közigazgatási törvényeknek alanyi jogot teremtő ereje. Ahol pedig alanyi jog van, ott annak védelmére is szükség van. S ez a szempont hozta létre a XIX. század második felében Európa-szerte a közigazgatási bíráskodást.”⁸⁴

Végül érdemes hivatkozni Egyed István, a két világháború közötti időszak jeles közjogásza, az igazságszolgáltatás rendszerének modernizálása tárgyában megjelent korábbi írásaira, melyekben a reform legfontosabb elemének a közjogi, illetve az alkotmányjogi bíráskodást nevezi. Csekeyhez hasonlóan a közigazgatási bíráskodást Egyed is alapvető „alkotmánybiztosítéknak” tekintette.⁸⁵ 1914 legelején a *Jogtudományi Közlöny* hasábjain „A közigazgatás, mint alkotmánybiztosíték” címmel megjelent tanulmányában a közigazgatás „nagymérvű terjeszkedése” kapcsán az egyéni szabadságjogok fokozott védelmének kérdését veti fel. Úgy véli, hogy „a parlamentarizmus, népképviselő, miniszeri felelősség nem védik kellően az egyéni és közszabadságot”, mivel az „emberi gyarlóság” miatt tökéletlenül érvényesülnek: „Ellenben a közigazgatás, a közigazgatási bíráskodás állandóan bírói precizitással működik, minden kis esetben az utolsó fillér értékű egyéni jogot vagy érdeket megvédi. A közigazgatásnak ezt a modern rendszerét, melyben a hatóságok tevékenységi köre és az egyéni szabadság a legpontosabban meg- és elvannak

⁸¹ BALOGH ARTÚR: *Előadás az 1914-es Magyar Jogászegyleti vitán.* In: A közigazgatás reformja. Magyar Jogászegyleti Értekezések, Új folyam, VIII. köt. 57. füz. Franklin-Társulat. Budapest, 1914. 15–33. pp.

⁸² Uo. 19. p.

⁸³ CSEKEY ISTVÁN: *Közigazgatási reform és alkotmánybiztosíték.* Magyar Társadalomtudományi Szemle, VII. évf. (1913) 1. sz. 18–38. pp.

⁸⁴ Uo. 18–19. pp.

⁸⁵ EGYED ISTVÁN: *A közigazgatás, mint alkotmánybiztosíték.* Jogtudományi Közlöny, LXIX. évf. (1914) 4. sz. 35–36. pp. Stipta István Egyed és Csekey mellett Somlyódy Istvánt is megemlíti, aki szintén alkotmánybiztosítéknak nevezte a közigazgatási bíráskodást. Vö. SOMLYÓDY ISTVÁN: *A magyar bírói függetlenség mint egyik alkotmánybiztosíték kiépítéséről.* Wesselényi. Szeged, 1906. (Lásd STIPTA ISTVÁN: *A történelmi alkotmány és a közigazgatási bíráskodás...* 314. p.)

határolva, minden egyéni jog és a közszabadság védve: nevezik a németek jogállamiságnak. Ebben a jogállamiságban látják szemben más nemzetek rendszereivel a legfontosabb alkotmánybiztosítékot.”⁸⁶

Egyed szerint a hazai közigazgatás – vagy ahogyan fogalmaz, a „magyar önkormányzat” – elsősorban a „történelmi formákhoz való ragaszkodás” biztosítékai révén tölti be az „alkotmánybiztosító szerepet”. E mellett azonban fontosnak tartja, hogy a formális biztosítékok valós tartalmat nyerjenek: „Megyei ellenállásra, tisztviselők létfenntartásának kockáztatására többé az alkotmány megvédését nem szabad bízni, hanem az önkormányzat formáit életerővel kell megtölteni, hogy valóban jó, tökéletes közigazgatást végezhesen, az egyéni jogokat védje, a kormány törvénytelenégeit bírói úton semmisítse meg. És akkor a magyar közigazgatás be fog lépni a modern államok jogi kultúrközösségébe és a leghatalmasabb tényező lesz a jogállam felé haladásban.”⁸⁷

Két évvel később terjedelmes tanulmányt tett közzé a *Városi Szemlében* „Az alsó fokú közigazgatási bíráskodás” címmel.⁸⁸ Az 1916-ban megjelent írásában állást foglal a jogállamiság fontos biztosítékát jelentő ítélkező fórum tevékenységének kiterjesztése mellett. Álláspontja szerint az egyre szélesedő és a jövőben tovább bővítendő hatáskörű közigazgatási bíráskodás immár az „alsófokú” ítélkező fórumok felállítását igényli hazánkban. A jogállamiság elvének érvényesülése nem teszi halogathatóvá ennek megtételét: „... ha törvényhozásunk egyelőre akár elvi, akár célszerűségi szempontból nem is fogadná el a közigazgatási bíráskodás általánosításának eszméjét, az eddigi tapasztalati tényekből vont okszerű következtetés a bíráskodás kiterjesztésére mutat; ez a következmény pedig az alsófokú bíráskodás megszervezésének szükségességét vaskövetkezetességgel vonja maga után.”⁸⁹

A magyar alkotmányos állam megteremtésének idején a jogállamiság – jogérvényesítés – jogvédelem – közjogi bíráskodás összefüggéseinek vizsgálata az utókor számára mindenképpen hasznos tanulságokkal jár. Ma sem lehet számunkra közömbös annak felidézése, hogy a hazai gondolkodók miként vélekedtek minderről a társadalmi-gazdasági felemelkedést hozó dualizmus korszakában. Konklúzió gyanánt megállapítható, hogy a korszak jog-, állam-, és politikatudósai, illetve „szakpolitikussai” a modern jogállam elengedhetetlen attribútumának tekintették a végrehajtó hatalom, a közigazgatási hatóságok által okozott egyéni jogsérelmek független bíróság általi jogorvoslását és ezáltal az alapvető jogok érvényesülését.

⁸⁶ EGYED ISTVÁN: *A közigazgatás, mint alkotmánybiztosíték*... 36. p.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ EGYED ISTVÁN: *Az alsó fokú közigazgatási bíráskodás*. Városi Szemle, IX. évf. (1916) 5-6. sz. 188–221. pp.

⁸⁹ Uo. 191. p. Egyed István a két világháború között és a háború utáni néhány évben e tárgykörben számos publikációt közölt: Vö. EGYED ISTVÁN: *Jogállam*. Jogállam, XXVIII. évf. (1929) 4-5. sz. 149–156. pp.; *Közjogi kibontakozás*. Új Ember, I. évf. (1945. november 25.) 16. sz. 1–2. pp.; *Az emberi alapjogok*. Új Ember, II. évf. (1946. március 24.) 12. sz. 1–2. pp.; Egyed felszólalása. In: *A Közigazgatási Bíróság reformja* (A Magyar Jogászegylet közigazgatási szakosztályában tartott előadások és hozzászólások). Jogászegyleti Szemle, I. évf. (1947) 2. sz. 20–25. pp.; *Alkotmányjogi bíráskodást!* Új Ember, III. évf. (1947. május 4.) 18. sz. 1–2. pp.; *Az emberi alapjogok biztosítása*. Új Ember, III. évf. (1947. június 15.) 24. sz. 1–2. pp.; *A mi alkotmányunk*. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1947. (Reprint kiadás: Dialóg Campus Kiadó. Budapest, 2016.)

JÓZSEF SZABADFALVI

RECHTSSTAATLICHKEIT – RECHTSDURCHSETZUNG – RECHTSSCHUTZ –
ÖFFENTLICH-RECHTLICHE GERICHTSBARKEIT IN DER UNGARISCHEN
RECHTS- UND STAATSWISSENSCHAFTLICHEN LITERATUR DER ZEIT
DES DUALISMUS

(Zusammenfassung)

Die vier Begriffe im Titel sind eng miteinander verbunden. Die Frage der Rechtsstaatlichkeit setzt die Durchsetzung individueller Rechte und deren Verteidigung im Falle ihrer Verletzung voraus, wobei der öffentlich-rechtliche Gerichtsbarkeit eine besondere Rolle zukommt. Das System des öffentlich-rechtlichen Rechtsschutzes wurde durch Werken der ungarischen Rechtsliteratur aus dem letzten Drittel des 19. Jahrhunderts nach den rechtsstaatlichen Kriterien der konstitutionellen Demokratie begründet. Die prominentesten Vertreter der ungarischen Rechts- und Staatswissenschaften der Dualismus-Ära, Rechtsgelehrte, Politologen und sogar in der praktischen Welt der Politik tätige Rechtspublizisten spielten dabei eine bedeutende Rolle. Die Studie versucht eine skizzenhafte Rekonstruktion der theoretischen und zum Teil auch praktischen Ideen und Vorschläge, die in dieser Zeit entstanden sind.

SZIEBIG ORSOLYA JOHANNA*

A nemzetközi környezetvédelmi jog és a nukleáris jog metszéspontjai – új fejlemények és tendenciák**

I. Bevezető gondolatok

*„Az atomenergia felszabadulása mindent megváltoztatott,
kivéve a gondolkodásmódunkat...
ennek a problémának a megoldása az emberiség szívében rejlik.”*

Albert Einstein

Az elmúlt évtizedekben a nukleáris jog a nemzetközi közjogi szabályozás egyik meghatározó területe lett és utat talált az államok belső jogába is.¹ Ugyanakkor a nukleáris energia alkalmazása és az atomerőművek biztonságos üzemeltethetősége erőteljesen megkérdőjeleződött – köszönhetően az 1980-as évektől bekövetkező baleseteknek, amelyek súlyos környezeti kárral és egyéb hátrányos következményekkel jártak együtt. Érdemes megvizsgálni, hogy a formálódó nemzetközi nukleáris jog hogyan kapcsolódik a környezetvédelmi joghoz, milyen átfedéseket és kapcsolódási pontokat találhatunk. Előzetes feltevésként megállapíthatjuk, hogy a nukleáris energia felhasználásának mindenképpen vannak metszéspontjai a környezeti kérdésekkel. Egyes álláspontok szerint a nukleáris energia tiszta energiának tekinthető, hiszen önmagában az energiatermelési folyamat nem

* adjunktus, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi jogi és Európa-jogi Tanszék

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ In: NAGY KÁROLY: *Nemzetközi jog*. Püski Kiadó. Budapest, 1999. 564–565. pp. KOVÁCS PÉTER: *Nemzetközi jog*. 2. Átdolgozott és bővített kiadás. Osiris Kiadó. Budapest, 2011. 660–661. pp. 1413–1414. bekezdések.

jár együtt olyan nagymértékű környezetszennyezéssel, mint például a szénerőművek üzemeltetése.² Az emisszió szempontjából mindenképpen találkoznak a szén-dioxid kibocsátáscsökkentés célkitűzései és a nukleáris technológia alkalmazásának előnyei.³ Véleményem szerint azonban nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy a nukleáris hulladék tárolása, ártalmatlanítása és esetleges további felhasználása mind a mai napig gyakorlatilag megoldatlan. Így a nukleáris energia tiszta energiának való aposztrofálása megkérdőjeleződik. Egyrészt, az energiatermelési folyamat végeredményképpen keletkező nukleáris hulladék önmagában alkalmas lenne egy globális katasztrófa előidézésére. Másrészt, a létesítmények biztonságos üzemeltetésének kérdése is kiemelt figyelmet nyert a bekövetkezett balesetek eredményeképpen – gondolva az 1986-ban Csernobilban és 2011-ben Fukusimában történt eseményekre.

Tanulmányomban elsősorban a nemzetközi nukleáris jog elmúlt évtizedére koncentrálok, feltérképezve a legújabb vívmányokat, azonban ahol a téma szükségessé teszi, kitétek a történeti vonatkozásokra is. Megnevezem azokat a nemzetközi egyezményeket, ahol közvetlen, illetve közvetett módon a nukleáris jog és a környezetvédelmi jog kereszttetszetbe kerültek. Végül, de nem utolsó sorban, megvizsgálom a 2011-es fukusimai atomerőmű-baleset következményeit, amelyek a jog szintjén is érzékelhetőek. Kutatásom során elsősorban a releváns külföldi szakirodalmi forrásokra támaszkodtam, illetve a nemzetközi atomszervezetek primer forrásaira. Igyekszem feltárni a nemzetközi nukleáris jog és a környezetvédelmi jog legfontosabb összefüggéseit, a nukleáris jog új fejleményeit és jelezni a várható tendenciákat.

Előljáróban röviden meghatározom, a tanulmány keretében mit értek nemzetközi nukleáris jog és nemzetközi környezetvédelmi jog alatt. Általános értelemben a nukleáris jog a hasadó anyagokkal, ionizáló sugárzással kapcsolatos tevékenységet ellátó természetes és jogi személyek magatartását szabályozó speciális szabályrendszer, amely magában foglalja a természetes sugárforrásoknak való kitettségére vonatkozó normákat is.⁴ A nemzetközi környezetvédelmi jog és környezetjog kifejezések szinonimaként alkalmazhatóak, azonban van köztük jelentésbeli különbség.⁵ A nukleáris jog speciális területén túl a nemzetközi közjog egyéb területein is találunk vonatkozó normákat, elsősorban az államfelelősség kapcsán. Például, egy nukleáris balesetet követően, a kárfelelősség megállapításához a *lex specialis* szabályokat kell alkalmazni, amelyek így háttérbe szorítják a nemzetközi közjog *lex generalis* felelősségi rezsimjének alkalmazhatóságát.⁶ Nemzetközi környezetvédelmi jog alatt érthetjük a környezet egyes elemeinek megőrzése érdekében elfogadott szabályok összességét, amelyek elsősorban a szokásjogban, napjainkban inkább nemzetközi szerződésekben és keretegyezményekben jelennek meg.⁷

² See JAWERTH, NICOLE (szerk.): *Nuclear Power and the Clean Energy Transition*. IAEA Bulletin, vol. 61-3. 2020. szeptember 1-40. pp. Elérhető: <https://www.iaea.org/sites/default/files/cleanenergy.pdf> (2021. 01. 04.).

³ KATONA TAMÁS JÁNOS: *A nukleáris energia szerepe a fenntartható fejlődésben*. Nukleon (I)2008/17. 1–11. pp. Elérhető: <https://core.ac.uk/download/pdf/42925763.pdf> (2020. 12. 18.).

⁴ STOIBER, CARLTON – BAER, ALEC – PELZER, NORBERT – TORNHAUSER, WOLFRAM: *Handbook on Nuclear Law*. IAEA, 2003. 4. p. Elérhető: https://www-pub.iaea.org/mtcd/publications/PDF/Pub1160_web.pdf (2020. 12. 17.).

⁵ A környezetjog és környezetvédelmi jog fogalmáról bővebben in: FARKAS CSAMANGÓ ERIKA: *Környezetjogi szabályozások*. Üzleti Jogi Intézet, Szeged, 2017. 10. p.

⁶ KECSKÉS GÁBOR: *A környezeti károkért való felelősség a nemzetközi jogban*. PhD értekezés. Győr, 2012. 40. p. Elérhető: DOI: 10.15477/SZE.ÁJDI.2012.001 (2020. 12. 17.).

⁷ Szerző saját megfogalmazása.

II. A környezeti kérdések megjelenése a nukleáris jogban

A nukleáris kérdések kezdeti szabályozása során nem szerepelt elsődleges célkitűzésként a környezeti kérdések integrálása. A veszélyes tevékenységek hatásai iránti társadalmi érdeklődés fokozódása azonban maga után vonta a környezetvédelem felértékelődését, amely felfogás utat talált a nukleáris kérdések szabályozásába is. Nem elhanyagolható az 1986-os Csernobil baleset utóezzgése sem, azonban a nukleáris balesetek szabályozási hatásai később kerülnek részletesen kifejtésre. A nukleáris kérdések közvetlenül a nemzetközi környezetvédelmi jog szabályozási tárgyává váltak, azonban a környezetvédelem koncepciója közvetetten is beépült a nemzetközi nukleáris jogba.⁸ *Emmerechts* csoportosításában a környezetvédelmi standardok közvetett megjelenése érhető tetten az 1980-as évek közepétől kezdődően elfogadott nukleáris jogi tárgyú nemzetközi szerződésekben. Közvetlen módon több egyezmény is tárgykörébe vonta a nukleáris kérdéseket, azonban nem minden esetben. Ennek oka, hogy a nukleáris kérdések tekintetében speciális megállapodásokat találunk, mint ahogy arra korábban a felelősség kapcsán már utaltam.⁹

Az 1986. szeptember 26-án aláírt, a nukleáris baleset, vagy sugaras veszélyhelyzet esetén való segítségnyújtásról szóló egyezmény általános rendelkezései között utal a környezet védelmére, valamint a követelések és kártérítés cikkelyben is kitér a „környezetben okozott kárra”.¹⁰ A nukleáris biztonságról az IAEA¹¹ keretében Bécsben, 1994. szeptember 20-án létrejött Egyezmény preambulumban reflektál a környezet kíméletére és konkrétan több cikkben is követelményként szerepel a környezetvédelem és a környezetbiztonság szavatolása.¹² Az 1997-ben aláírt, kiégett fűtőelemek kezelésének biztonságáról és a radioaktív hulladékok kezelésének biztonságáról létrehozott közös egyezmény kifejezetten megnevezi az 1992-es Környezet és Fejlődés Konferencián elfogadott Agenda 21 programot¹³ és előírásként támasztja a „biztonsági és környezetvédelmi értékelés” elkészítését.¹⁴ A kárfelelősség terén elfogadott nemzetközi szerződések ugyancsak tartalmaznak környezeti elemeket. A Bécsi Egyezményt módosító 1997-es Jegyzőkönyv integrálta a nukleáris kár fogalmát úgy, hogy a környezet használatában vagy élvezetében

⁸ EMMERCHTS, SAM: *Environmental Law and Nuclear Law A Growing Symbiosis*. Nuclear Law Bulletin, 2008/2. 92. p.

⁹ EMMERCHTS 2008, 92–94. pp.

¹⁰ *Convention on Assistance in the Case of a Nuclear Accident or Radiological Emergency*. Nukleáris baleset, vagy sugaras veszélyhelyzet esetén való segítségnyújtásról szóló egyezmény. 1986 (1987) UNTS 1457 (p. 133.), Magyarországon kihirdette: 29/1987. (VIII. 9.) MT rendelet. 1. és 10. cikkek.

¹¹ IAEA: *International Atomic Energy Agency*: Nemzetközi Atomenergia Ügynökség.

¹² *Convention on Nuclear Safety*. Nukleáris Biztonságról szóló Egyezmény. 1994 (1996) UNTS 1963, Magyarországon kihirdette: 1997. évi I. törvény. Preambulum (i), 1. cikk (ii), 6. cikk, 17. cikk (ii).

¹³ *Joint Convention on the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste Management*. A kiégett fűtőelemek kezelésének biztonságáról és a radioaktív hulladékok kezelésének biztonságáról létrehozott közös egyezmény. 1997 (2001) UNTS 2153 (p. 303). Magyarországon kihirdette: 2001. évi LXXVI. törvény. Preambulum (XV).

¹⁴ A kiégett fűtőelemek kezelésének biztonságáról és a radioaktív hulladékok kezelésének biztonságáról létrehozott közös egyezmény, 8. és 15. cikkek.

bekövetkezett romlást és azok helyreállítási költségét is az egyezmény alkalmazási körébe vonta.¹⁵ A nukleáris károk kiegészítő kártalanításáról szóló egyezmény nagyon hasonlatos szabályokat állapít meg a környezeti kárra vonatkozóan.¹⁶ A párizsi egyezményt kiegészítő 2004-es jegyzőkönyv pedig jelentősen kitágította a korábbi kárfogalom kereteit, így kiterjesztette azt a környezet helyreállításának költségeire és környezeti kár miatt elmaradt bevételre is.¹⁷ Utóbbi azonban 2020 decemberéig nem lépett még hatályba, tekintettel a ratifikációk alacsony számára.¹⁸

A környezetvédelmi jog terén mindig is jellemző volt egyfajta „utánkövetés”, vagyis akkor állapodtak meg egy új szabályozás vagy cselekvés elfogadásában – legyen az nemzetközi egyezmény vagy *soft law* dokumentum – ha a nemzetközi közösség figyelmét egy nagy horderejű esemény felkeltette, vagy egy környezetben bekövetkező negatív hatás tartathatatlanná vált. Ennek a jelenségnek eklatáns példája a tengerek olajszenyezésére vonatkozó egyezmények és felelősségi jegyzőkönyvek elfogadása. Ugyanakkor, a káresemény – nemzetközi diskurzus – egyezményelfogadás „vonalvezetés” jellemző a nukleáris balesetek szabályozási kérdéseire is. Így érdemes megvizsgálni, az 1980-as évektől kezdődően bekövetkező nukleáris balesetek pontosan milyen hatással voltak a nemzetközi nukleáris jogra.

III. A nukleáris balesetek, különös tekintettel a Fukushima erőmű katasztrófájának hatásai a nemzetközi szabályozásra

Nem vitás, hogy az atomerőművek az energiatermelés tekintetében hatékony, de ezzel egy időben rendkívül veszélyes létesítmények. A nukleáris létesítmények működése óta a két legsúlyosabb katasztrófa jelentős hatással volt a nukleáris jogra.¹⁹ Először az 1986. április 26-án bekövetkezett baleset mutatott rá kiemelten a kárfelelősségi szabályozás hiányosságaira. A csernobili katasztrófa emberi mulasztás következménye volt. Ezzel szemben a fukusimai erőmű tragédiája gyakorlatilag elkerülhetetlen volt, azonban annak eldöntése, hogy miként közelítünk a katasztrófa következményeinek felszámolásához és a szennyezés ártalmatlanításához, teljes egészében emberi döntés függvénye. Ahogyan arra tanulmányában *Lamm Vanda*, a magyar nukleáris jog kiemelkedő szaktekintélye is rámutat, a korábbi párizsi és bécsi kárfelelősségi rendszer modernizálására kifejezetten a

¹⁵ *Protocol to Amend the Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage*. Az atomkárokért való polgári jogi felelősségről szóló Bécsi Egyezményt módosító Jegyzőkönyv. 1997 (1998) INFCIRC/566. 2. cikk 2. pont.

¹⁶ *Convention on Supplementary Compensation for Nuclear Damage*. A nukleáris károk kiegészítő kártalanításáról szóló egyezmény. 1997 (1998) INFCIRC/567. 1. cikk f) bekezdés (iv)-(v)-(vii) pontok, g) bekezdés.

¹⁷ *2004 Protocol to Amend the Convention on Third Party Liability in the Field of Nuclear Energy of 29 July 1960*. Az atomenergia területén való polgári jogi felelősségről szóló 1960. július 29-i Párizsi Egyezmény módosításáról szóló 2004. február 12-i jegyzőkönyv. Magyarország nem részes fél.

¹⁸ 2020 decemberében 16 állam írta alá a jegyzőkönyvet, de kizárólag Norvégia ratifikálta. Elérhető: https://www.oecd-nea.org/jcms/pl_29293/protocol-to-amend-the-paris-convention-on-nuclear-third-party-liability-2004-protocol-to-the-pc (2020. 12. 21.).

¹⁹ See LAMM VANDA: *Reflections on the development of international nuclear law*. Nuclear Law Bulletin (1) 2017. 31–44. pp.

csernobili baleset következményeképpen került sor.²⁰ A továbbiakban kifejezetten a Japánban bekövetkezett katasztrófa okaival és körülményeivel, valamint annak nukleáris politikára és szabályozásra gyakorolt hatásaival foglalkozom.

1. A Fukushima katasztrófa következményei és hatásai

2011-ben Japánt hármass katasztrófa sújtotta: 9-es erősségű földrengés, az azt követő számos szökőár (cunami) és az állam legfontosabb nukleáris erőművében bekövetkezett baleset. A 2011 március közepén bekövetkezett Fukushima Daiichi („Daiichi” vagyis „Number One” amelynek jelentése első) atomerőmű-baleset súlyos következményeket vont maga után. Ezek egyrészen olyan maradandó környezeti ártalmak, amelyek vitathatatlanul további problémakezelést igényelnek az államok részéről. Azonban hosszú idő után újra megkérdőjeleződött az atomerőművek biztonságos üzemeltetésének lehetősége, így a nemzetközi atomszervezetek, az államok és a nukleáris jog is reagált a katasztrófára. A Fukushima atomerőművet 1971 és 1979 között építették, összesen hat reaktorblokkból áll, ezek közül azonban csak három üzemelt a baleset idején. 2011. március 11-én Japánt erőteljes földrengés rázta meg, amely több cunamit is okozott. Az erőművet elsősorban a földrengés rongálta meg, egészen pontosan a tartalékgenerátorok sérültek. Bár a működő reaktorokat sikerült időben lekapcsolni, az energiakimaradás a hűtőrendszer elégtelen működéséhez vezetett minden reaktorban, a földrengést követő napokban. A baleset részletes ismertetését mellőzve elmondható, hogy a meghibásodást követő napokban több robbanás is történt a reaktorokban, elsősorban a maradékhő szintjének emelkedése és a reaktormag „leolvadása” miatt. Ezeknek a történéseknek köszönhetően a radioaktív sugárzás szintje egyre inkább emelkedett. Március végén a korábban kijelölt kiürítési zónát 30 km-re kibővítették az üzem körül, és kiderült, hogy az üzem közelében lévő óceánvíz magas szintű jód-131 szennyezett volt, a radioaktív víz szivárgása miatt. A víz átszivárgott az árkok repedésein, a növények és az óceán között.²¹ 2013-ban történt egy újabb, bár mértékében sokkal kisebb incidens is. Április 19-én fedezték fel, hogy közel 100 tonna radioaktív víz szivárgott el a megelőző egy hónap folyamán a talajba. Ekkor az INES²² skálán 1-ről 3-ra emelkedett a riasztási szint, amely súlyos üzemzavart jelent. A 2013-as incidens arra a tényre mindenképpen rámutat, hogy Fukushima és annak lezárt környéke további kockázatokat és veszélyeket rejt magában.

A katasztrófának jelentős és hosszú távú gazdasági, társadalmi és egészségügyi következményei vannak. Már az azt követő napon is először 20, majd 30 kilométer kiterjedésű lezárt zónát alakítottak ki az erőmű környezetében és több mint 47 ezer embert eva-

²⁰ LAMM VANDA: *Huszonöt évvel Csernobil után • A nukleáris károkért való nemzetközi felelősségi szabályozás fejlődése*. Magyar Tudomány, 2011/6. 694–702. pp. Elérhető: <http://www.matud.iif.hu/2011/06/08.htm> (2020. 12. 30.)

²¹ Fukushima accident Japan [2011]. Elérhető: <https://www.britannica.com/event/Fukushima-accident> (2020. 12. 29.).

²² INES: *International Nuclear and Radiological Event Scale*: Nemzetközi nukleáris és radiológiai esemény skála. Az INES a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség és az OECD Nukleáris Energia Ügynöksége által közösen kidolgozott skála, amelynek első változatát 1989-ben fogadták el és azóta is folyamatos fejlesztés alatt áll. Összesen hét riasztási szint van, ezek közül az első három üzemzavarnak, a többi négy pedig balesetnek minősül. Bővebben olvasható az INES skáláról az Országos Atomenergia Hivatal honlapján, amely elérhető: https://www.haea.gov.hu/web/v3/oahportal.nsf/web?openagent&menu=02&submenu=2_6_1 (2020. 12. 29.).

kuáltak. Így sokan kényszerültek elhagyni otthonaikat és ideiglenes lakhatást kellett számukra biztosítani. A rövid és hosszú távú egészségügyi következmények előrejelzésére részletes felmérést készített az Egészségügyi Világszervezet, 2012-ben, amelyet 2013-ban publikáltak nyilvánosan.²³ A felmérés nemek, korcsoportok és a sugárzásnak való kitettség alapján jelezte előre a várható következményeket. A *report* alapján globálisan nem várhatóak negatív hatások, így egészségügyi szempontból a baleset nincs hatással például az Európai Unió térségére sem. Azonban az atomerőmű közvetlen környezetében élők és a mentési munkálatokba bekapcsolódó személyek²⁴ esetében várhatóak rákos megbetegedések, elsősorban pajzsmirigyrák, amely 70 százalékos valószínűséggel bekövetkezhet. 2013-ban és 2015-ben az UNSCEAR²⁵ további felméréseket is készített. A 2013-as jelentés²⁶ a balesetet követő radioaktív sugárzás szintjéről és hatásairól, a 2015-ben közzétett „white paper”²⁷ a legújabb fejleményekről és információkról ad tájékoztatást. Általánosnak történik az egyetértés abban, hogy az atomerőmű-baleset nem járt közvetlen globális egészségügyi következményekkel és a radioaktív sugárzásnak közvetlenül kitett személyek és munkások néznek szembe súlyos és valószínűsíthetően bekövetkező betegségekkel. Azonban a balesetet követő környezeti hatásokban már kisebb az egyetértés és a még mindig az atomerőmű területén elhelyezett, szennyezett víz ártalmatlanításáról is gondoskodni kell.

1.1. A 2020-as esztendő fejleménye – mérlegen a szennyezett víz tengerbe juttatásának elképzelése

2020 októberében hozták nyilvánosságra a hírt, miszerint a jelenleg még az erőmű területén tárolt, több mint egymillió (pontosan 1,2 millió) tonna szűrt, de még mindig radioaktív vizet 2022-től a tengerbe engednék. A tervek szerint a kijuttatás előtt még az erőmű területén a szennyezett vizet felhígítanák, így annak koncentrációja a negyvenedére csökkenne és a folyamat összesen 30 évet venne igénybe. Az eljárás kapcsán végleges döntés azonban még nem született, hiszen már hír felszínre kerülését követően megindult a környezetvédelmi és halászati szervezetek tiltakozása. A szennyezett vizet jelenleg hatalmas tartályokban tárolják, azonban a végleges ártalmatlanítást sürgeti, hogy az erőmű területéről az folyamatosan a talajvízbe szivárogo. A kijuttatást követően a hígított víz – amely a Japán állítása szerint elsősorban tríciummal szennyezett – a Csendes-óce-

²³ Health Risk assessment from the nuclear accident after the 2011 Great East Japan Earthquake and Tsunami based on a preliminary dose estimation. World Health Organization, 2013. Elérhető: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241505130> (2020. 12. 30.).

²⁴ Az atomerőműben dolgozó munkások közül 12 személyt ért extrém magas, az egészségre súlyosan káros radioaktív sugárzás és további 160-an szenvedtek a teljes testre ható, 100 mSv sugárzást. Utóbbinak lehetnek hosszú távú egészségi következményei, mint a rák egyes fajtáinak előfordulása.

²⁵ UNSCEAR: United Nations Scientific Committee on the Effects of Atomic Radiation.

²⁶ UNSCEAR Report, Vol. 1. 2013 Report to the General Assembly. Sources, Effects and Risks of Ionizing Radiation. Elérhető: http://www.unscear.org/unscear/en/publications/2013_1.html (2020. 12. 30.).

²⁷ UNSCEAR Fukushima White Paper 2015. Developments since the 2013 UNSCEAR Report on the levels and effects of radiation exposure due to the nuclear accident following the great east-Japan earthquake and tsunami. Elérhető: http://www.unscear.org/unscear/en/publications/Fukushima_WP2015.html (2020. 12. 30.).

ánba jutna és szakértők álláspontja alapján alacsony szintű kockázatot hordozna az ember- és állategészségre, illetve a környezetre.²⁸ A javaslatot²⁹ 2020 februárjában nyújtották be, ugyanakkor a végleges döntésre nem jutottak még a kérdésben.

A legnagyobb környezetvédő nem kormányzati szervezetek, köztük a Greenpeace, azonnal tiltakozni kezdtek a terv megvalósítása ellen. A Greenpeace 2020-ban közzétett álláspontja szerint az erőművet üzemeltető *Tokyo Electric Power Company* és a Japán kormány a baleset óta folyamatosan tévinformációkkal szolgál, többek között a víz radioaktív szennyezettségét illetően. Így a szennyezett víz óceánba való kijuttatása újabb környezeti katasztrófához vezetne, akár az emberi DNS megváltozásához is. A környezetvédő szervezet különös tekintettel hívja fel a figyelmet a víz lehetséges karbon-14 tartalmára és az egyetlen lehetséges megoldást biztonságos tárolók kialakításában látja, amelyek az újabb ártalmatlanítási technológiák kidolgozásáig megakadályozzák a szennyezett víz természetbe való kijutását.³⁰

A terv már csak annak fényében is szinte szürreális elképzelésnek tűnik, hogy a 2011-es balesetet követően jelentős radioaktív szennyezést mértek a Japán partok közelében. A sugárzási szint a Fukushima melletti tengerben milliószor több volt, mint a kormány által meghatározott 100 Becquerel. Még napjainkban is radioaktív anyagokat lehet kimutatni Japán partjainál és a Csendes-óceán más részein is. Még az Egyesült Államok nyugati partjainál is mértek kis mennyiségeket, igaz, jóval az Egészségügyi Világszervezet által megállapított káros szint alatt.³¹ Az Egészségügyi Világszervezet kutatása szerint nem csak az óceán vizében találtak szennyezést, hanem a planktonokban és halakban is. Japán partjainál számos korábban jelentős terület továbbra sem alkalmas halászatra, különösen a magas cézium-szint miatt, amely képes feloldódni a tengervízben, így jutott el a radioaktív szennyezés egészen az amerikai partokig.³² A terv ellenzői között vannak azon japán halászok is, akiket a tíz évvel ezelőtti baleset és az azt követő szennyezés teljesen ellehetetlenített. A parti halászat iparága lassan újjáépítésre kerül, azonban a terv bejelentését követően számos ország, köztük Dél-Korea és Kína, importtilalmat helyezett kilátásba a Japán partjainál halászott tengeri termékek és halak irányában.³³ A radioaktív hűtővíz tengerbe juttatásának terve ellenérzést váltott ki a nemzetközi közösség részéről is. A bejuttatás kapcsán felügyeleti szerepet ellátó IMO³⁴ keretében már 2019-ben tartottak

²⁸ BBC, Fukushima: Japan 'to release contaminated water into sea' 2020. 10. 16. Elérhető: <https://www.bbc.com/news/world-asia-54566978> (2020. 12. 30.).

²⁹ A javaslat angol nyelvű fordítása elérhető itt: The Subcommittee on Handling of the ALPS Treated Water Report https://www.meti.go.jp/english/earthquake/nuclear/decommissioning/pdf/20200210_alps.pdf (2020. 12. 30.).

³⁰ BURNIE, SHAUN: *Stemming the tide 2020 The reality of the Fukushima radioactive water crisis*. Greenpeace Germany, 2020. október. 1–5. pp. Elérhető: https://storage.googleapis.com/planet4-japan-stateless/2020/10/5768c541-the-reality-of-the-fukushima-radioactive-water-crisis_en_summary.pdf (2020. 12. 30.).

³¹ SCHAUBENBERG, TIM: *Fukushima: How the ocean became a dumping ground for radioactive waste*. 2020. 03. 11. Elérhető: <https://www.dw.com/en/fukushima-how-the-ocean-became-a-dumping-ground-for-radioactive-waste/a-52710277> (2020. 12. 30.).

³² WHO, Fukushima Radiation. Elérhető: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/fukushima-radiation> (2020. 12. 30.).

³³ KINGDON, AMORINA: *Fukushima's Radioactive Wastewater Dilemma*. 2020. 11. 26. Elérhető: <https://www.hakaimagazine.com/article-short/fukushima-radioactive-wastewater-dilemma/> (2020. 12. 30.).

³⁴ IMO: International Maritime Organization: Nemzetközi Tengerészeti Szervezet, az ENSZ egyik szakosított intézménye.

meghallgatást, ahol több állam – Chile, Kína és Dél-Korea – valamint NGO-k – Greenpeace – fejezték ki aggodalmaikat a japán küldöttség felé. Ekkor úgy látszott, talán egyéb megoldásokat is hajlandók lesznek elfogadni, különösen annak fényében, hogy a Japán lakosság több mint 48 százaléka sem támogatja a tervet.³⁵

Összefoglalásképpen elmondható, hogy a szennyezett víz tengeri kijuttatásának kérdése az egyik legvitatottabb elképzelés a Fukushima erőmű balesetét követően. A környezetvédelmi és halászati szervezetek ellenállása érthető különösen annak fényében, hogy a japán kormány tudományos tanácsadó testületének függetlensége és szavahihetősége erőteljesen megkérdőjeleződött, így a terv veszélytelenségét állító terv megítélése is kétségessé vált.³⁶ Az elképzelés az ENSZ részéről sem váltott ki teljes egyetértést, 2020 nyarán négy emberi jogi szakértő³⁷ tiltakozott annak véghezvitele ellen és felhívták Japán figyelmét az emberi és őslakos népek jogainak védelmére, valamint sürgették az államot a döntés elhalasztására, a terv végrehajtásával kapcsolatos széles körű konzultációra.³⁸ A nemzetközi jog szemszögéből különösen érdekes, vajon az elképzelés nem ütközik-e valamely nemzetközi egyezménybe, amelyekben Japán is részes fél, így vállalta a kötelezettségeket, többek között a környezetvédelmi rendelkezések megvalósítását.

1. 2. A vonatkozó nemzetközi egyezmények szabályozása, vállalt kötelezettségek

A tengerszennyezés kapcsán két egyezmény alkalmazása merülhet fel ebben az esetben. Elsősorban az 1972-ben aláírt, a hulladékkal és egyéb anyagokkal való tengerszennyezés megelőzéséről szóló egyezmény³⁹ és az ahhoz 1996-ban csatolt kiegészítő jegyzőkönyv⁴⁰ (Londoni Egyezmény és Londoni Jegyzőkönyv).

Japán mind a két instrumentumban részes fél, az Egyezményben 1980, a kiegészítő Jegyzőkönyvben 2007 óta. A vonatkozó japán törvény, a „*Basics Act of Ocean Policy*” 2007-ben került elfogadásra. A jogforrás kiemelt figyelmet fordít az óceánok és az emberiség egymás mellett létezésére. A 18. cikk foglalkozik a tengerszennyezés kérdésével: „*az állam megteszi a szükséges intézkedéseket a tengeri környezet megőrzése érdekében, beleértve... az óceánokba áramló víz által okozott szennyezés csökkentését, a hulladékok óceánokba kerülésének megakadályozását, a balesetek okozta olajszivárgás gyors megelőzését...*” Ezentúl speciális szabályozás is vonatkozik a tengerszennyezés megelőzésére, az 1970-ben elfogadott LPMP (*Law Relating to the Prevention of Marine Pollution and*

³⁵ China, Korea and Chile challenge Japan over Fukushima contaminated water crisis at United Nations maritime meeting. 2019. 11. 15. <https://www.greenpeace.org/eastasia/press/2698/china-korea-and-chile-challenge-japan-over-fukushima-contaminated-water-crisis-at-united-nations-maritime-meeting/> (2020. 12. 30.).

³⁶ NISHAN, DEGNARAIN: *Is Mauritius Oil Spill Disaster The First Victim Of Japan Science Council Scandal?* 2020. 10. 14. Elérhető: <https://www.forbes.com/sites/nishandegnarain/2020/10/14/is-mauritius-oil-spill-disaster-the-first-victim-of-japan-science-council-scandal/?sh=52e3de557f86> (2020. 12. 30.).

³⁷ Baskut Tuncak, Michael Fakhri, Clément Nyaletsossi Voule, José Francisco Calí Tzay különleges előadók.

³⁸ Fukushima: Japan must not ignore human rights obligations on nuclear waste disposal – UN experts. Geneva, 2020. 06. 09. Elérhető: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25940&LangID=2020.12.30.>

³⁹ *Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter (London Convention)*. A hulladékkal és egyéb anyagokkal való tengerszennyezés megelőzéséről szóló egyezmény 1972 (1975) UNTS 1046 (p.120). Magyarországon kihirdette a 1976. évi 20. tvr.

⁴⁰ *Protocol to the Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter (London Protocol)* 1996 (2006).

Maritime Disasters), amelyet a nemzetközi kötelezettségvállalások megvalósítása érdekében 1998-ban és 2006-ban is módosítottak. A törvény rendelkezéseinek megfelelően az óceánba csak megfelelő környezeti hatásvizsgálat alapján és egy szigorú engedélyezési eljárás alapján lehet szennyező anyagot kibocsátani, amelyet nyomon is kell követni.⁴¹

A Londoni Egyezmény két melléklete felsorolja azon anyagokat, amelyeket nem lehet bejuttatni a tengerbe (I. sz. melléklet), vagy pedig bejuttatásához külön engedély szükséges (II. sz. melléklet). Mind a két listában megtalálhatóak a radioaktív anyagok. Az Egyezmény szerint nem lehet a tengerbe juttatni olyan „magas sugárzási szintű radioaktív hulladékot vagy más olyan sugárzási szintű radioaktív anyagokat, amelyeket az adott szakterületen illetékes nemzetközi szervezet - jelenleg a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség - egészségvédelmi szempontból, biológiai és egyéb okokból tengerbe juttatás céljára meg nem engedhetőnek minősít.”⁴² Továbbá, külön engedély szükséges a „radioaktív hulladékok vagy az I. mellékletben nem szereplő egyéb radioaktív anyagok” tengerbe juttatásához. „Az ilyen anyagok bejuttatásának engedélyezésekor a Szerződő Feleknek teljes mértékben figyelembe kell venniük az e szakterületen illetékes nemzetközi szerv - jelenleg a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség – ajánlásait.”⁴³ Azonban az Egyezmény eredeti szövege többször kiegészítésre és módosításra került, amely jelentősen érintette a radioaktív hulladékokra vonatkozó részeket is.⁴⁴ A változtatások hatására a II. sz. melléklet D) pontja törlésre került és az. I. sz. melléklet szövegét az alábbi 3. ponttal helyettesítették:

„Notwithstanding the above, materials listed in paragraphs 1.1 to 1.8 containing levels of radioactivity greater than de minimis (exempt) concentrations as defined by the IAEA and adopted by Contracting Parties, shall not be considered eligible for dumping; provided further that within 25 years of 20 February 1994, and at each 25 year interval thereafter, Contracting Parties shall complete a scientific study relating to all radioactive wastes and other radioactive matter other than high level wastes or matter, taking into account such other factors as Contracting Parties consider appropriate and shall review the prohibition on dumping of such substances in accordance with the procedures set forth in article 22.”⁴⁵

Az IMO több határozatot⁴⁶ is elfogadott tehát a radioaktív hulladékok tengerbe juttatásáról, először 1983-ban. A 21(9) határozat felhívja a szerződő feleket, hogy alakítsanak ki megfelelő felelősségi szabályokat, összhangban a nemzetközi jog államfelelősségre vonatkozó elvvel. Továbbá, külön hangsúlyt kap a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség is, amely feladata meghatározni, hogy a Londoni Egyezmény tükrében milyen jellegű radioaktív hulladék juttatható a tengerbe.⁴⁷

⁴¹ ZOU, KEYUAN – ZHANG, LEI: *Implementing the London Dumping Convention in East Asia*. Asia-Pacific Journal of Ocean Law and Policy. 2017/2. 263-265. pp. DOI: 10.1163/24519391-00202004.

⁴² Londoni Egyezmény, I. számú melléklet, 6. pont.

⁴³ Londoni Egyezmény, II. számú melléklet, D) pont.

⁴⁴ Különösen az 1993-as LC.51(16) határozat. Amendments to the Annexes to the Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Waste and other Matter, 1972 Concerning Disposal at Sea of Radioactive Waste and other Matter. 1–5. pp.

⁴⁵ A Londoni Egyezmény és Jegyzőkönyv jelenleg hatályos szövege, a 2006-os módosítások szerint. Elérhető: <https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Environment/Documents/PROTOCOLAmended2006.pdf>.

⁴⁶ IMO Resolution LC.51(16), LDC.41(13), LDC21(9), LDC RES.8(IV).

⁴⁷ IMO Resolution LDC.21(9) Dumping of Radioactive Waste at Sea 1–5. pp.

A radioaktív hulladékok tengerbe juttatása kapcsán tehát döntő jelentőségűnek számít a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség értékelése. A Japán tervet szemlélve, még ha önmagában az IAEA óceánba juttathatónak is nyilvánítaná a szennyezett hűtővizet, a nemzetközi tiltakozás és a kilátásba helyezett importtilalmak eltántorítják majd Japánt a terv végrehajtásától és remélhetően új megoldást keresnek az ártalmatlanításra. Napjainkban a koronavírus okozta kétes helyzet késlelteti a végleges döntés meghozatalát.

2. A Fukushima katasztrófa szabályozáspolitikai következményei Európában és azon túl

Bár az európai térség közvetlenül nem szenvedett kárt a Japánban történt 2011-es katasztrófát követően, a Fukusimában történtek mégis erőteljes hatással voltak a térség államaira és szabályozáspolitikáira. Azonban ez a hatás nem volt egyöntetű és az államok rendkívül eltérően reagáltak az újabb atomerőmű-balesetre.

Ahogy arra egy mértékadó tanulmány is rámutat, a két ellentétes pólus Nagy-Britannia és Németország voltak. Előbbi megerősítette elköteleződését a nukleáris energia alkalmazása mellett, míg utóbbi átmenetileg teljesen leállította a régebbi generációs erőművek működését és felülvizsgálta az atomerőművek biztonságos üzemeltethetőségét. A rendkívül ellentétes válaszok okaként több tényező is felhozható. Elsősorban, alig két héttel a balesetet követően választásokat tartottak Németországban és a Merkel-vezette adminisztrációnak meg kellett indokolnia döntését, amely jelentősen meghosszabbította a már működő reaktorok élettartamát. Továbbá, Németországban hetekig vezető sajtóhírként szerepeltek a Fukusimában történtek, míg a brit média figyelmét elterelték más események, így az kevésbé hangsúlyosan jelent meg. További okként hozható fel, hogy míg Németországban az 1990-es évek óta megnégyszereződött a megújuló energiaforrások alkalmazása és folyamatos a technológiai fejlesztés, addig a szigetországban még mindig kapacitás alatt zajlik a megújuló energiaforrások kiaknázása. Így Németországban természetesen újra felmerült, hogy a megújuló energiaforrások fejlesztésébe kellene invesztálni ahelyett, hogy a rendkívüli veszélyeket is tartogató nukleáris erőművekre bízzák az energiaszükség biztosítását. A két állam ellentétes reakciói mögött egyéb történeti és gazdasági tényezők is felhozhatóak, azonban mindenképpen szemléltetik, hogy a Japánban történt katasztrófa milyen mélyreható következményekkel járt az országok nukleáris politikájának alakulására.⁴⁸

A világ minden térségében érzékelhető változásokat eredményezett a katasztrófa, ahogyan arra az OECD vonatkozó felmérése is rámutatott.⁴⁹ Egyes nyugat-európai államok konkrét változásokat eszközöltek nukleáris politikájukban. Azonban azokban az országokban, amelyek eddig is alkalmazták a nukleáris erőműveket vagy tervezték újabbak építését, nem tértek el jelentősen a kitűzött céloktól. Mindemellett a fokozottabb biztonsági megfontolások és felülvizsgálati mechanizmusok bevezetése lassította a tervek végrehajtását, az erőművek kivitelezését.⁵⁰ Az Európai Unió tagállamaiban – ahogyan arra

⁴⁸ WITTNEBEN, BETTINA B.F.: *The impact of the Fukushima nuclear accident on European energy policy*. Environmental Science and Policy, 2012. vol. 15. issue 1. 1–3. pp. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2011.09.002>.

⁴⁹ Impacts of the Fukushima Daiichi Accident on Nuclear Development Policies. OECD, 2017. NEA No. 7212. DOI: <https://dx.doi.org/10.1787/9789264276192-en>.

⁵⁰ Uo. 9–11. pp.

már korábban utaltam – rendkívül ellentétes válaszreakciók figyelhetők meg. Belgium 2025-re, Németország 2022-re ki akarja váltani a működő reaktorokat és azok energiatermelési kapacitását megújuló erőforrásokkal helyettesítenék. Más EU tagállamok, akik rendelkeznek atomerőművekkel – köztük Magyarország is – megerősítették elköteleződésüket a nukleáris energia alkalmazása mellett és a jelenlegi kapacitások bővítését tervezik. Lengyelország pedig tovább halad az első nukleáris erőmű üzembehelyezése felé. Azonban minden államban megfigyelhető a biztonsági megfontolások felértékelődése. Számos tesztet futtattak le a különböző környezeti katasztrófák – áradások, földrengések – biztonsági kockázatainak kiszűrése érdekében is.⁵¹ Így a megerősített elköteleződés mellett is megfigyelhető a veszélyhelyzetek kiküszöbölésének fontossága és a biztonsági megfontolások felértékelődése.

Az Európai Unió szabályozásában közvetlen következmények is tetten érhetőek. A nukleáris létesítmények nukleáris biztonsági közösségi keretrendszerének létrehozásáról szóló 2009/71/Euratom irányelv módosítására került 2014-ben⁵² és annak preambulum bekezdéseiben egyenes utalást találunk a 2011-es katasztrófára. Ahogyan az irányelv is fogalmaz: a „*fukusimai nukleáris baleset ismét ráirányította világszerte a figyelmet arra, hogy milyen intézkedések szükségesek a kockázat lehető legkisebbre csökkentéséhez, valamint a lehető legnagyobb mértékű nukleáris biztonság biztosításához.*”⁵³ Továbbá, még 2007-ben létrejött az Európai Nukleáris Biztonsági Szabályozó Hatóságok Csoportja (ENSREG).⁵⁴ Ennek keretében Európai Tanács 2011. március 24-25-i következtetési alapján, a hatáskörrel rendelkező nemzeti szabályozó hatóságok – a Bizottsággal együtt – elvégezték a Közösség területén található minden atomerőmű átfogó kockázat- és biztonsági értékelését, az úgynevezett ellenállóképességi próbát.⁵⁵

IV. Konklúzió

A környezetvédelmi jog és a nemzetközi nukleáris jog összefonódása számos területen tetten érhető. Jellemzően a szabályozási területre, a szigorúbb és *novum* jelleget képviselő rendelkezések elfogadása általában valamilyen nagy hatású esemény kapcsán, utánkövetés jelleggel kerülnek elfogadásra. A legújabb „lökéshullám” mindenképpen az alig egy évtizede, Fukusimában bekövetkezett katasztrófa volt. Ahogyan arra tanulmányomban rámutattam, mind az uniós, mind a nemzetközi nukleáris politikára és szabályozásra hatással voltak a történetek. Ugyanakkor érdekes kérdésként merülhet fel, vajon Japán új ártalmatlanítási terve, amely szerint a radioaktív hűtővizet a tengerbe juttatják majd ki,

⁵¹ Uo. 37–45. pp.

⁵² A Tanács 2014/87/EURATOM Irányelve (2014. július 08.) a nukleáris létesítmények nukleáris biztonsági közösségi keretrendszerének létrehozásáról szóló 2009/71/Euratom irányelv módosításáról. HL L 219., 2014.7.25., 42–52. pp. CELEX-32014L0087.

⁵³ 2014/87/EURATOM (5).

⁵⁴ 2007/530/Euratom: A Bizottság határozata (2007. július 17.) a nukleáris biztonsággal és hulladékkezeléssel foglalkozó európai magas szintű csoport létrehozásáról. HL L 195., 2007.7.27., 44–46. pp. CELEX-32007D0530.

⁵⁵ Az Európai Tanács 2011-ben, 11. p. Elérhető: <https://www.consilium.europa.eu/media/21335/qcao11001huc.pdf> (2020. 12. 30.).

elvezet-e a jelenlegi egyezményi rendszer esetleges módosításához? Hiszen a vonatkozó nemzetközi szerződés, a Londoni Egyezmény és annak kiegészítő Jegyzőkönyve világos kereteket szab a radioaktív hulladékok tengerbe juttatásának. Azonban ezeket a kötelezettségeket még a Fukushima eset előtt határozták meg. A jelenlegi szabályozás szinte teljes egészében a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség értékítéletére bízta, hogy az adott radioaktív hulladék kijuttatható-e a tengerbe. Mindenképpen Japán kötelezettsége a széles körű konzultáció lefolytatása és aktuálissá válik az Egyezmény által meghatározott negyedévszázados felülvizsgálati időszak is. Így nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a nemzetközi közösség a nemzetközi nukleáris jog szabályozásán keresztül igyekszik majd gátat szabni az oly nagy visszhangot kiváltó tervnek. Azonban ne felejtjük el, hogy a változtatásokat Japánnak is el kell fogadnia ahhoz, hogy reá nézve is alkalmazhatóak legyenek. Így inkább lehet bízni a nemzetközi közösség által kifejtett nyomásgyakorlás eredményességében.

Véleményem szerint a szennyezett víz ártalmatlanításának kérdése újra megerősítette a nukleáris jog és a környezetvédelmi jog összefonódását. A radioaktív hűtővíz tengerbe juttatásának engedélyezése legalább annyira esik a nemzetközi környezetvédelmi jog kereteibe, mint amennyire a nukleáris jog alkalmazási körébe. Így meglátásom szerint két kérdésre kell választ adni a terv végrehajtásának engedélyezéséhez. Vajon az nem ütközik-e a Londoni Egyezményi rendszer által meghatározott kötelezettségek teljesítéséhez? És ha nem, akkor a kibocsátás nem sérti-e meg a környezet védelmének nemzetközi standardjait. Utóbbi vizsgálata azonban már kívül esik jelen tanulmány fókuszán.

A Csernobilban bekövetkezett balesetet követően a nemzetközi közösség államai abban a tudatban üzemeltették atomerőműveiket, hogy azok egyrésztől hozzájárulnak a szén-dioxid semleges energiatermelés megvalósításához, másrésztől a biztonsági előírások szavatolása megelőzi egy újabb katasztrófa bekövetkezését. A 2011-ben, Fukusimában történtek újra ráébresztették az országokat, hogy a nukleáris energia alkalmazása folyamatos veszélyt hordoz magában. Bár Japánban események sorozata volt szükséges ahhoz, hogy a reaktorok megsérüljenek és a szennyezés megtörténjen, hasonló jelenségek bekövetkezését nem lehet kizárni a jövőben sem. Az olyan természeti események mint a földrengések, áradások és a szökőár jelentős biztonsági kockázatot jelentenek a nukleáris erőművekre. Ezek nem zárhatóak ki teljesen, így megfontolandó, hogy a jövőben az államok inkább a megújuló energia felé forduljanak majd.

Egyet lehet érteni *Joseph Daul* egykori Európai Parlamenti képviselő szavaival: „*biztosak lehetünk abban, hogy lesz olyan, hogy „Fukusima előtt” és „Fukusima után”*”.⁵⁶ Vajon napjainkban Fukushima után vagyunk-e? Véleményem szerint még nem mondhatjuk azt, hogy a 2011-es katasztrófa következményeit elhárították. A 2020-as esztendő fejleményei is azt mutatják, hogy a balesetet követő környezeti károk még nem kerültek kezelésre és további szennyvezéstől kell tartani. Ahogyan ezt korábban is megjegyeztem, Japán jelenlegi tervei szerint csak a radioaktív szennyezett hűtővíz felszámolása több évtizedes, 2050-ig tartó folyamat lenne. Az, hogy a nukleáris létesítményben bekövetkezett baleset pontosan milyen hatással lesz a nemzetközi nukleáris jogi szabályozásra, csak később lesz egyértelmű. Látható, hogy a

⁵⁶ Joseph Daul, a PPE képviselőcsoport nevében 2011. április 5. Strasbourg. Elérhető: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CRE-7-2011-04-05-ITM-003_HU.html?redirect (2020. 12. 30.).

2011-es baleset újra a nemzetközi közösség figyelmének központjába állította a nukleáris létesítményeket és a kapcsolódó biztonsági kérdéseket.

ORSOLYA JOHANNA SZIEBIG

INTERSECTIONS OF INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LAW AND NUCLEAR LAW - NEW DEVELOPMENTS AND TRENDS

(Summary)

In recent decades, nuclear law has become a key area of public international law and has found its way into the states' domestic law. Simultaneously, the use of atomic energy and the safe operation of nuclear power plants have been strongly questioned, thanks to accidents since the 1980s, which have caused severe environmental damage and other adverse consequences.

Interestingly, the first instruments of international nuclear law were not considering environmental aspects at all. Meanwhile, the growing public interest in hazardous activities led to the appreciation of ecological preservation, which has also found its way into the regulation of nuclear issues. In my research, I focus primarily on the last decade of international nuclear law, outlining the latest developments. However, when it is necessary, I also raise historical implications. The core international conventions are mentioned in which nuclear law and environmental law have been directly and indirectly intersected. Finally, I will examine the consequences of the 2011 Fukushima nuclear power plant accident and the recent happenings connected to damage control.

In the first part of my paper, I summarise the path, how international nuclear law and environmental law approached. Later, the focus is on the effects of nuclear accidents, mainly the Fukushima accident from 2011, pointing out the new 'trends' of international nuclear law. Fukushima's happenings raised several concerns again towards using atomic energy as a source and questioned the nuclear energy's "clean energy source" title, which is a popular concept nowadays.

TAMÁSI ANNA ÉVA*

Érvek és ellenérvek a polgári házasságról, külföldi minták hatása a magyar törvényhozásra**

A polgári házasság bevezetése hatalmas horderejű döntés volt hazánkban, ezzel a katolikus egyház egy olyan intézmény felett veszítette el jogalkotási, jogalkalmazási jogosultságait állami szinten, amely több évszázadon át kizárólagos hatáskörébe tartozott, és a reformáció, valamint az állami szerepvállalás ellenére is egészen a 19. század végéig mondhatni a legfontosabb tényező volt a házassági jurisdictio-ban. Érthető tehát, hogy a katolikus egyház nem mondott le könnyedén e jogairól, hatalmas érvágásnak tekintette a döntést, mivel egyik szentségéről és fő intézményéről van szó, amelyet mindig is saját ügyeként kezelt.¹ Bár volt olyan egyházjogász, aki maga is elismerte, hogy állami szinten kell egységesíteni e fontos területet, nem maradhat a különböző egyházjogok szabályozási körében.²

Tehát az egész Európában megfigyelhető, és Magyarországra is begyűrűző szekularizálódási folyamatoknak, valamint az egyre inkább átláthatatlanná váló, egymásnak sokszor ellentmondó törvényi szabályozásnak köszönhetően a 19. század folyamán hazánkban is komolyan napirendre került a polgári házasság bevezetésének gondolata.³ A polgári házasság bevezetésének egyes konkrét politikai lépéseit, törvényhozásbeli mozzanatait már többen alaposan bemutatták mind állami jogi, mind egyházjogi nézőpontból⁴, jelen tanulmánynak így nem képezi tárgyát, sokkal inkább az egyes ütköztetett

* adjunktus, SZTE ÁJTK Európai Jogtörténeti Tanszék

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Az egyháznak eredendően, isteni jog alapján saját és kizárólagos joga a házassági ügyeket szabályozni. Erről lásd bővebben: ERDŐ PÉTER: *Egyházjog*. Budapest, 2014.

² CSIKY VIKTOR: *Észrevételek némely vegyes házasságok érvényességi kérdéséhez*. In: Jogtudományi Közlöny 1879/27. 209–210. pp.; Jogtudományi Közlöny 1879/28. sz. 217–219. pp.

³ II. József törvényhozásában találkozhatunk először a polgári házasság gondolatával.

⁴ PL.: NAGY ANDREA: *A házasság intézménye a dualizmus utolsó két évtizedében*. In: *Belvedere Meridionale*, 2007. febr.-márc. XIX. évf. 1–2. szám; TANCZIK BALÁZS: *Egyházjogi változások és azok civiljogi hatásai Magyarországon a XIX. század második felében*. Budapest, 2012.; HERGER CSABÁNÉ: *Jogátvitel vagy európai szintű jogalkotás. Az 1894. évi XXXI. tc. megalkotása az európai jogfejlődés tükrében*. In: Béli Gábor – Kajtár István – Szekeres Róbert (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok VIII.* Pécs, 2005.; HERGER CSABÁNÉ: *A házassági jogalkotási és jogalkalmazási hatáskör helye az állam és az egyház közötti kapcsolatban*. In: *Jogelméleti Szemle* 3/2000.

véleményeket szeretném felvázolni, elemezni, hogy a legteljesebb képet kaphassuk a két oldal álláspontjáról, érvrendszeréről.

Emellett fontosnak tartom annak bemutatását, hogy a házassági törvényjavaslat vitája során milyen külföldi mintákkal érveltek egyházi és világi oldalról egyaránt.

1. Egyházi érvelés

Katolikus oldalról a politikai vitában egyik vezető személyiség Schlauch Lőrinc bíboros, váradi püspök, egyházjogász volt, aki a polgári házasság bevezetésével kapcsolatos nézeteit, érvrendszerét külön monográfiában is megjelentette, emellett a törvényjavaslat vitájában aktívan részt vett. Főbb gondolatai a következők voltak: „A törvényjavaslat mélyen járó változásokat van hivatva Magyarországon előidézni. Minden eddig létezett házassági jogviszonyokat nem létezőnek tekintvén: egészen új elvek szerint, egészen új alapon, - nem a százados jogfejlődésre támaszkodván, hanem az ideális jogállam ma még ki nem forrt, Magyarországon pedig csak a jogi katedrákon előadott principiumai nyomán akar házassági jogot teremteni.”⁵ Szerinte ez a kísérlet a házasság jogi szilárdságát, erkölcsi alapját fogja megingatni. Ezenkívül megsérti a katolikusok vallásos érzelmeit azzal, hogy azt követeli, tagadják meg saját vallásuk dogmáit és hajoljanak meg képzelt alkotmányos dogmák előtt, valamint elvárja, hogy ismerjék el az állami házasságot érvényesnek, saját egyházi törvényeik egy részét pedig érvénytelennek. Tehát a keresztény házasságot, mint államra nézve nem létezőt kívánja tekinteni.⁶

Teljesen más megközelítésben látták tehát a helyzetet a katolikus cikkekben, monográfiákban, mint az állami törvényhozók: ezekben a 2000 éves hagyománnyal szembenő, a történelmi gyökereket meghazudtoló rendelkezéseknek minősítették az új egyházügyi törvényeket. Szemléltetésül álljon itt egy további példa: „Azzal azután a törvény nem törődik: elmegy-e valaki templomba, vagy nem. Neki az is jó, ha valaki nem megy el templomba és nem esküszik meg, csak nála jelentkezzék; ennek a házassága törvényes lesz előtte. Nem bánja, ha zsidóasszonnyal, vagy bálványimádó tatárnak leányával, vagy akár valami pogány szerezsen kisasszonnyal jössz is elébe; az neki törvényes házasság lesz. De ha maga a római pápa, vagy az ország primása előtt tennéd is le a hitet, ha maga a király Ő felsége lenne is a násznagyod, ez törvénytelen lenne előtte. Sérelmezik, hogy úgy tekint a magyar törvényhozás a házasságra, mintha arról Isten előtt nem kellene számot adni, továbbá az isteni törvény ellenére a saját törvényei alapján felbontja a házasságokat, amely teljesen jogtalan tett.”⁷

Továbbá úgy vélték, hogy az emberek morálja, felfogása szempontjából is nagyon ártalmas a polgári házasság, és ezzel a válás lehetőségének bevezetése, ez végső soron az állam alapjának, a család intézményének a megrendüléséhez is fog vezetni. Tehát az állam önmaga ellen is dolgozik ezekkel a törvényekkel. Azért jutottak erre a következtetésre, mert úgy vélték, ha a veszekedő, ne adj Isten kegyetlenkedő házasság úgy tudja,

⁵ SCHLAUCH LÖRINCZ: *Fölterjesztése az „egységes polgári házasságjogról” szóló törvényjavaslatra és indoklására*, Franklin. Budapest, 1893. 1. p.

⁶ SCHLAUCH 1893, 1–4. pp.

⁷ POLGÁRTÁRS: *Új magyar házasságjog*. Budapest, 1894. 3–5. pp.

hogy nem válhat el semmiképp, akkor próbál különbbé válni, az otthoni béke kedvéért visszafogni magát, és a házastársa is többet tűr vele szemben, megpróbálják minél inkább helyrehozni a házasságukat, mert a válás nem lehet megoldás a problémáikra. Akkor azonban, ha bevezetik az egyszerű polgári elvástást, már nem fognak a házasságukért küzdeni, egyik fél sem fog tűrni a másikkal szemben, hanem rögtön más oldalán próbálja majd keresni a boldogságot.⁸ Ebben a gondolatmenetben is van logika mindenképpen, és bizonyos esetekben igaza van az ezzel érvelőknek, valóban sok házasságot lehetne e módon megmenteni. Azonban kérdés, hogy a teljesen megromlott házasságot kell-e erőltetni, valóban az szolgálja-e a házaspár és a gyermekek lelki üdvét, ha egy lelkileg fojtó környezetben, esetleg testi bántalmazások közepette kell-e élniük mindennapjaikat. Bár erre az volt a válasza a katolikus oldalnak, hogy a válás behozatala sem szüntette meg a rossz házasságokat, inkább szaporította azokat. Ugyanis ha valaki el is válik a rossznak tartott hitvestársától, semmi garancia nincs arra, hogy jobbat fog kapni.

Véleményük szerint a kálvinisták csakis azért támogatják a polgári házasságot, hogy ezzel a katolicizmus gyengítve legyen, hogy a katolikus hitelveken csorba essen. Ugyanis eddig csakis úgy válhatott el egy katolikus az állami törvények szerint, ha áttért egy másik hitre, mivel onnantól kezdve az új hitelvek szerint kellett kezelni a házasságát, és a protestánsoknál a válás megengedett volt. Azonban az új polgári törvények szerint már katolikusként is elválhat az állami törvények szerint, és ez komoly sérelem a katolikus egyházra nézve.⁹

Az állam azon álláspontjára is megvolt a katolikus válasz, miszerint a polgári házasság bevezetése annak az erkölctelenségnek is gátat szab, hogy valaki csak azért tér át egy másik hitre, hogy elválhasson a házastársától. A katolikus nézőpont válasza erre az, hogy éppen az állam volt az, aki ennek az erkölctelenségnek utat engedett az elhibázott törvényhozásával és törvénykezésével, és erre nem az a megoldás, ha újabb téves törvényeket alkot, hanem ha a korábbi törvényeket hatályon kívül helyezi, és visszaadja a szentszékek hatáskörébe azon ügyeket, ahol azok eddig is következetesen és ellentmondások nélkül voltak elintézve.¹⁰

A katolikus főpapok egyébként abban maximálisan egyetértettek az állammal, hogy a jelenlegi (19. század végi) állapot tarthatatlan, ezért kidolgoztak egy megoldási javaslatot a kialakult áldatlan állapotokra, és ezáltal a házasság reformjára. Ennek esszenciáját a következő három pontban foglalhatjuk össze. Egyrészt érvényben szeretnék volna hagyni az egyházjogot és az egyházi jurisdictio-t a katolikusokra és a keletiekre nézve, a többi állampolgárra vonatkozóan pedig egységes állami házasságjog és törvénykezés behozatalát javasolták. Másrészt fontosnak tartották volna, hogy az 1868. évi LIII. tc.-et módosítsák, és mondják ki, hogy a katolikus felek között kötött házasság abban az esetben is a kánonjog és az egyházi bíróságok által ítélandó meg, ha valamelyik vagy akár mindkét fél más vallásra tér át. Ugyanez vonatkozna a vegyes házasságokban is a katolikus félre. Megoldási javaslatuk harmadik pontját pedig az képezte, hogy a vegyes házasságokra vonatkozóan egységes jogot kellene alkotni, ez az egységes jog pedig a kánonjog lenne, tehát amennyiben legalább az egyik fél katolikus, az egész házasság és

⁸ POLGÁRTÁRS 1894, 6–7. pp.

⁹ POLGÁRTÁRS 1894, 9–10. pp.

¹⁰ POLGÁRTÁRS 1894, 22–23. pp.

jogkövetkezményei a kánonjog alapján, egyházi bíróságokon ítéltessen meg.¹¹

Fontos kiemelnünk, amelyre már a 19. század második felében felhívták jeles szerzők a figyelmet, hogy az egyházjogot is úgy érdemes igazán vizsgálni, úgy kaphatjuk a legteljesebb képet róla, ha a hazai viszonyokkal, adatokkal, tendenciákkal, polgári jogi környezettel együtt vizsgáljuk. Kováts Gyula szomorúságát fejezte ki, hogy régebbi egyházjogi munkák inkább tekintettel voltak erre, és ösztönözték a tudománnyal foglalkozókat, mint a 19. századi szerzők, ezen kívánt ő is változtatni átfogó monográfiájával.¹²

Kováts Gyula egy lehetséges megoldási javaslatot vázolt fel monográfiájában az áldatlan állapotok megoldására. Ennek fő gondolatait azért is tartjuk szükségesnek bemutatni, mivel az egyház álláspontja és megoldási javaslata nagyban hasonlít erre, és nagyon megalapozott, összeszedett gondolatmenetet vitt végig. Munkájában kifejtette, hogy az esetről esetre való törvényhozás, amely Magyarországon zajlott 1790-től kezdve, szükségszerűen a jogi szétdarabolódáshoz vezetett. Azt is megállapította, hogy a jozefinizmus hatására történt, és nem a magyar törvényekre vezethető vissza, hogy a vegyes házasságok szabályozásába állami belenyúlás történt, azt a jól működő és egységes rendszert megszüntették, miszerint a vegyes házasságokat egységesen a kánonjog alapján ítélték meg.¹³

Kováts úgy gondolta, hogy nem az lehet a megoldás az évtizedek alatt keletkezett kaotikus viszonyokra, ha külföldről vesz át a magyar állami jogalkotás valamilyen házasságjogi mintát, amelynek itthon semmi hagyománya nincs, hanem ha a saját jogfejlődésünkből kiindulva próbáljuk valamilyen módon egységesíteni házassági jogszabályainkat. Igaza alátámasztására párhuzamot vont az népiskolai közoktatás 19. századi reformjával. Ott is kezdetben divatba jöttek a felekezet nélküli iskolák, azonban a szekularizáció mellett döntő községek hamar rájöttek, hogy mégsem az a legjobb út, és visszavágytak a régi állapothoz, a katolikus népiskolákhoz, így szép lassan visszakerültek az egyház kezébe a népiskolák.¹⁴

A következő megfontolandó szempontokat állította a törvényhozás elé a házassági joggal kapcsolatban. Úgy vélte, hogy fel kell ismernie a törvényhozóknak, hogy a házasság már a jogi szabályozás előtt is létezett, amikor két ember eldöntötte, hogy együtt akar élni. Ez az isteni jogból következik, az embernek a természetjog adta alapvető joga, hogy házasságban éljen, amely már a teremtésre visszavezethető, ez által az egyházi kapcsolata elvitathatatlan, és nem lehet figyelmen kívül hagyni a törvényhozás során. Szó sem lehet tehát arról, hogy a házasságot mint pusztán jogi valóságot, jogviszonyt szabályozzák. Ugyanis nem a jogrend hozza létre, azt már készen találta, és maximum a társadalmi együttélés zökkenőmentessége okán szabályozhatja. A jogrend fő feladata tehát a házasság intézményének megóvása. Kováts azt tartotta volna a helyes megoldásnak, ha az egyházjogot vennék alapul a házasság szabályozásánál, ahogy azt II. József pápense is tette, és a polgári házasságnak („pótpolgári házasság”) csak kiegészítő szerepet szánna. Tehát főszabálynak azt tekintené, hogy a házasságok az egyházak előtt köt-

¹¹ Az 1892. évi február hó 18.-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház irományok. XV. kötet. Budapest, 1894. 67. p.

¹² KOVÁTS GYULA: *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára*. Budapest, 1883. VI. p.

¹³ KOVÁTS 1883, 239–247. pp.

¹⁴ KOVÁTS 1883, 251–252. pp.

tessenek, a katolikus házasság főbb tételei szerinte házasság dolgában állami elismerést igényelnek (pl. a felbonthatatlanság). Amennyiben viszont pap, lelkész nem venne részt a házasság megkötésében, legyen egy állami közeg, amely előtt az állam házassági joga érvényesülhet. A házassági ügyek feletti törvénykezést is állami kézbe tenné, hogy az állami törvények teljesen kikényszeríthetők legyenek, tehát az államra és polgáira csak az állami hatóságok ítéletének lenne ereje. Azonban véleménye szerint semmiképpen sem szabad megszünteti az egyházi bíráskodást házassági ügyekben, ugyanis kell lennie egy olyan fórumnak, amely a vitát a saját joga – az egyházjog – szempontjából eldöntené. Viszont az egyházi bíróság ítéletének az egyházon belül volna értelme, valamint az egyház és hívei közötti viszonylatban.

A katolikus vallás hittételeinek előtérbe helyezésével létrejövő vallási egyenlőtlenséget felismerte, azonban véleménye szerint teljes egyenlőséget nem lehet és nem is kell létrehozni, tekintettel a különböző vallásokhoz tartozók eltérő számarányaira. Azonban bizonyos tételeknél, mint például a felbonthatatlanság, úgy véli, hogy apró engedményeket kell tenni államilag a protestánsok hitelveire tekintettel. Viszont vegyes házasságoknál (és természetesen katolikus házasság esetén is) a felbonthatatlanságot kell érvényre juttatni, ami a protestáns félre nézve nem a legjobb, de még mindig kisebb bajokkal járna, mint a korábbi állapotok.¹⁵

Összefoglalva tehát az az ő gondolatának vezérelve, hogy a magyar jogfejlődésből, a hazai jogintézményeinkből kell kiindulni, és megoldást találni, nem pedig külföldi jogok átvételével kell megoldást keresni a problémákra. Egyrészt mert a külföldi intézmények sok helyen már ott kudarcba fulladtak (pl. a német birodalmi törvény), másrészt a magyar emberek is könnyebben azonosulnak a régi, bevált szabályozással, mint az idegen, tőlük távol álló joggal. „Házassági törvényhozó a história szövétnekével kezében járhatja csak a maga biztos útját.” Ugyanakkor az egységes polgári házasság bevezetése elkerülhetetlen, azonban ez alatt nem feltétlenül a polgári hatóság előtt kötött házasságot kell érteni. A cél tehát, hogy a világi és az egyházi jog együtt, egymást kiegészítve, együttműködve szolgálja a közösség javát.¹⁶

2. Állami érvelés

Ezzel szemben az állami vezetők, törvényhozók más szemszögből közelítették meg a kérdést. A házassági törvény indokolásában kifejtették, a törvény abból indul ki, hogy a házassági viszony mind a természeténél, mind a felek akaratánál fogva egy egész életre szól. Azonban, ha ez a viszony olyannyira megromlott, hogy már nem szolgálja a házasságkötés célját, akkor az államnak nincsenek meg az eszközei ahhoz – a házassági viszony erkölcsi jellegéből kifolyólag –, hogy kényszereszközökkel beavatkozzon, azt helyrehozza, ahogy tehetné ezt bármilyen más jogviszony esetén. Tehát mikor már a családi béke helyébe az engesztelhetetlen gyűlölet és megvetés került, nem helyénvaló, hogy bizonyos eszményeknek, amelyek a gyakorlatban kivitelezhetetlenek, alárendeljék a felek javát. Továbbá azzal érveltek, hogy amennyiben meg van tiltva a házasság fel-

¹⁵ KOVÁTS 1883, 267–272. pp.

¹⁶ KOVÁTS 1883, 286–290. pp.

bontása, azzal még nem tudják meggátolni a házasságon kívüli együttéléseket és a törvénytelen gyermekek születését, amely erkölcstelen állapotokhoz fog vezetni szükség-szerűen. Már csak az ember természetéből kiindulva sem lehet az ezektől való tartózkodást megkövetelni, mivel az ember társas lény, és bármennyire szeretne, az esetek többségében nem tud megfelelni annak az elvárásnak, hogy egyedül élje le az életét, mivel a házastársától ágytól és asztaltól el van választva, viszont új kapcsolatot nem létesíthet. Azoknak a gyermekeknek a helyzetéről nem is beszélve, akik törvénytelen együttélésből születtek, és hibájukon kívül, pusztán a születésük törvénytelenességéből kifolyólag az egész életük során erkölcsi nehézségekkel kell megküzdeniük.¹⁷

Továbbá kifejtették azt is, hogy a nőt általában súlyosabban érinthetik a szeparáció következményei, pláne amennyiben az ő hibájából következett be az ágytól és asztaltól történő elválás. Ekkor ugyanis nem tarthat igényt házastársi tartásra, és egyéb vagyoni viszonyai is kedvezőtlennek válnak, amely egyenes út ahhoz, hogy nyomorba, esetleg erkölcstelen pénzkeresetbe sodorja az asszonyt. Erre a helyzetre is az elválás a megoldás, amely esetén új családot alapíthat az asszony, és nincs kitéve a fentebb említett veszélyeknek.

Az állami érvelés szerint a közerkölcsöket egyáltalán nem fogja rombolni a válás megengedettsége, mivel ez csak nagyon szigorú követelmények teljesülése esetén, végső esetben lehetséges, amellyel elejét veszik annak, hogy ezzel a lehetőséggel könnyelműen visszaélhessenek. Ráadásul úgy gondolták, hogy éppen az nem tesz jót az erkölcsöknek, hogy amennyiben az ágytól és asztaltól elválasztott felek új, nem törvényes kapcsolatot létesítenek, ezt is nagyon könnyen fel fogják rúgni, és egymás után egyre több emberrel fognak tiltott viszonyban élni. Mivel úgy vannak vele, hogy ha törvényesen a bírósághoz fordulnak, akkor sem kapják vissza a szabadságukat, akkor sem tudják a viszonyaikat törvényesen rendezni, így felesleges az állami vagy akár az egyházi szervekhez fordulni. Amennyiben viszont a polgári házasság révén lesz erre lehetőségük, úgy a törvényesen rendezett házasságot fogják inkább választani.

A törvényhozók és magyarázók véleménye szerint a gyermekeknek is ez az új törvény szolgálja igazán az érdekeit, mivel egy rossz házasságban, szeretetteljes légkör nélkül, állandó feszültségben felnőni egyáltalán nem tesz jót a gyermeknek, sőt, súlyos lelki traumának teszi ki inkább, holott a gyermekek valódi érdeke a szülőket boldognak látni, és szeretetben élni.

A házasság felbontásával kapcsolatban egyébként leszögezték, hogy a válás nem kényszerítő jog a házasfelekre nézve, tehát amennyiben ők a vallásuk hitelveinek meg akarnak felelni, ezt minden további nélkül megtehetik, aki tehát a hite és lelkiismerete szerint házasságát nem tartja megszüntetettnek, mindenben hű maradhat vallásos meggyőződéséhez. Így amennyiben állami törvény kimondja a házasság felbonthatóságát, ezzel csakis azt deklarálja, hogy megszűnik az állami kényszer a felbonthatatlanság elvének megtartására, ellenben sem az egyházak szabadsága, sem a lelkiismereti szabadság nem sérül.

A válás ultima ratio jellegét azzal is igyekeztek alátámasztani, hangsúlyozni, hogy megszüntették az új házassági törvénnyel a korábban érvényben volt, még II. József pápától életre hívott, és a bírói gyakorlat által jelentősen tágított szabályt, miszerint a

¹⁷ MÁRKUS DEZSŐ: *A házassági jog és az anyakönyvi törvény kézikönyve, az 1894. XXXI., XXXII. és XXXIII. törvények és az azokra vonatkozó összes rendeletek és utasítások.* Budapest, 1895. 98–99. pp.

felek legyőzhetetlen gyűlölet címén kérhették a házasság felbontását. Ebben az esetben ugyanis jogilag értékelhetetlen momentumok, érzelmi mozzanatok, és sokszor csak egyik fél akarata alapján bontották fel a házasságot, amely nem kedvezett az intézmény állandóságának. Továbbá nem engedi meg a Ht. a felek kölcsönös megegyezésével történő válását sem, ahogy ezt már több ország törvényhozása behozta a gyakorlatba, ugyanis véleményük szerint a házasság nem alacsonyítható le egy vagyoni jogi szerződés szintjére.¹⁸

Tehát az egyházpolitikai törvényeknek, amelyek a 19. század végén keletkeztek, a törvényhozók szerint a következő elrendő céljai voltak. Mindenekelőtt megszüntetni a házassági jogszolgáltatás terén tapasztalható bizonytalanságot, e tekintetben egységes jogot alkotni. Ezen kívül a vallásszabadság eszméjének megfelelően megszüntetni a különböző vallású állampolgárok közötti dogmatikai válaszfalakat, továbbá az anyakönyvezést kivonni a különböző vallásfelekezetek kezéből, hogy az az állami közigazgatás egyik legfontosabb ágává válhasson.¹⁹

A szabadelvű kormány törvényjavaslatáról a liberális szerzők nagy párosszal nyilatkoztak, örömeiket fejezték ki, hogy szakított a törvényhozás a középkorinak nevezett felfogással, és modern, új házassági jogot alkotott. Úgy vélekedtek, hogy a haladó kor szellemének kell győzedelmeskednie, a nemzeti identitásnak, ami elképzelhetetlen egységes törvényi rendszer nélkül. Egy „nemzet-testre” van szükség, ahogy megszületett az egységes Németország és Olaszország, hazánkban is olyan egységet kell teremteni Erdély és Magyarország között, amelyhez szükséges az, hogy a magánjogi viszonyokat az állam rendezze. Megfogalmazásukban ez így hangzik: „Most arról van szó, hogy a modern magyar állam birtokába vegye idegenek által bitorolt jogát. Arról van szó, hogy polgárainak magánjogi viszonyai fölött rendelkezze. Arról van szó, hogy egységes rendet állítson abban az irtózatossá anarchiában, mely a magyar állampolgárok házassági jogviszonyai fölött orgiát ül.”²⁰

Az egyházi vezetők, közvetlenül a polgári házasságkötés bevezetése után, 1895. augusztus 31-én egy püspöki közös körlevélben közvetítették álláspontjukat papjaik felé, hogy miként járjanak el annak kiküszöbölésére, hogy az egyház és az állam között összeütközésekre kerüljön sor. Feladatuk tűzték ki, hogy figyelmeztetni és kötelezni kell a híveket, hogy házassági szándékukat először a lelkészüknek jelentsék be, hogy ő megvizsgálja, lehetséges-e ez, nem áll-e fenn valamilyen akadály, érvényes és törvényes házasságot tudnak-e kötni. És csakis akkor keljenek egybe polgárilag, ha a lelkész már megbizonyosodott róla, hogy az egyházi házasságnak semmi sem áll útjában.²¹

3. Sajtó

Természetesen a sajtóban is megfigyelhettük az iménti kettősséget, azaz a különböző sajtóorgánumok vagy a polgári házasság bevezetése ellen, vagy amellet érveltek erőtel-

¹⁸ MÁRKUS 1895, 98–102. pp.

¹⁹ BUKOVSKY VIKTOR: *Útmutató anyakönyvi és házassági ügyekben az új módosítási törvény felölésével*. Budapest, 1907. 6. p.

²⁰ CERBERUS: *Polgári házasság és a papok*. Pécs, 1894. 10. p.

²¹ SCHERMANN EGYED: *A házasság jogi és erkölcsi szempontból*. Budapest, 1913. 12–13. pp.

jesen. Nem volt ritka, hogy némely újság valamelyik püspök e tárgykörben kiadott nyilatkozatát átvette, azt elemezte.²²

A polgári házasság bevezetése körüli viták során a katolikus egyháziak igazuk alá támasztására nagyon láttató, néhol kicsit szentimentális hasonlatokkal is éltek: „Mert nehogy úgy járjon, mint azon ember, ki hogy teste szabadabb legyen, a lelkét elúzi magából, s lesz belőle hulla; vagy mint az épület, melyből a köveket összetartó mész kiszedetik és lesz belőle omladék.”²³

Ezzel szemben a katolikusokkal nem szimpatizáló, e korban divatos szóhasználattal „anti-katolikus” sajtó gyakran emlegette, és hevesen sürgette a polgári házasságot. A Hon című lap még a katolikus papságot is szerette volna megnyerni olyan ígéretekkel, hogy ha valamely tagja (pap) házasságot szeretne kötni, nyugodtan tegye meg, ugyanis nem lesz semmiféle jogkövetkezménye, mert a javadalma, nyugdíja, egyéb kiváltsága akkor is megmarad. Természetesen ezt nem hagyták szó nélkül, pontos egyházi jogi választ adtak rá: „E biztatás csalfasága, hogy ne mondjam gonoszsága kitűnik nem csak az egyház kánonjából, melyek szerint a házasságra lépni merő pap álnejjével együtt, ha ez az akadályt tudta, kiközösítettik, és javadalmától sőt papi czimén birt nyugdíjától is megfosztatik.” (cap. unic. de consangvineit. in Clement. és can. 16. Dist 81.)²⁴

A Századunk című folyóirat várta és támogatta a polgári házasság bevezetését, erről a következőképpen írt: „Nem tesz-e a ministerium megint fél lépést, ahelyett, hogy határozottan és ingadozás nélkül megtestesítse a társadalom egyik nagy követelményét (!)”.²⁵ Ugyanez a lap a Katolikus Néplapot is támadta, mondván: „nemhogy felvilágosítaná, oktatná olvasóit, a vallási fanatizmust igyekszik benne felébreszteni, hanem a polgári házasság ellen szórja rágalmaikat és felkiált: mi ez más, mint lelkiismeretlen ámitása a tanulatlansága folytán hiszékeny népek? Mi ez más, mint rosszakaratú lázítás azon liberális reformok ellen, melyeket a kormány életbe léptetni törekszik?”²⁶

Erdélyi folyóiratokban is sokat foglalkoztak a kérdéskörrel, valamint 1895-ben az első polgári házasságról is nagyon részletesen tudósított a korabeli sajtó.²⁷ Ennek mi-kéntje egyébként nagyon pozitív visszhangra talált, ugyanis mindkét fél nagyon szimpatikusan állt a kérdéshez. Az állami tisztségviselő hangsúlyozta, hogy az egyház felé tartozó kötelességeket is teljesítsék a felek, az egyháziak pedig arra buzdították a híveket a szószerűről, hogy az állami jogszabályoknak is tegyenek eleget.²⁸

Publicisztikák sora jelent meg tehát a különböző újságokban, folyóiratokban a téma kapcsán, magas színvonalú és komoly érvelések láttak napvilágot mindkét oldal képviselőinek tollából egyaránt. A püspöki korból, a papságból, a hívekből nagy tiltakozást váltott ki a törvény elfogadása.

Nem történt ez másképpen Veszprémben sem, ahol a helyi újság – a Veszprémi Hir-

²² Pl. *Nemzet* 1895, 14. évf. 4487. sz. 1. p.

²³ PORUBSZKY JÓZSEF: *Értekezés a polgári házasságról*. Eger, 1868. 12. p.

²⁴ PORUBSZKY 1868, 1. p.

²⁵ *Századunk*, 1868. I. évf. 5. sz. 3. p.

²⁶ *Századunk*, 1868. I. évf. 6. sz. 5. p.

²⁷ Nem csak Erdélyben, Budapesten is beszámoltak a lapok az első polgári házasság megkötéséről, nagy részletességgel. Ráadásul nemcsak a budapesti kötésről, hanem több vidéki nagyváros első polgári frigyeréről is. Pl. *Pesti Hírlap* 1895. október 2-i száma, 17. évf. 270. sz. 6–7. pp.

²⁸ Erről ld. bővebben: CHIMPAN (KOVÁCS) NOÉMI-EMESE: *A polgári házasság bevezetése körüli ellentétek*. In: IX: RODOSZ Konferenciakötet. Kolozsvár, 2012.

lap – politikai rovata minden számban hosszú hasábokon keresztül foglalkozott a kialakult helyzettel, a törvényjavaslattal (később törvénnyel) és nem mellesleg a liberális kormány helyzetével.

A katolikus szellemiségű újság nagy pátoisszal, hangzatosan fogalmazta meg hozzáállását, szemléletét: „a radikális egyházpolitika látszólag megerősítette ezen szabadkőmives-liberális rendszert, valójában azonban megásta sírját, mert ezen egyházpolitikai törvényjavaslatok ellen küzdeni fogunk mi katolikusok, s velünk együtt azok, kiknek szívéből az igazi vallásosság még ki nem halt s kiknek szívében a szó legnemesebb értelmében vett hazaszeretet tüze még lobog.”²⁹

Összefogásra buzdította híveit, melynek hatásosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy sorra alakultak a katolikus népkörök szellemi mentsváráként a kaotikus viszonyok között.

Külön érdekesség, hogy „*A miről liberális lapjaink hallgatnak*” címmel olyan rovatot is indított az újság, amelyben a katolikusok igazuk alátámasztására külföldi – leginkább olasz és portugál – példákat vonultattak fel arra nézve, hogy külföldön hogyan küzdenek a liberálisok „túlkapásai” ellen, továbbá milyen ballépéseik vannak az ottani szabadelvűeknek, és úgy általánosságban milyen károkat okozhat ez a szekularizálódási folyamat.³⁰

4. Külföldi kitekintés

Témánk szempontjából érdekes és hasznos lehet egy rövid kitérő erejéig a külföldi viszonyokra is pillantást vetni, ugyanis hazánk egyházüggyel és polgári házassággal kapcsolatos vitáiban, és a törvényhozási folyamatokban is gyakran találunk hivatkozást a külföldi állapotokra. Sőt, maga a törvényhozás is bizonyos helyeken a külföldi törvényeket, törvénytervezeteket használta ihletforrásként a hazai jogszabályok megalkotásakor. Honatyáink hol kritikusan tekintettek az egyes külföldről megismert jogintézményekre, és negatív példaként citálták őket, hol azok kiválóságát hirdették, amelyeket hazánkban is üdvös lenne bevezetni.

Kováts Gyula, a kor neves egyházjogásza, és a törvényhozási munkálatokban való közreműködésre is többször felkért, jeles szakembere ugyanakkor óva intette a jogalkotókat, hogy a külföldön megismert, és ott akár be is vált jogintézményeket gondolkodás nélkül bevezessék hazánkban. Arra figyelmeztetett ugyanis, amivel messzemenően egyet tudunk érteni, hogy mindig a hazai jogfejlődésből, a hazai jogintézményekből kell kiindulni, azokat kell zsinórmértéknek tekinteni a törvényhozás során. Egyrészt mert azok már kiállták az idő próbáját, másrészt a hazai törvénytisztelő állampolgároknak könnyebb azonosulni egy olyan szabályozással, amelyik nem egyik napról a másikra lett rájuk „kényszerítve”, hanem a hagyományokból már ismerhetik, vagy találkozhattak hasonlóval.³¹ Hozzá kell tennünk azonban, hogy természetesen vannak olyan dolgok, amelyeket nem árt a külföldi példákól leszűrni, akár negatív tapasztalatokat, akár pozitív, jól bevált szabályozást, így mindig érdemes vizsgálat alá vetni a külföldi mintákat.

²⁹ *Veszprémi Hírlap* 1894. dec. 2. 48. szám 6. p.

³⁰ Pl.: *Veszprémi Hírlap* 1894. dec. 2. 48. szám 8. p.

³¹ L. erről bővebben: KOVÁTS 1883.

A házassági szabályozás kapcsán leginkább az osztrák, a francia és a német szabályozás bír relevanciával, ugyanis hazánk házassági jogviszonyaira leginkább e három állam törvényhozása gyakorolt hatást. Németországgal kapcsolatban már ott leszögezhetjük az első párhuzamot, hogy náluk is hatalmas tarkaságot mutatott a házassági jogrend, nehéz volt nyomon követni, hogy kire éppen melyik jog az irányadó. Ráadásul ott még az is tarkította a képet, hogy a különböző német államoknak (a német egység létrejötte előtt főként) különböző házasságjoga volt. Bár ezen változtatott az 1875. február 6-ai birodalmi törvény, amely egységes házasságjogi szabályozást vezetett be, mégpedig a kötelező polgári házasság intézményén keresztül. Ezt a törvényt inkább elrettentő példaként hozták fel a korabeli magyar szerzők, mint olyat, amely néhány év alatt bizonyította, hogy mennyire elhibázott ez az út.³²

Mielőtt a konkrét szabályozásokra térnénk, nézzük meg először, hogy a kor néhány neves külföldi gondolkodja miként vélekedett a témában. Kitűnően körvonalazták a házassági törvényhozás feladatát a kor nagy gondolkodói, Savigny és Puchta.

Savigny három szempont kiemelését tartotta fontosnak: a házassági intézmény méltóságát, az egyéni szabadságot és a jogvédelmet. Ezek közül talán az első a legfontosabb, amely azt összegzi, hogy komoly tisztelettel kell viszonyulni ezen intézményhez a törvényhozás során, mivel ez az emberi lét lényeges és szükségképpen formája, másrészt az államra nézve is komoly relevanciával bír, létének mellőzhetetlen alapja. Nagyon fontos emellett, hogy az egyéni szabadságnak elég tér jusson, a feleknek kellő szabadságot kell nyújtani, mivel ezt kívánja meg a jogintézmény jellege. Harmadrészt a házasság terén a jogvédelem szerepe igencsak korlátozott, ez a szabadságból is adódik, a jogvédelem szempontjának csak nagyon kis szerepet szabad játszania. Ugyanis itt olyan szituációk alakulhatnak ki, ahol lehetetlen jogvédelmet nyújtani, mint például a hűtlen elhagyás esetén, vagy a házasságon belüli bántalmazások elkerülésére sem lehet biztosítékot adni. Kártérítésről pedig e jogviszonyok esetén nem eshet szó, ahogy például ezt a vagyoni jog terén a jog könnyen meg tudja oldani. Bár arra mindig figyelni kell véleménye szerint, hogy az egyéni szabadság ne hogy az intézmény rovására menjen, ugyanis a házasságnak olyan elismerésnek kell örvendenie, amely az egyéni véleménytől és a tetszéstől független.³³

Puchtának pedig az volt az alapgondolata, hogy a házasság jogi téren három szempontból is relevanciával bír, ugyanis egyházi, magánjogi és politikai intézmény is egyben. Ezért van az, hogy több jogág, jogrendszer is szabályozni kívánja, valamint kizárólag a saját jogterületéhez tartozónak próbálja elismertetni. Mind a magánjog, mind a közjog, mind az egyházjog megáélnak érzi, ezért ezek a területek egymással állandóan harcban állnak, és hol egyik, hol a másik kerül túlsúlyba. Puchta szerint az lenne a helyes, ha a házasság mint magánjogi jogviszony sértetlen maradna, azonban az egyház és az állam igényeit sem szabad nem létezőnek tekinteni és elnyomni. Egyiket sem szabad kizárólag érvényesíteni vagy túlsúlyba engedni a másik rovására, mert az hibás következményekhez fog vezetni. Ő is tárgyalta az egyéni szabadságot, akárcsak Savigny, és ő azt domborította ki ebből, hogy az egyház és az állam jogos elvárásainak meg kell előznie az egyéni szabadságot.³⁴

³² KOVÁTS 1883. 250. p.

³³ L. erről bővebben: FRIEDRICH KARL VON SAVIGNY: *Darstellung der in den preußischen Gesetzen über die Eheschließung unternommenen Reform.* In: Savigny: Vermischte Schriften. Berlin, 1850. 222–414. pp.

³⁴ GEORG FRIEDRICH PUCHTA: *Die Ehescheidungsfrage.* In: Fliegende Blätter für Fragen des Tags. Berlin, 1843.

E gondolati bevezető után először is vizsgáljuk meg dióhéjban, hogy Európa országaiban a polgári házasság élt-e, és ha igen, melyik formája, majd vessünk egy pillantást arra is, hogy a hivatkozott jelentősebb európai államoknak milyen elvek mentén épült fel a házasságjoga vizsgált korszakunkban.

Európában legelőször Németalföldön vezettek be polgári házasságnak minősíthető intézményt 1580-ban, majd 1795-ben bevezették a kötelező polgári házasságot Hollandiában. Ezen kívül az 1848-as mozgalmak után, mint a modern szabadság követelményét, több állam is sietett bevezetni a polgári házasságot, amelynek kötelező formája a következő államokban állt fenn: Franciaországban, Belgiumban, Svájcban, Németországban, Olaszországban³⁵ és Romániában. Fakultatív polgári házasság élt Angliában és a skandináv államokban (igaz csak a 20. század elejétől kezdve). A szükségbeli polgári házasságot is több állam szabályozásában megtalálhattuk: így Lengyelországban, Spanyolországban vagy Ausztriában.³⁶

Franciaországban bár a polgári házasságnak voltak előzményei bizonyos momentumokban a történelem folyamán,³⁷ a nagy francia forradalom időszakában került először erőteljesen előtérbe a polgári házasság bevezetése, amelyet meg is valósítottak a 18. század végén. Az 1791-es alkotmány polgári szerződésnek tekintette a házasságot, valamint rendelkezett többek között a házasságok anyakönyvezéséről is. Ennek nyomán 1792. nov. 20-án egy dekrétum bevezette a kötelező polgári házasságot. A Code Civil 18. század végi tervezetei már kivétel nélkül szintén e formát fogalmazták meg (alapul véve egyébként az 1792-es törvény rendelkezéseit), ennek megfelelően az 1804-es végleges polgári törvénykönyv is ezt tette magáévá, amely aztán mintául szolgált Európa számos államának. Itt tehát a házassági jog elkülönült az egyházi szabályozástól, az egyház és az állam szigorúan ketté lett választva. Napóleon tiltotta, hogy a polgári házasságkötést megelőzze az egyházi esketés.³⁸

Ausztriában az 1783-as Ehepatent volt ez első, amely a házasságot polgári szerződésként definiálta. A következő – témánk szempontjából – fontos szabályozást az 1811-es ABGB házasságjoga jelentette, amely bár polgári szerződésként definiálta a házasságot, ennek ellenére a kötelező egyházi házasságkötés elvén állt.³⁹ Majd az Osztrák Császárság területére is betörték a felvilágosodás eszméi, a szabadságjogok hangsúlyozása, így 1848-ban a Pillersdorfi Alkotmány alapjogi katalógusa már deklarálta a vallásszabadság jogát, a Kremsieri tervezet pedig előírta volna, hogy először állami anyakönyvvezető előtt kell megkötni a házasságot. E tervezet azonban soha nem lépett hatályba, de a korabeli törekvéseket hűen tükrözi. S bár 1855-ben egy konkordátum ismét bevezette a katolikusokra nézve a kánoni házasságjogot, az 1867-es változásoknak köszönhetően a Decemberi Alkotmány más irányvonalakat tűzött ki, amelynek a megvalósítására 1868-ban három törvény is született, ezek közül az egyik a házasságjogot rendezte újra.

³⁵ Olaszországban különleges szabályozás érvényesült, ugyanis bár kötelező polgári házasság volt bevezetve, ennek ellenére nem kellett megelőznie a polgári hatáság előtti kötésnek az egyházi egybekelést, valamint a megkötött házasság felbonthatatlan volt.

³⁶ SIPOS ISTVÁN–GÁLOS LÁSZLÓ: *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Iuris Canonici szerint*. Szent István Társulat, Budapest, 1960. 76–78. pp.

³⁷ Erről l. bővebben: HERGER CSABÁNÉ: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2006. 51–53. pp.

³⁸ HERGER 2006, 53–54. pp.

³⁹ ABGB 44. §.

Ennek megfelelően visszahozta a katolikusokra nézve is az ABGB házasságjogát, valamint kiegészítő jelleggel bevezette a szükségbeli polgári házasságot, azokra az esetekre, amikor a lelkész megtagadja az esketést.

Angliában az anglikán egyház létesítése előtt a common law és a kánonjog együttesen volt jelen a házassági jog szabályozásában, majd később az anglikán szabályok váltak uralkodóvá, amelynek kapcsán ki kell emelnünk, hogy ez az egyház tradicionálisan kánoni maradt. Angliában is megjelent a kötelező polgári házasság iránti igény, igaz ugyan, hogy ez csak egy rövid fellángolás erejéig tartott, ugyanis Cromwell 1653-ban bevezette a polgári házasságot, azonban e törvény nagyon hamar hatályát veszítette, 1661-ben. A házasságkötés formai kellékeit először 1754-ben (Lord Hardwick's Act) határozták meg, amely a titkos házasságkötések ellen irányult, ekkor a házasság anglikán lelkész előtt való kötését írták elő. Valamint kötelezővé tette a háromszori kihirdetést a jegyespár templomában, és két szavahihető tanú, valamint a lelkész jelenlétét a házasság megkötésekor.⁴⁰ 1836-ban bevezették a fakultatív polgári házasságot, így a frigy ezentúl polgári hatóság vagy az egyház színe előtt is történhetett, a jegyesek választása alapján.⁴¹

Végül vizsgáljuk meg kicsit alaposabban a német viszonyokat, ugyanis az szolgált a leginkább alapul a hazai törvény megalkotásakor. A német területeken, a későbbi Német Birodalomban 1875-ig nem volt egységes, birodalmi szintű szabályozás a házasságra, a házasság megkötésére, a vele kapcsolatos törvénykezésre vonatkozóan, az egyes szövetségi tagállamok maguk szabályozták e kérdéskört. Bár az 1848-as szellemi áramlatok hatására itt is napirendre került a polgári házasság bevezetése, arról döntés is született, a frankfurti alkotmányban lefektették ugyanis, hogy a házasság érvényessége annak polgári megkötésétől függ, azaz csakis annak meglétével tekinthető érvényesnek, és csakis ezután volt lehetőség egyháziilag is megkötni e szent frigyét. Azonban különböző technikai nehézségek miatt (anyakönyvek vezetésének kérdése, a házasságkötésre kijelölendő hatóságok körüli bonyodalmak) végül arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ezt a kérdést ne szövetségi szinten rendezzék, hanem az egyes tagállamokra maradt a szabályozás, azaz a polgári házasság alkotmányos bevezetésének mikéntje. Vessünk egy pillantást először arra, hogy ez miképpen történt, milyen hasonlóságokat és különbségeket fedezhetünk fel az egyes szabályozásokban.

Azt előljáróban mindenképpen le kell szögezni, hogy a frankfurti alkotmányozás során nem volt a semmiből előhúzott gondolat a polgári házasság bevezetése, ugyanis a Rajna menti területeken, mivel rövid ideig francia uralom alá került, a Code Civil hatályba léptették, amely által a polgári házasság bekerült e terület vérkeringésébe. Így, bár visszatértek ezen országrészek az anyaországhoz, nem volt idegen a polgári házasság gondolata, amint a törvényhozásban ez a kérdés napirendre került. Ennek megfelelően a frankfurti alkotmányban nem csoda, hogy ez a kíváncsi fogalmazódott meg az egész szövetségre nézve.

Nézzük tehát, hogy az egyes tagállamok miként álltak hozzá a polgári házasság bevezetésének kérdéséhez. Lényegében háromféle megoldással találkozhatunk, ha nagy vonalakban nézzük a kérdést. Voltak tagállamok, amelyek elutasították a polgári házasság bevezetését, voltak, amelyek kötelező érvénnyel, kizárólagosan bevezették és a

⁴⁰ HERGER 2006, 61–62. pp.

⁴¹ DÁRDAY SÁNDOR: *A polgári házasság*. In: Szabadelvűpárti Naptár, 1885. 44–51. pp.

harmadik csoportba azon államok tartoztak, amelyek vagy fakultatív jelleggel vezették be, vagy a szükségbeli formát preferálták.

Vizsgáljuk meg az első csoportot, melyek voltak például azok a tagállamok, ahol nem jutott egységesen érvényre a polgári házasság. Elsőként említhetjük Kurhessent, ahol az 1848-ban bevezetett kötelező polgári házasságot eltörölték, pontosabban mondva csakis a zsidókra és a disszidensekre tartották érvényben egy 1853-as törvénnyel. A hannoveri királyságban szintén elvetették a polgári házasság bevezetésének gondolatát teljes egészében. A második csoportra jó példa a fentebb említett Frankfurt, ahol a jogtörténeti előzményeknek megfelelően nem meglepő, hogy a kötelező polgári házasságtól nem idegenkedtek, hanem azt vezették be a frankfurti alkotmány szellemének megfelelően.

A harmadik csoport kicsit tarkább képet mutatott, ezekben a tagállamokban valamilyen szinten helyet kapott a polgári házasság, azonban nem kötelező jelleggel, hanem vagy fakultatív formában, vagy szükségbeli jelleggel. Badenben Napóleon kora óta fenntartották a polgári házasságot, azonban csak a fakultatív fajtáját. Hamburgban egy 1851-ben hozott törvény először csak a zsidók és a keresztények között kötött házasságra nézve vezette be a polgári házasságot, később azonban, 1861-ben, fakultatív jelleggel általánosan bevezették. Württembergben 1855-ben szükségbeli polgári házasságot vezettek be, mely azonban nem volt a zsidók és keresztények házasságára korlátozva. Szintén szükségbeli formában hozták be a polgári házasságot Anhalt-Dessau-ban, viszont csakis olyan esetekre nézve, ahol egyházi akadály forog fenn, itt egyébként a kötelező formát 1851-ben törölték el. Nassauban érdekes megoldás született, ugyanis 1863-ban olyan felekezetekre nézve vezették be a polgári házasságot, melyek papjai nem voltak feljogosítva az összeadásra.⁴²

Poroszország viszonyaira, amely a legerősebb és legjelentősebb tagállamnak számított, külön is érdemes röviden pillantást vetni, továbbá a kultúrharc itt bontakozott ki a legerősebben, így ebből a szempontból is érdekes a vizsgálata. A két legerősebb felekezet az evangélikus és a római katolikus volt ebben a tagállamban. Az evangélikus lelkészek állami tisztségviselőknek számítottak, a házassági jog tekintetében pedig az állami törvényeknek voltak alárendelve. A római katolikus egyház pedig a sok évszázados múltra visszatekintő hagyományaival és saját intézményeivel, szervezetével szintén jelentős tényezőnek számított. Ennek megfelelően hiába szabályozta az állam a házasságkötést, az egyháziak mindig is a saját törvényeiknek, a kánonjognak megfelelően rendezték a házassági ügyeiket. A Landrecht szabályozta mind a házasság megkötését, mind a felbontását, azonban nagyon visszás helyzet alakult ki a két jog eltérése, összehangolatlansága miatt. Ugyanis az állami törvény a lelkész előtt rendelte kötni a házasságot, azonban a katolikus papok megtagadták az összeadást, amennyiben polgárilag elvált személy szeretett volna új házasságot kötni, mivel a kánonjog szerint a házasság felbonthatatlan, az csakis egyik fél halálával szűnhet meg (vagy az érvénytelenség egyházi kimondásával). Ráadásul nem csak a papok voltak ezen az állásponton, 1831-ben történt az első eset ugyanis – amelyet még hasonlók követtek – amikor evangélikus lelkész is megtagadta a felek összeadását, holott már polgári törvényszék által el lettek törvényesen választva. 1858-ban már 2000-re rúgott azoknak az eseteknek a száma, amelynél megtagadták az egyházi kötést. Bár 1847-ben hoztak egy törvényt, amely a polgári házasságot bevezette a

⁴² DÁRDAY 1885, 46–47. pp.

disszidenseknek, és azoknak a katolikusoknak és evangélikusoknak, akik kinyilvánították egyházukból való kilépésüket, ez sem sokat javított a helyzeten. A kormány, bár nem teljes meggyőződéssel, de benyújtott egy törvényjavaslatot 1859-ben a fakultatív polgári házasság bevezetéséről, amelyet a képviselőház elfogadott, az felsőház azonban kétszer is elutasította. 1861-ben újra napirendre került a fakultatív polgári házasság bevezetésének gondolata, mi több, az uralkodó az egyik legfontosabb kérdésnek a házassági jog rendezését jelölte meg, ennek ellenére az urak háza 1863-ban szintén nagy többséggel utasította el ezen kezdeményezéseket. Ezután a kérdés a külpolitikai események miatt háttérbe szorult, és az egységes Német Birodalom létrejövetele után lett rendezve a házassági jog a kötelező polgári házasság bevezetésével 1875-ben.⁴³

E rövid áttekintés után nézzük meg, hogy a magyar házassági törvényjavaslat megalkotásakor milyen alapelvek mentén dolgoztak a törvény megalkotói a külföldi jogrendszerek intézményeinek felhasználása, átültetése tekintetében. A következő – törvényjavaslat indokolásában szereplő – idézet pontosan összefoglalja ennek lényegét: „Tételes jogi fejlemények, a nemzet szükségleteinek szorgos figyelembevétele és a nemzeti életviszonyok gondos mérlegelése képezik azt a hármas tekintetet, a mely a javaslat szerkesztésénél irányadó volt. E mellett azonban figyelemmel kellett lenni azon jogfejlődésre is, melyet a nyugateurópai nemzetek codificált házassági joga magában foglal; távol maradva azonban idegenszerű tételek átültetésétől és csak azt fogadva el, a mi az európai népek erkölcsi felfogásában közös alapként jelentkezik, avagy a mi közös alaptételek mellett a művelt Európa egyik vagy másik országában törvényhozási szempontból helyesnek bizonyult.”⁴⁴

A házassági törvényjavaslatnak mind az általános, mind a részletes indokolása, és egyéb irományok, amelyek a házassági törvény megalkotásakor születtek, arról árulkodnak, hogy jelentős mértékben figyelembe vették törvényhozóink a külföldi törvényeket, törvénytervezeteket. A következőkre történik hivatkozás a dokumentumokban: 1875. febr. 6-ai német birodalmi törvény, a porosz ALR, a szász ptk., az olasz ptk., a zürichi ptk., az osztrák ptk., a hesseni javaslat, a német birodalmi polgári törvénykönyv javaslata (mivel ez éppen egy időben készült a magyar házassági jogi törvénnyel), a francia Code Civil, a belga Avant-projet de révision du Code civil, a portugál ptk. és végül a román ptk. Mondhatni tehát, hogy nagyon alapos vizsgálat alá vették Európa jogrendszereit a törvényalkotók.

Ezek közül ki kell emelni azokat, amelyekre szinte minden szakasz megalkotásakor tekintettel voltak, azaz ezek gyakorolták a legnagyobb hatást: leginkább az 1875-ös német birodalmi törvényt és a készülő BGB javaslatát vették alapul hazai törvényünk megalkotói, de komolyan tekintetbe vették a francia Code Civilt is. Természetesen, ha megvizsgáljuk a konkrét törvényi rendelkezéseket, akkor szembeűnő lehet bizonyos paragrafusoknál a hasonlóság, de az indokolásban a mélyebb összefüggéseket, hivatkozásokat, az átvétel okának alátámasztását is megtalálhatjuk.

Nézzünk néhány példát a házassági törvény országgyűlési vitáiból, valamint a törvény indokolásából, milyen szempontok szerint jöttek számításba a külföldi viszonyok.

⁴³ DÁRDAY 1885, 48–49. pp.

⁴⁴ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. Budapest, 1894. Törvényjavaslat indokolása, 27. p.

Először is egy általános vezérelvet érdemes megvizsgálnunk, amely a polgári házasság hazai bevezetését az egész Európában dívó viszonyokkal kívánta alátámasztani, valamint kitért arra is, hogy a házassági jog tekintetében semmiképpen sem szerencsés elszakadni a történeti intézményektől, hanem a hagyományokban már meggyökeresedett szabályokat kell fenntartani és a mai viszonyokhoz igazítani az újító szándék helyett. Eszerint jártak el külföldön, és ez áll mintaként a magyar törvényhozók előtt is: „A házassági jog államosítása Európa művelt államaiban bevégzett tény. Kivételeket alig találunk. Megtörtént ez Ausztriában már a múlt század folyamán. A legtöbb európai államban a jogegység is létesítve van. Ennek kiegészítő része a házasság megkötésének kötelező polgári formája. Állami és társadalmi mélyen érzett szükség vitte az államokat erre és általánosan ismert dolog, hogy a rendezés anyagi jogszabályaiba mindenütt sokkal többet vettek fel a történetileg kifejtett jogtételekből, mint a mennyi újítást bármelyik állam e jogrendezés alkalmából elfogadott.”⁴⁵

Az országgyűlési vita során Vaszary hivatkozott az angol viszonyokra, Gladstone-t idézte, aki szerint miután 1857-ben megszavazták az elválás-actát, azóta a magasabb állásúak körében a házasság, házasság élet morálitása jelentős mértékben csökkent, és megsaporodtak a botrányok.⁴⁶ Külön kiemelte Vaszary, hogy e megállapítás azért is érdekes, mivel Gladstone liberális volt, ennek ellenére jutott ezekre a következtetésekre.

Vaszary a német viszonyokra is többször hivatkozott, mindezt azzal indokolva, mivel a magyar törvényjavaslat a német birodalmi házasságjogi tervezet nyomán halad, amely ott még nem vált törvénnyé, ennek ellenére nagyon sok támadás érte, 1888 óta heves kritikák kereszttüzében állt. Kiemelte, hogy Németországban behatóbban tárgyalták az egységes házasságjogról szóló törvényjavaslatot mind társadalmi, mind jogi, mind vallási, mind politikai szempontból, mivel mindezekben a területeken nagyon komoly jelentőséggel bír. Másrészt nagyon szomorú, negatív tapasztalatai vannak az 1875-ben bevezetett kötelező polgári házasságnak, így ez is komolyan gondolkodóba ejtette mind az államférfiakat, mind a polgárságot vallásra való tekintet nélkül. Rövid visszapillantás erejéig kiemelte, hogy Poroszországban Bismarck herceg, akkor mint képviselő, már 1849-ben a polgári házasság ellen küzdött, és elvetette, mint nemkívánatos francia intézményt. 1856-ban és 1859-ben a porosz képviselőház által elfogadott házassági törvényjavaslatot a felsőház elvetette. 1873-ban azonban újra fellángoltak a polgári házasság bevezetése iránt az indulatok, amikor Bismarck hatalma csúcsán volt, és a kultúrharc közepén járt Németország, ennek ellenére azt vallotta Bismarck, hogy nem meggyőződésből bántotta rá a kötelező polgári házasság bevezetésére.⁴⁷ Sőt, később ő és maga a császár is megbánta annak bevezetését, mivel vallásra való tekintet nélkül mindenki követelte annak eltörlését, mind a lapok hasábjain, mind a tudományos körökben, mind a színpadokon erőteljesen támadták a polgári házasságot.⁴⁸

⁴⁵ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. Budapest, 1894. Törvényjavaslat indokolása. 26. p.

⁴⁶ Főrendiházi napló 1892. III. kötet 130. p.

⁴⁷ A következőt mondta Bismarck: „Ich bin entschlossen dafür einzustehen, wie für Manches, was meinen persönlichen Überzeugungen nicht immer entspricht.”

⁴⁸ „Csak egy-két példát akarok itt felhozni. 1880-iki okt. 27-én Lipcsében tartott evangélikus vallásúak értekezlete a kötelező polgári házasság megszüntetését sürgeti. Ugyancsak 1880-ik november 4-én Stuttgartban tartott népes értekezletnek előestéjén a választmány egy resolútiót indítványozott, melyben a kötelező polgári házasság mint »schweren Shädigung nicht nur des christlichen Volksgewissens, sondern auch des Sta-

Ezen kívül példákat is hozott Vaszary arra, hogy milyen intézkedések születtek Németországban, amelyek azt támasztják alá, hogy a polgári házasságot nem tekintik valódi házasságnak, vagy nem tekintik egyenrangúnak az egyházzal. Egy 1888-as porosz egyházi törvény szerint például a polgári házasságkötés után az egyházi kötésnél a menyasszonyt ne a férje nevében szólítsák, hanem a lénykori családi nevében, Jungfrau megszólítással. Ami alátámasztja, hogy még a protestánsok sem tekintik valódi házasságnak a polgári házasságot. Továbbá kifejtette, hogy 1875 után a statisztikai adatok alapján komoly mértékű „elkereszténytelenedés” mutatkozott a birodalom területén. Másrészt a porosz király rendeletben utasította a katonákat és az állami tisztviselőket, hogy állásuk elvesztésének terhe mellett kötelesek a házasságukat egyházilag is megkötni.

Mint láthattuk tehát, összefoglalóan elmondhatjuk, hogy törvényhozóink, honatyáink hol negatív példaként hozták fel a polgári házasság bevezetésével, vagy annak egy-egy nem túl szerencsés szabályával keletkezett külföldi viszonyokat, hol a szabályozás sikerességét emelték ki, amely hazánkban is követendő példa lehet, hol pedig pusztán összevetették a különböző szabályozásokat egy-egy házasság szempontjából jogilag releváns ténynél (például a házasságkötéshez megkívánt életkor). Látható, hogy alapos vizsgálat alá vetették jogalkotóink Európa házasságjogi térképét, mély alapossgal vizsgálták végig és elemezték mind a külföldi jogszabályokat, mind annak társadalmi hatásait, valamint a közhangulatot is.

5. Összegzés

Az állam és az egyház több jogintézmény feletti rendelkezési jogon harcolt már a történelem folyamán, azonban helyesen állapította meg Bagossy Bertalan püspöki szertartó, hogy a házasság intézményével kapcsolatos küzdelem volt a legnagyobb mind közül. Mindkét hatalom a saját hatáskörében szerette volna tudni, mivel az egyház a vallásos családban a hit erős várát, az állam pedig a jól rendezett családban a megfelelő társadalmi rend leglényegesebb alapját látta. Mindkét fél különböző tekintélyekre hivatkozott érvelése során, amely őt feljogosítja a rendelkezésre: az egyház Jézus Krisztusra, ki az egyházat alapította, és aki a házasság intézményét szentségi rangra emelte; az állam pedig az ész szavára, amely azt hirdeti, hogy ha a család az államilag elfogadott társadalmi rend alapja, akkor vonják az állam jogkörébe a házassági viszonyt is, amely családokká fűzi össze az embereket.⁴⁹

Témánkat összefoglalva elmondhatjuk, hogy a voksukat a polgári házasság mellett letevők szerint a házasság polgári szerződés, rendelkezni róla eszerint egyértelműen polgári hatósághoz tartozik. Továbbá azt is kifejtették, hogy a katolikusoknál is, ahol a házasság szentség, a szerződés a szentségtől elválasztható, tehát aki úgy gondolja, köt-

ates» nyilvánítatik. 1881-ben Bajorországban 150.000 aláírással ellátott kérvény nyújtott be, mely Németország különböző, főleg protestáns lakosságú vidékéről jött s a melyben a kötelező polgári házasság megszüntetését kívánják a tömeges aláírók valláskülönbség nélkül. Ennek következtében aztán a bajor országgyűlésen 1881. nov. 15-én a következő indítvány tétetett: A szövetségtanács tagjai utasíttatnak, hogy egész erővel oda hassanak, hogy az 1875. évi febr. 6-iki polgári házasságról szóló törvény megszüntetessék és a házassági jog a vallások alapelveire fektetessék.” Főrendiházi napló 1892. III. kötet 141. p.

⁴⁹ BAGOSSY BERTALAN: *Feladatunk a polgári házassággal szemben*. Szatmár, 1896. 9–10. pp.

het házasságot, mint szerződést, de nem kell felvenni azt, mint szentséget. Valamint így összeházasodhatnak a különböző valláshoz tartozó jegyesek is, mert szerintük a jog-egyenlőség így kívánja.⁵⁰

Erre a katolikusok válasza az volt, hogy nincs korlátlan szabadság, a legfüggetlenebb államnak is meg kell hajolni az isteni törvény előtt, ugyanis az efféle meghajlás az állam méltóságát nem kisebbíti, hanem inkább emeli. Az egyház figyelmeztette az államot, hogy a házassággal kapcsolatos rendelkezést, törvényhozást és bíraskodást hagyja meg – mint Krisztus rendelte – az egyháznak.⁵¹

Az egyház véleménye szerint a polgári házasság mindhárom formájában sérelmes rájuk nézve, mivel szerintük az állam teljesen illetéktelen ebben a kérdésben, már csak azért is, mert mint szentséget profán módon tárgyalja, erkölcsileg tilos kötésekkel lehetővé tesz, az érvényes házasságokat felbontja, az egyház jogaival teljesen szembemenve előmozdítja a teljes vallási közömbösséget, továbbá olyan téves tanítást hirdet és tesz magáévá, miszerint a szerződés és a szentség egymástól elválasztható. Problémának látták továbbá, hogy az állam és az egyház a kölcsönös, mindkét félre nézve kedvező megegyezés helyett egymás tekintélyét rontják, mivel az egyház kénytelen a polgári házasságot érvénytelennek, jogtalannak minősíteni, az állam pedig az ellenkező álláspontot képviseli, még ha meg is engedi az egyházi házasságkötést. Helytelennek találták a polgári szabályozást azon oknál fogva is, hogy az állami szabályozás esetén a házasság felbonthatatlanságának alaptétele sérelmet szenved, gyakorlatilag lehetetlen ezt betartani, mivel az állam azon a címen vonja hatalmi körébe a házasságot, mert pusztán polgári szerződésként tekint rá. A polgári szerződés azonban természetéből adódóan a felek megegyezésével felbontható, megszüntethető.

Ezzel szemben az állam magának vindikálta a jogot arra, hogy szabályozza a házassági ügyeket, mivel csak így hozhat minden felekezetre kötelező, egységes szabályokat. Erre azt javasolta a katolikus egyház, hogy csak a többi felekezetre nézve léptesse életbe az állam a polgári házasságot, de az állam ezt nem találta járható útnak, mivel véleménye szerint kivételes törvényekkel nem lehet az államot kormányozni. Továbbá az állami vezetők azon az állásponton voltak, hogy a felekezetiileg semleges államnak megvan az a joga, hogy az egyes vallások elvein felülemelkedve intézze az állami szükségleteket. Erre az egyháznak az volt a válasza, hogy vallás nélküli állam nem létezik, mert ha az egyes emberek vallásra vannak kötelezve, akkor az összesség, azaz az állam is. Arra a megállapításra jutott a katolikus egyház, hogy a vallás sérelme nélkül is biztosíthatja az állam a jogi rendet, amennyiben elrendeli, hogy először egyháziilag kell megkötni a házasságot, és csak utána polgárilag. Ezzel szemben az állam éppen fordítva járt el, először polgárilag tette kötelezővé a házasságkötést, és csak utána ad lehetőséget az egyházi egybekelésre. Sőt, büntette azokat a papokat, akik a polgári esküvő előtt esketnek.⁵²

Láthattuk tehát, hogy komoly viták keresztüzében állt a kérdés, az idő azonban igazolta, hogy valóban szükség volt a házassági jog rendezésére. A törvény hatályba lépését követően mindkét fél nagyon kulturáltan állt a kérdéshez, az állami hivatalnokok több esetben figyelmeztették az előttük házasságot kötőket, hogy ne hanyagolják el az

⁵⁰ PORUBSZKY 1868, 9. p.

⁵¹ PORUBSZKY 1868, 9. p.

⁵² Ht. 123. §. SCHERMANN 1913, 13–14. pp.

egyházi kötelezettségeiket sem, valamint az egyháziak is a kompromisszumot keresték hazánk közös java érdekében, és a szentszéki dokumentumok tanúsága szerint is általában nagyon jól tudtak együttműködni a házassági ügyek rendezésében.

ANNA ÉVA TAMÁSI

ARGUMENTS AND COUNTER-ARGUMENTS ABOUT CIVIL
MARRIAGE AND THE EFFECTS OF FOREIGN LAW

(Summary)

Although in fact it is not an ecclesiastical act, the examination of our Act XXXI of 1894 on matrimonial law (1894. évi XXXI. tc., Házassági törvény), which introduced the civil marriage, cannot be omitted, because it meant the beginning of the State's appearance in matrimonial matters and it has influenced to a certain extent the matrimonial proceedings before ecclesiastical courts. Consequently I have presented the long process and the „fights” in connection with the creation of this Act. A special attention should be given to the matrimonial legislation of the State, because Hungarian ecclesiastical courts have applied (in addition to universal provisions of the canon law) the norms of the State matrimonial law in their procedures, more exactly, they have cited the provisions of the substantive law in the reasons for their judgements.

I have posed another question: Has the foreign law influenced the Hungarian legislation? After the examination of the most significant (mainly German) foreign acts relating to the introduction of the civil marriage and after the analysis of the documents of the Hungarian National Assembly (the Diet of Hungary), it could be affirmed that our legislators, the creators of our Marriage Act of 1894 have taken into consideration the foreign methods, the foreign legal institutions and the practical experience following the introduction. During the legislation, the main aspect has been the application and the improvement of well-known and well-functioning national legal institutions, but the legislators have also made efforts to incorporate the successful foreign examples.

VÁRADI SZILVIA*

„Hozzájárult. Vagy mégsem?” –A személyes adatok kezeléséhez történő hozzájárulás érvényességének szempontjai**

I. Bevezetés

A hozzájárulás a személyes adatok védelme körében az egyik alapvető fontosságú kulcsfogalom. Szoros összefüggésben áll az információs önrendelkezési joggal, amely jog először a Német Szövetségi Alkotmánybíróság 1983-as határozatában¹ került megfogalmazásra. Ez az egyén azon joga, hogy maga döntsön a személyes adatainak sorsáról, annak kiszolgáltatásáról, felhasználásáról.² A szakirodalom egyetért abban, hogy tulajdonjog helyett rendelkezési jogot jelent,³ ezért a személyes adatokkal való rendelkezés szabadságaként is definiálható.⁴ Az 1980-as években még hangsúlyozták azon jellegét, hogy korlátozni csak nyomós közérdek alapján lehetséges, amely álláspontot a magyar Alkotmánybíróság is követett. Ekkor a személyes adatok védelméhez való jogot nem hagyományos védelmi jogként értelmezte, „hanem annak aktív oldalát is figyelembe véve, információs önrendelkezési jogként.”⁵ A személyes adatok védelméhez való jog tartalma-ként azonosította az önrendelkezési jogot, amely szerint személyes adatot felvenni és felhasználni az érintett beleegyezésével lehet, megfelelő tájékoztatás mellett.

Az információs önrendelkezési jog gyakorlásának egy megnyilvánulásaként tekinthetünk az adatalany hozzájárulására, amely beleegyezést jelent az érintett saját személyes adatainak kezelésébe. Jelen tanulmány azt a kérdéskört kívánja megvizsgálni a magyar

* adjunktus, SZTE Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi Jogi és Európa-jogi Tanszék

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Bundesverfassungsgericht, Urteil des Ersten Senats vom 15. Dezember 1983 – 1 BvR 209/83 –, Rn. 1-215.

² MAJTÉNYI LÁSZLÓ: *Az információs szabadságok - Adatvédelem és a közérdekű adatok nyilvánossága*. Wolters Kluwer Kft. Budapest, 2006. 79–80. pp.

³ MAJTÉNYI 2006, 118. p.

⁴ BALOGH ZSOLT – GÁRDOS-OROSZ FRUZZINA: *Személyes szabadságjogok*. In.: Halász Iván (szerk.): *Studia Universitatis Communia: Alkotmányjog. Dialóg Kampusz Kiadó*. Budapest, 2018. 240. p.

⁵ 15/1991. (IV. 13.) AB hat. ABH 1991, 4, II. pont.

adatvédelmi hatóság állásfoglalásait, és az Európai Bíróság legfrissebb ítélezési gyakorlatát is segítségül hívva, hogy mit is takar pontosan az érintetti hozzájárulás, milyen elemei vannak a hatályos uniós szabályozás alapján, és melyek az érvényességének feltételei.

II. A hozzájárulás mint a személyes adatok kezelésének lehetséges jogalapja

A 2016-tól hatályos, majd 2018. május 25. napjától az Európai Unió minden tagállamában alkalmazandó általános adatvédelmi rendelet (39) Preambulumbekezdése értelmében a személyes adatok kezelésének jogszerűnek és tisztességesnek, valamint átláthatónak kell lennie.⁶ A jogszerűség – mint ahogyan a tisztességes eljárás és az átláthatóság is – egyben az általános adatvédelmi rendelet egyik alapelve.⁷ A (40) Preambulumbekezdés szerint ahhoz, hogy a személyes adatok kezelése jogszerű legyen, az érintett hozzájárulásán kell alapulnia, vagy valamely egyéb, jogszabály által megállapított, megfelelő alappal kell rendelkeznie.⁸

A személyes adatok kezelésének általános adatvédelmi rendelet szerinti jogalapjait a rendelet 6. cikk (1) bekezdésének a) pontja tartalmazza.⁹ Az itt felsorolt hat jogalap között nincs rangsor,¹⁰ noha elsőként az érintett hozzájárulását említi, amelyet az érintett információs önrendelkezési jogának érvényre juttatása végett tett hangsúlyosabbá a jogalkotó.

A hozzájárulás jogalapjának előnye az érintett oldaláról, hogy maga rendelkezhet – a rendelet célkitűzésének megfelelően – a személyes adatainak sorsáról, tehát, hogy kinek, mely adatkezelőnek hozza a tudomására, illetve ezen adatkezelő kinek adhatja tovább, és összességében milyen adatkezelési műveleteket végezhet rajta. Az adatkezelő oldaláról azonban kötelezettség áll fenn az érintetti akarat megfelelő teljesítésére, és a rendeletben foglalt előírásoknak való megfelelésre. Ez utóbbit kívánja biztosítani a rendelet azáltal, hogy nagy hangsúlyt fektet az adatkezelői felelősségre, amelyet az elszámoltathatóság alapelvein, és számos kötelezettség teljesítésén keresztül kíván érvényre juttatni. Az adatkezelőnek az adatvédelmi szabályok betartása mellett képesnek kell lennie arra is, hogy megfelelően *bizonyítsa, igazolja* a rendelet alapelveinek való megfelelőségét.¹¹ A bizonyítási teher az adatkezelőre hárul abban a tekintetben is, hogy az érintett (érvényesen) hozzájárult-e a személyes adatainak kezeléséhez.¹² Ennek pontos módjáról a rendelet nem

⁶ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2016/679 rendelete (2016. április 27.) a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet) HL L 119, 4.5.2016, 1–88. (továbbiakban GDPR) (39) Preambulumbekezdés.

⁷ GDPR 5. cikk (1) a).

⁸ A jogalapokat mind az általános adatvédelmi rendelet, mind más, az e rendeletben említettek szerinti uniós vagy tagállami jog meghatározhatja. GDPR (40) Preambulumbekezdés.

⁹ GDPR 6. cikk (1) a).

¹⁰ PÉTERFALVI ATTILA – RÉVÉSZ BALÁZS – BUZÁS PÉTER (szerk.): *Magyarázat a GDPR-ról*. Wolters Kluwer. Budapest, 2018. 111. p.

¹¹ GDPR (42) Preambulumbekezdés és 5. cikk (2).

¹² GDPR 7. cikk (1).

rendelkezik, de például teljesíthető nyilvántartás vezetésével, az adatkezelés dokumentálásával, azonban ez nem vezethet az adatok készletezéséhez.¹³

Amikor egy adatkezelő a lehetséges jogalapok közül az érintetti hozzájárulást választja, érdemes előzetesen több szempontot is figyelembe vennie. A hozzájárulás csak akkor lesz jogszerű jogalap, ha biztosítani tudja az egyes fogalmi elemeinek teljesülését, és ezek révén a hozzájárulás érvényességét. Amennyiben az adott személyes adatra az adatkezelőnek a hozzájárulástól függetlenül is szüksége lehet, nem a hozzájárulás a megfelelő jogalap. Amikor pedig közérdekű adatkezelésről van szó, illetve az adatkezelőnek közhatalmi tevékenysége alapján kifejezett jogszabályi felhatalmazása van az adatkezelésre, ez a jelleg megteremti az adatkezelés önálló jogalapját.¹⁴

Az adatkezelőnek azt is érdemes körültekintően mérlegelnie és számításba vennie az adatkezelés megtervezése során, hogy az érintettnek – éppen az információs önrendelkezési jog jegyében – joga van az adott adatkezeléshez korábban megadott hozzájárulását bármikor visszavonni.¹⁵

Az adatkezelőnek a hozzájárulás kérésekor tájékoztatnia kell az érintettet a hozzájárulása visszavonásának lehetőségéről. Ezen fontos érintetti jogosultság, nevezetesen a tájékoztatás elmaradásakor a kiszabható közigazgatási bírság összege legfeljebb 20 000 000 EUR, illetve a vállalkozások esetében az előző pénzügyi év teljes éves világgpiaci forgalmának legfeljebb 4 %-át kitevő összeg, azzal, hogy a kettő közül a magasabb összeget kell kiszabni.¹⁶

Emellett ugyanolyan egyszerű módot kell biztosítani az érintett részére a visszavonáshoz, mint a hozzájárulás megadásakor.¹⁷ Erre gyakorlati példa, amikor a hozzájárulást elektronikus úton szerezték be, például elegendő volt egy egérgattintás, vagy billentyű megnyomása. Így, ha a hozzájárulás beszerzése infokommunikációs eszközön vagy internetes felületen történ (például okoseszközön, internetes honlapon, alkalmazáson vagy e-mailen), akkor lehetőséget kell adni az érintettnek, hogy hozzájárulását ugyanazon az eszközön vagy felületen visszavonhassa. Így, ha csak egy jelölőnégyzetet kellett kipipálnia a hozzájárulása megadásához, a visszavonáshoz viszont kizárólag munkaidőben hívhat egy ügyfélszolgálati telefonszámot, ez már nem felel meg az egyszerűség követelményének, mivel „indokolatlan erőfeszítést” kíván meg az érintett részéről.¹⁸ Ezenfelül az érintettnek képesnek kell lennie arra, hogy anélkül vonhassa vissza a hozzájárulását, hogy kára vagy hátránya származna abból. A hozzájárulás visszavonásának lehetőségét a rendelet a hozzájárulás feltételei között tárgyalja a 7. cikkében, amely arra enged következtetni, hogy a visszavonás lehetősége az érvényes hozzájárulás feltétele.

A hozzájárulás visszavonása nem érinti a korábbi, visszavonás előtti hozzájáruláson alapuló adatkezelés jogszerűségét, azonban a hozzájárulás visszavonását követően az adatkezelés érvényes jogalap nélkül marad. Ekkor az adatkezelő érvényes jogalap hiányában felhagy az adatkezeléssel és törli a birtokában lévő személyes adatokat. Fontos

¹³ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020. 26. p.

¹⁴ L. GDPR 5. cikk (1) e).

¹⁵ GDPR 7. cikk (3).

¹⁶ GDPR 83. cikk (5) b).

¹⁷ GDPR 7. cikk (3).

¹⁸ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020 on consent under Regulation 2016/679. Version 1.1. Adopted on 4 May 2020. 27. p.

hangsúlyozni, hogy a visszavonás csak a hozzájárulás alapján kezelt személyes adatok sorsára van kihatással. Több adatkezelési cél esetén a hozzájárulás visszavonását nem érintő adatkezelések jogszerűen folytathatóak, amennyiben az adatkezelés másik céllal jogszerűen indokolható és ennek megfelelő jogalapja van.¹⁹

A fentiekén túl az adatkezelőnek tudatában kell lennie annak is, hogy nem változtatja az egyes jogalapokat. Mivel az adatkezelés megkezdése előtt tájékoztatnia kell az érintettet az adatkezelés jogalapjáról és céljairól, ezért utólag nem térhet át másik jogalapra.²⁰ Továbbá *egy adott célból végzett adatkezelésnek csak egy jogalapja lehet*. A jogalapok változtatása és az egyszerre több jogalap fennállása az átláthatóság és tisztesség alapelvét sérti,²¹ és álláspontunk szerint a „konkrét” és egyértelmű adatkezelési helyzet és cél²² kívánalmát is.

A fentiekkel szemben a különböző adatkezelési célok lehetővé teszik, sőt adott esetben meg is kívánják, hogy azokra *külön-külön jogalapokat* válasszon az adatkezelő. Így például egy online konferencia szervezése során, ha az pályázati forrásból valósul meg, ahol a pályázat kiírója a személyes adatok közül a konferenciára regisztrált személyek névsorát kéri, erre a hozzájárulás helyett egyéb jogalapok is kínálkoznak.²³ Amennyiben online videókonferencia alkalmazáson keresztül kerül sor a konferencia lebonyolítására, és az eseményen rögzítik a képernyőképet a résztvevőkről, a képernyőkép közzétételére külön hozzájárulást kell kérni az azon szereplő érintettől. Azonban, ha az alkalmazás beállításai miatt az érintett neve is szerepel a róla készült képernyőképen, az adatkezelő nem vélemezheti, hogy a kép közzététele mellett a nevének közzétételéhez is hozzájárult az érintett. Jelen helyzetben tehát két külön adatkezelésről van szó, egyrészről az érintett nevének, másrészt a róla készült képernyőfelvétel felhasználásáról. Ezekre külön-külön kell a jogalapokat megtalálni, amely lehet mindkét esetben a hozzájárulás, azonban ekkor két elkülönülő hozzájárulást kell az adatkezelőnek kérnie az érintettől.

A rendeletben foglalt jogalapok közül egyes esetekben az adatkezelő maga választhat, azonban vannak esetek, amikor a rendelet bizonyos adatkezelési tevékenységekhez megadja a kötelező vagy lehetséges joglapot is. Az érintett kifejezett hozzájárulását lehetséges jogalként a rendelet a következő helyzetekre nevesítve tartalmazza (olykor más lehetséges jogalapok mellett): a személyes adatok különleges kategóriáinak kezelése,²⁴ ahogyan az egyedi ügyekben történő automatizált döntéshozatal, beleértve a profilalkotást,²⁵ és a tudományos kutatási projektek kapcsán.²⁶ Az érintett személyes adatainak harmadik ország vagy nemzetközi szervezet részére történő továbbítása megfelelőségi határozat és a megfelelő garanciák hiányában is, ha az érintett ehhez kifejezetten hozzájárul, amelynek további feltétele, hogy előzetesen tájékoztatták az adattovábbításból eredő esetleges kockázatokról.²⁷

¹⁹ L. The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020. i.m. 28. p.

²⁰ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020. 29. p.

²¹ PÉTERFALVI ATTILA – RÉVÉSZ BALÁZS – BUZÁS PÉTER (szerk.): *Magyarázat a GDPR-ról*. Wolters Kluwer. Budapest, 2018. 111. p.

²² GDPR (39) Preambulumbekezdés.

²³ L. GDPR 6. cikk (1) c), e), f).

²⁴ GDPR 9. cikk (2) a).

²⁵ GDPR 22. cikk (2) c).

²⁶ GDPR (33) Preambulumbekezdés.

²⁷ GDPR 49. (1) a).

Összegzésként megállapítható, hogy az adatkezelőnek a személyes adatok kezelését megelőzően javasolt az adott, konkrét adatkezelési tevékenységet felmérni és arra kiválasztani a megfelelő adatkezelési jogalapot. Azonban hangsúlyozni kell, hogy önmagában a megfelelő jogalap kiválasztása még nem elegendő ahhoz, hogy a *teljes adatkezelés* jogszerű legyen, mivel az adott adatkezelés egészének az általános adatvédelmi rendeletben foglalt elvek és előírások mindegyikének meg kell felelnie.²⁸ A következőkben ezek közül kizárólag a hozzájárulást és az annak érvényességéhez szükséges feltételeket vizsgáljuk.

III. A hozzájárulás fogalmi elemei

A korábbi 95/46/EK adatvédelmi irányelv 2. cikk h) pontjában úgy határozta meg az érintett hozzájárulásának fogalmát, mint „*az érintett kívánságának önkéntes, kifejezett és tájékozott kinyilvánítása, amellyel beleegyezését adja az őt érintő személyes adatok feldolgozásához.*”²⁹ A definíció alapján a hozzájárulás négy elemét azonosíthatjuk: az érintett adatalany kívánságát kell, hogy tükrözze, önkéntesnek, kifejezettnak és tájékoztatáson alapulónak kell lennie. Az irányelv angol nyelvű verziójában a „specific” jelző szerepel az érintett kívánságának kifejezési módjaként, amely a „kifejezett” mellett a „konkrét” vagy „meghatározott” módot is magában foglalja.³⁰ Az irányelv 7. cikk a) pontja értelmében a jogszerű adatkezelés további, sorban az ötödik feltétele, hogy az érintett „egyértelmű hozzájárulását adta” a személyes adatainak felhasználásához.³¹

Az irányelv rendelkezései szerint a hozzájárulásnak egyértelműnek kell lennie, az érintett a kívánságát kifejezetten ki kell nyilvánítsa, amely aktív magatartást feltételez. Ennek ellenére az egyes tagállamokban mégis elterjedt olyan gyakorlat az egyes adatkezelők részéről, miszerint a hallgatást is beleegyezésnek tekintették. Ennek egyik leglátványosabb megnyilvánulási formája a weboldalakon az előre bepipált ún. „checkbox”, vagyis jelölőnégyzet alkalmazása a szolgáltatók részéről.

Részben a fenti helyzet rendezése céljából az általános adatvédelmi rendelet még nagyobb hangsúlyt helyezett az érintetti hozzájárulásra és annak aktív jellegére. A rendelet 4. cikkének 11. pontja a hozzájárulás fogalmát a következő módon határozza meg: „*az érintett akaratának önkéntes, konkrét és megfelelő tájékoztatáson alapuló és egyértelmű kinyilvánítása, amellyel az érintett nyilatkozik vagy a megerősítést félreérthetetlenül kifejező cselekedet útján jelzi, hogy beleegyezését adja az őt érintő személyes adatok kezeléséhez.*”³²

Amennyiben a fenti definíció angol nyelvű hivatalos verzióját vizsgáljuk, megállapítható, hogy az továbbra is a „specific” feltételt alkalmazza, amely a rendelet magyar nyelvű hivatalos verziójában immáron a „konkrét” jelzőt kapta, mint ahogyan a „wish”

²⁸ PÉTERFALVI ATTILA – RÉVÉSZ BALÁZS – BUZÁS PÉTER 2008, 112. p.

²⁹ Az Európai Parlament és a Tanács 95/46/EK irányelve (1995. október 24.) a személyes adatok feldolgozása vonatkozásában az egyének védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról HL L 281, 23.11.1995, 31–50. pp.

³⁰ 95/46/EK irányelv 2. cikk (h): „the data subject's consent' shall mean any freely given specific and informed indication of his wishes by which the data subject signifies his agreement to personal data relating to him being processed.”

³¹ 95/46/EK irányelv 7. cikk a).

³² GDPR 4. cikk 11. pont.

az érintett „kívánsága” helyett az erőteljesebb „akarata” fordítást.³³ Az egyértelműség feltételét a rendelet immáron nem a jogalapok szabályozásánál helyezte el, hanem a hozzájárulás fogalommeghatározásába illesztette be. Emellett egy új elemmel gazdagította a hozzájárulás feltételeit: az érintetti akarat kinyilvánítása *aktívan* kell történjen.

A továbbiakban külön-külön elemezzük a hatályos definíció alapján az érintetti hozzájárulás egyes fogalmi elemeit.

1. Az érintett akaratát tükrözze

Mind az irányelvben, mind a rendeletben foglalt definíció kapcsán alapvető fontosságú a hozzájárulás megfeleltetéséhez, hogy annak minden esetben az „érintett kívánságát”, illetve „akarata” kell tükröznie.

Ez a feltétel egyrésztől magában foglalja azt a követelményt, hogy a hozzájárulásnak attól a természetes személytől kell származnia, aki a kezelni kívánt információ alapján azonosított vagy azonosíthatóvá válik, vagyis akinek a személyes adatát tervezik kezelni (továbbiakban érintett).³⁴ Az adatvédelmi rendelet megfogalmazásából következik, hogy a jogi személyek, szervezetek adataira nem terjed ki a rendelet hatálya, azokat nem vonja a védelem körébe.³⁵ Továbbá a rendelet hatálya az élő természetes személyekre vonatkozik, ugyanis a (27) Preambulumbekezdés egyértelműen kizárja az elhunyt természetes személyek adatainak kezelésére történő alkalmazását.³⁶

Az információs önrendelkezési jogból következik, hogy a természetes személyek csak a saját személyes adataik vonatkozásában adhatnak érvényes hozzájárulást. A rendelet (7) Preambulumbekezdése pedig azt a célt tűzi ki célul, hogy biztosítsa a természetes személyek számára, hogy saját személyes adataik felett maguk rendelkezzenek. Ez alól egy kivétel van: a gyermekek személyes adatainak kezelése. Az irányelvhez képest a rendelet (38) Preambulumbekezdése hangsúlyozza, hogy a gyermekek személyes adatait különös védelemben kell részesíteni. Ezért a rendelet 8. cikke speciális szabályokat vezetett be a gyermek által adott hozzájárulásról az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások vonatkozásában. Az Európai Bíróság ilyen jellegű szolgáltatásnak tekintette a magyar vonatkozású *Ker-Optika ügyben* az interneten történő forgalmazás kapcsán a szoros értelemben vett eladási ügyletet, amelynek jellemzője az online, vagyis internetes szerződési ajánlattétel és az elektronikus úton történő szerződéskötés, valamint az eladott termék kiszállítását, amely jellemzően az ügyfél lakóhelyére történik.³⁷

³³ GDPR 4. cikk (11) 'consent' of the data subject „means any freely given, specific, informed and unambiguous indication of the data subject's wishes by which he or she, by a statement or by a clear affirmative action, signifies agreement to the processing of personal data relating to him or her.”

³⁴ GDPR 4. cikk 1. pont.

³⁵ VÁRADI SZILVIA: *A közsférára vonatkozó adatvédelmi szabályok a GDPR tükrében*. Pro Futuro – A jövő nemzedékek joga 9. évf. 1. szám, 2019. 42–43. pp.

³⁶ L. JÓRI ANDRÁS – SOÓS ANDREA KLÁRA – BARTFAI ZSOLT – HÁRI ANITA: *A GDPR magyarázata*. HVG-Orac, Budapest, 2018. 54–58. pp.

³⁷ C-108/09 Ker-Optika Bt. v. ÁNTSZ Dél-dunántúli Regionális Intézete [2010] EBHT 2010 I-12213. 22 és 28. pont.

A szabályozás értelmében érvényes hozzájárulást csak a 16. életévét betöltött érintett adhat. Gyermeknek minősül a 16 éven aluli személy, akinek a személyes adatait jogszerűen kezelni kizárólag az érintett gyermek felett szülői felügyeletet gyakorló személy hozzájárulásával, illetve engedélyével lehet. A rendelet a tagállamoknak eltérést enged a 16 évnél alacsonyabb életkor meghatározása kapcsán, azonban 13. életévnél alacsonyabb életkori korlátot nem állapíthatnak meg.

A magyar szabályozást megvizsgálva a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (továbbiakban Ptk.) 2:11. § értelmében korlátozottan cselekvőképes az a kiskorú, aki a tizennegyedik életévét betöltötte és nem cselekvőképtelen, míg a Ptk. 2:13. § alapján cselekvőképtelen az a kiskorú, aki a tizennegyedik életévét nem töltötte be. A 2:12. § (1) és a 2:14. § (1) alapján a cselekvőképtelen és korlátozottan cselekvőképes kiskorú személy nyilatkozatához, így a személyes adatainak kezeléséhez történő hozzájáruláshoz a törvényes képviselőjének hozzájárulása szükséges.³⁸ A rendelet kivételént rendelkezik azokról a szolgáltatásokról, amelyeket közvetlenül a gyermek részére megelőzési és tanácsadási jelleggel nyújtanak, ezek esetében nincs szükség a szülői felügyelet gyakorlójának hozzájárulására.³⁹

A cselekvőképtelen nagykorúak esetében a Ptk. 2:22. §. (1) bekezdése alapján az ilyen személy jognyilatkozata semmis, nevében gondnoka jár el. Ezért analógia alkalmazásával arra az eredményre juthatunk, hogy az ilyen személyek személyes adatainak kezeléséhez történő hozzájárulást is az adott személy gondoka adhatja meg. Ugyanezen cikk (2) bekezdése ezen főszabály alóli kivételként azokat a szerződéseket említi, amelyek csekély jelentőségűek, és amelyek megkötése a mindennapi életben tömegesen fordulnak elő és különösebb megfontolást nem igényelnek.⁴⁰

A korlátozottan cselekvőképes nagykorúak kapcsán eltérő a helyzet. A Ptk. 2:20. § (1) bekezdése szerint a bíróság ítéletében rendelkezik az adott személy cselekvőképességének korlátozásáról meghatározott ügycsoportokra nézve, ekkor az ezen ügyekre vonatkozó jognyilatkozatának érvényességéhez a gondnokának hozzájárulása szükséges, kivéve a (3) bekezdés alapján, ha például a jognyilatkozat tételére a jogszabály feljogosítja, vagy köthet olyan szerződéseket, amelyekkel kizárólag előnyt szerez. A korlátozottan cselekvőképes személyek személyes adatainak kezeléséhez a hozzájárulást egyrészt az adott személy gondnoka teheti meg, amennyiben a kérdéses adatkezelés a korlátozással érintett ügycsoportok közé tartozik. Amennyiben az adatkezelés ezen ügycsoportokon kívüli, akkor a korlátozottan cselekvőképes személy önállóan, érvényesen tehet jognyilatkozatot. Ez utóbbi eset kapcsán azonban, ha az érintett érdekeinek védelme, károsodástól való megóvása azonnali intézkedést igényel, a hozzájárulását igénylő ügyekben a gondnok önállóan is eljárhat, és megteheti a kívánt jognyilatkozatot az érintett személy helyett.⁴¹

³⁸ 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről (továbbiakban Ptk.) 2:11. §-2:14. §.

³⁹ GDPR (38) Preambulumbekezdés.

⁴⁰ Ptk. 2:22. §. (1)-(2).

⁴¹ Ptk. 2:20. § (1)-(4).

2. Önkéntesség

A hozzájárulás további fontos fogalmi eleme az önkéntesség, amely azt feltételezi, hogy az érintett szabad akaratából adta meg a hozzájárulását. A kényszerítés, a megfélemlítés, a jogellenes fenyegetés (*vis compulsiva*) és a megtévesztés kizárja a szabad akaratot, így az önkéntességet,⁴² és a kötetmi jogi viszonyokban akarat hiábán lévén érvénytelenségi okok.⁴³

A rendelet (42) Preambulumbekezdése alapján az önkéntes jelleg körében vizsgálható, hogy az érintettnek van-e „valós vagy szabad választási lehetősége” és módjában áll-e a hozzájárulás nélküli megtagadása vagy visszavonása, hogy ez kárára váljon.⁴⁴ A valódi és szabad választási lehetőség hiányában az érintett kényszerítve érzheti magát a hozzájárulás megadására, úgy érzékelheti, hogy negatív következményei lesznek, ha nem adja a hozzájárulását.⁴⁵

A WP29-es munkacsoport⁴⁶ véleményében a választási lehetőség hiányának példaként hozza fel azt az esetet, amikor egy iskola a diákjainak hozzájárulását kéri, hogy a róluk készült fényképeket felhasználhassa egy nyomtatott diáklapban. Az ilyen jellegű helyzetekben a hozzájárulás valódi választási lehetősége hiányzik, ha a diákoktól megtagadják az oktatást vagy valamely szolgáltatásokat, így ha például egy vagy több tanórán vagy eseményen nem vehetnének részt a hozzájárulásuk megtagadása miatt. Azonban, ha a diákok elutasíthatják a róluk készült fényképek felhasználását, anélkül, hogy ebből bármilyen káruk származna, megvalósul a választási lehetőség és így a hozzájárulásuk érvényes lesz.⁴⁷

A digitálisan megvalósuló, *online oktatás kapcsán*⁴⁸ a diákokat nem érheti hátrány akkor sem, ha nem kapcsolják be a webkamerájukat egy adott tanórán való részvételhez. A hátrány abban állna, és a diákok választási lehetősége hiányozna, ha az órán kizárólag bekapcsolt webkamerával vehetnének részt. Ugyanez a helyzet, amennyiben egy adott tanórát videofelvétel rögzíteni kíván az oktató, hiszen ekkor is biztosítani kell az órán való részvételt azoknak a diákoknak, akik nem kívánnak az adott felvételen az „arcukkal” együtt szerepelni. Ezekben az esetekben az adatkezelés jogalapja a diák hozzájárulása.

Álláspontunk szerint a fentitől eltérő a helyzet, amennyiben szintén online oktatás keretében egy kötelező vizsga teljesítéséhez követeli meg az adatkezelő a webkamera és mikrofon használatát és bekapcsolását a vizsga teljes időtartama alatt. Ekkor már nem az érintett hozzájárulása lesz a megfelelő jogalap, hanem a köznevelési vagy felsőoktatási

⁴² DAMMANN, ULRICH – SIMITIS, SPIROS: EG-Datenschutzrichtlinie, Kommentar. Taschenbuch, Nomos Verlag. Baden-Baden, 1997. 116. p.

⁴³ Ptk. 6:91. §.

⁴⁴ GDPR (42) Preambulumbekezdés.

⁴⁵ A 29. cikk szerinti adatvédelmi munkacsoport iránymutatása az (EU) 2016/679 rendelet szerinti hozzájárulásról. 17/HU WP259 rev.01. Elfogadás időpontja: 2017. november 28. Utolsó felülvizsgált és elfogadott változat időpontja: 2018. április 10. 6. p.

⁴⁶ A 95/46/EK adatvédelmi irányelv 29. cikke alapján létrehozott munkacsoport (Article 29 Working Party – Art.29WP) egy önálló uniós munkacsoport volt, amely az általános adatvédelmi rendelet alkalmazandóvá válásáig és az Európai Adatvédelmi Testület (EDPB) felállításáig a magánélet és a személyes adatok védelmével kapcsolatos ügyekkel foglalkozott.

⁴⁷ WP259 rev.01. i.m. 7. p.

⁴⁸ A digitális oktatás egyes kérdéseire L. NAIH/2020/2888/ számú állásfoglalás.

intézmény adatkezelőként⁴⁹ a rendelet 6. cikk (1) bekezdés e) pontja szerinti közfeladat ellátásának jogalapjára támaszkodhat.

A fenti helyzetben ráadásul egy további probléma jelentkezik. A rendelet (43) Preambulumbekezdése kifejezetten *kizárja a hozzájárulást* a személyes adatok kezelésének érvényes jogalapjaként akkor, ha az érintett és az adatkezelő között *egyértelműen egyenlőtlen viszony* áll fenn. Ennek egy nevesített formájaként a rendelet arról az esetről rendelkezik, amikor az adatkezelő közhatalmi szerv, és az adott helyzet valamennyi körülményét figyelembe véve valószínűtlen, hogy a szóban forgó hozzájárulás megadása önkéntesen történt.⁵⁰ Közhatalmi szerv esetében ugyanis az ügýtípustól függően az érintett kényszerítve érezheti magát a hozzájárulás megadására. A rendelet (43) Preambulumbekezdésének megfogalmazásából következik, hogy a közhatalmi szervek csak abban az esetben alkalmazhatják érvényesen a hozzájárulást adatkezelési jogalként, amennyiben az adott helyzet valamennyi körülményét figyelembe véve igazolható annak önkéntessége és más jogalap nem használható.

A rendelet tervezetéből törlésre került a munkáltató és a munkavállalói közötti egyértelműen egyenlőtlen viszony a foglalkoztatás terén, noha kétségtelenül egy hierarchikus helyzetről van szó.⁵¹ Jóri álláspontja szerint ugyanakkor a munkahelyi adatkezelés kapcsán kevés olyan helyzet adódik, amikor a hozzájárulás érvényes jogalként alkalmazható, éppen a valódi önkéntesség hiánya okán.⁵² A WP29-es munkacsoport ennél kategorikusabban fogalmaz, álláspontja szerint a munkahelyi adatkezelések többségénél a jogszerű jogalap *„nem lehet és nem szabad, hogy a munkavállalók hozzájárulása legyen”*. A munkacsoport meglátása szerint munkáltató csak kivételesen hagyatkozhat a hozzájárulásra jogszerű adatkezelési jogalként, akkor, ha a munkáltató megfelelően bizonyítja, hogy a munkavállalói hozzájárulás ténylegesen önkéntes.⁵³

A hatályos rendelet további helyzeteket nem nevesít, azonban a gyakorlatban az egyenlőtlen hatalmi viszony nem korlátozódik a közhatalmi szervekre és a munkáltatókra, más helyzetekben is előfordulhat. Ezért az ilyen egyértelműen egyenlőtlen hatalmi viszony fogalma esetről-esetre tisztázandó, amelyhez egyrészt az Európai Bíróság ítélkezési gyakorlata, másrészt a korábbi WP29-es munkacsoport, valamint az azt felváltó Európai Adatvédelmi Testület (The European Data Protection Board – EDPB, továbbiakban EDPB) véleményei, iránymutatásai nyújthatnak segítséget.

Éppen ilyen helyzet azonosítható a korábban említett oktatás kapcsán az oktatási intézmény és diákjai között is, amely ugyan egyértelműen egyenlőtlen (hatalmi) viszony, ám a hozzájárulás önkéntességének kritériumát megfelelően biztosítva, vagyis választási lehetőség garantálásával az iskola érvényes jogalként alkalmazhatja a hozzájárulást a diákok személyes adatainak, így a róluk készült fényképfelvételek kezeléséhez.

A WP29-es munkacsoportot felváltó Európai Adatvédelmi Testület (The European Data Protection Board – EDPB, továbbiakban EDPB)⁵⁴ tovább frissítette az adatvédelmi rendelet

⁴⁹ NAIH/2020/2888/ számú állásfoglalás. 4. p.

⁵⁰ GDPR (43) Preambulumbekezdés.

⁵¹ VOIGT, PAUL – VON DEM BUSSCHE, AXEL: *The EU General Data Protection Regulation (GDPR). A Practical Guide*. Springer, 2017. 95. p.

⁵² JÓRI – SOÓS – BARTFAI – HÁRI 2018, 128. p.

⁵³ WP259 rev.01. i.m. 8. p.

⁵⁴ GDPR 68. cikk.

szerinti hozzájárulásról foglaltakat iránymutatásában.⁵⁵ Az infokommunikációs technológiák kapcsán az egyik leglátványosabb példaként a választási lehetőség hiányára az ún. „sütikkel” kapcsolatos adatkezelést említi. Gyakori probléma, amikor egy adott weboldal szolgáltatója olyan ún. szkriptet alkalmaz, amely letiltja a weboldal tartalmának láthatóságát, a sütik elfogadására irányuló kérés, valamint az arra vonatkozó információk kivételével, hogy mely sütiket állítják be, és milyen célból dolgozzák fel az adatokat. A felhasználó a tartalomhoz csak a „Sütik elfogadása” gombra kattintva férhet hozzá, ha nem fogadja el a azokat, akkor a tartalom korlátozottan vagy egyáltalán nem töltődik be. Ekkor az érintett felhasználó szintén nem rendelkezik valódi választási lehetőséggel, hiszen nemleges válasza esetén hátrány éri, ezért a hozzájárulása nem minősül önkéntesnek és érvényesnek.⁵⁶

A fenti esetben ráadásul az adatkezelő a hozzájárulást a szolgáltatás igénybevételének *feltételéül* szabja. A rendelet 7. cikke tovább részletezi a hozzájárulás feltételeit, amelynek (4) bekezdése értelmében nem önkéntes a hozzájárulás, ha a szerződési feltételek elfogadásához kötik vagy valamely szerződés, illetve szolgáltatás teljesítésének „feltételéül” az olyan személyes adatok kezeléséhez való hozzájárulást, amelyek egyébként nem szükségesek a szerződés vagy a szolgáltatás teljesítéséhez.⁵⁷

A EDPB iránymutatásában kiemeli, hogy a rendelet 7.cikk (4) bekezdése annak biztosítására törekszik, hogy a személyes adatok kezelésének célját ne kapcsolják olyan szolgáltatásra irányuló szerződéses rendelkezéshez, amely szolgáltatáshoz ezek a személyes adatok nem szükségesek. A rendelkezés lényege, hogy a személyes adatok kezelése, amelyhez hozzájárulást kérnek, ne váljon közvetlenül vagy közvetve a szerződés ellenszolgáltatásává.⁵⁸ A rendelkezés fontos következménye, hogy a személyes adatok jogszerű kezelésének két jogalapja, a hozzájárulás és a szerződés⁵⁹ nem kapcsolható össze, nem egyesíthető.⁶⁰ Továbbá a személyes adatok kezelésére vonatkozó elvek közül az adattakarékosság elve⁶¹ szintén kizárja az irreleváns és az adatkezeléshez szükségtelen személyes adatok kezelésének lehetőségét, az ún. „készletezést”. Mindezekben kerestül a szabályozás az érintett adatalanyokat védi a személyes adataik kizsákmányolásával szemben, hiszen a személyes adatok a vállalkozások, cégek számára a digitális gazdaságban jelentős értékkel bírnak.⁶²

3. Konkrét és megfelelő tájékoztatáson alapuló

A hozzájárulás *konkrét* jellegét mind a hozzájárulásnak a rendelet 4. cikk 11. pont szerinti definíciója, mind a személyes adatok kezelésének céljai kapcsán a 6.cikk (1) bekezdés a)

⁵⁵ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020 on consent under Regulation 2016/679. Version 1.1. Adopted on 4 May 2020.

⁵⁶ Uo. 13–14. pp.

⁵⁷ GDPR (43) Preambulumbekezdés és 7. cikk (4).

⁵⁸ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020 i.m. 11. p.

⁵⁹ GDPR 6. cikk (1) a) és b).

⁶⁰ VOIGT, PAUL – VON DEM BUSSCHE, AXEL 2017, 95–96. pp.

⁶¹ GDPR 5. cikk (1) c).

⁶² SZCZEPAŃSKI, MARCIN: *Is data the new oil? Competition issues in the digital economy*. Briefing, European Parliamentary Research Service, 2020. Forrás: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646117/EPRS_BRI\(2020\)646117_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/646117/EPRS_BRI(2020)646117_EN.pdf), Utolsó letöltés: 2020.12.19.

pontja követelményként írja elő. Az EDPB iránymutatása alapján az adatkezelőnek a „konkrét” elem teljesítése érdekében a következőket kell alkalmaznia: a) a cél konkrétizálása a funkciók terjeszkedése elleni garanciaként, b) a hozzájárulás iránti kérelmek részletessége, valamint c) az adatkezelési tevékenységekhez kapcsolódó hozzájárulás megszerzésével összefüggő információk egyértelmű elkülönítése más kérdésekre vonatkozó információktól.⁶³

Az a) pont a célhoz kötöttség elvét szolgálja, annak érdekében, hogy a célok ne mosódjanak el, azok egyértelműek legyenek, valamint annak az elkerülését, hogy az érintett tudta nélkül az adatkezelő megváltoztassa a szóban forgó adatkezelés eredeti célját. Ez a követelmény tehát akkor fog teljesülni, ha az adatkezelő konkrétan, egyértelműen meghatározza az adatkezelés célját vagy céljait, és ezekről előzetesen megfelelően tájékoztatja az érintettet, aki ezek ismeretében adja meg a hozzájárulását az adatkezeléshez.⁶⁴ Az érintettnek mindezek révén a választási lehetősége is biztosítva van, hogy dönthessen arról,⁶⁵ pontosan mihez adja a beleegyezését.

A b) pont azt a korábban tárgyalt követelményt tükrözi, hogy amennyiben az adatkezelésnek több célja van, azokat az adatkezelő megfelelően részletezze, és ezekről megfelelően tájékoztassa az érintettet. A konkrét cél ismeretében konkrét hozzájárulás az elvart.⁶⁶

Szoros összefüggésben áll az önkéntességnél tárgyalt választási lehetőséggel, valamint a megfelelő tájékoztatással az a helyzet, amikor egy adott szolgáltatás több adatkezelési művelettel is jár és ezek több célt is szolgálnak. A személyes adatok kezelésének jogszerűségéhez az érvényes jogalap mellett a célhoz kötöttség elvének teljesülése is szükséges, tehát, hogy az adatkezelés konkrétan meghatározott, egyértelmű, és jogszerű célból történjen.⁶⁷ Az érintettet ezekről a célokról tájékoztatni kell, a választási lehetősége pedig abban áll, hogy szabadon döntheti el, hogy melyik célt fogadja el, azok közül „válogat”, vagy azok összességét. Azonban fontos követelmény az érintett választási szabadsága körében, hogy nem kötelezhető az adatkezelési célok összekapcsolásának elfogadására. A rendelet (43) Preambulumbekezdése kimondja, hogy a hozzájárulás nem tesz lehetővé az érintettek külön-külön hozzájárulását a személyes adatkezelési műveletekhez, noha az az adott esetben megfelelő. A (32) Preambulumbekezdést az előző rendelkezéssel együtt olvasva pedig egyértelművé válik, hogy „a hozzájárulás az ugyanazon cél vagy célok érdekében végzett összes adatkezelési tevékenységre kiterjed. Ha az adatkezelés egyszerre több célt is szolgál, akkor a hozzájárulást az összes adatkezelési célra vonatkozóan meg kell adni.” Ebben a helyzetben az adott szolgáltatás nyújtásának előfeltétele az lesz, hogy az érintett az összes adatkezelési célt elfogadja, tehát ekkor több hozzájárulás is szükséges lehet.⁶⁸ Emellett, ahogyan azt a II. pontban kifejtettük, a hozzájárulással nem érintett adatkezelési célra külön jogalapot kell választani.

⁶³ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020 i.m. 16. p.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ PÉTERFALVI ATTILA - RÉVÉSZ BALÁZS - BUZÁS PÉTER 2008, 117. p.

⁶⁶ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020 i.m. 18. p.

⁶⁷ GDPR 5. cikk (1) b).

⁶⁸ L. The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020 i.m. 14. p.

Az EDPB hangsúlyozta iránymutatásában, hogy több adatkezelési cél esetén, amennyiben az adatkezelő nem kísérli meg, hogy minden egyes célhoz külön-külön hozzájárulást kérjen, hiányzik a választási szabadság. A WP29-es munkacsoport és az EDPB a *részletesség* követelményét mind az önkéntesség, mind a hozzájárulás konkrét mivoltával kapcsolatban tárgyalta. Az érintett választási lehetősége akkor áll fenn, ha az adatkezelő kellő részletességgel írja le az adatkezelés céljait, és azokat elkülöníti egymástól.⁶⁹

A fentiekből következik az is, hogy amennyiben a megkezdett adatkezelés során annak célja változik, vagy további adatkezelési cél merül fel, akkor az érintett korábbi hozzájárulása érvényét veszti, az adatkezelőnek ekkor újra be kell szereznie az érintett beleegyezését, illetve az új cél kapcsán is ki kell azt kérnie. Ellenkező esetben a személyes adat kezelése nem felel meg a rendelet előírásainak.

A c) pont az adatkezelők azon kötelezettségét tartalmazza, hogy minden egyes adatkezelésről konkrét tájékoztatással szolgáljanak, ráadásul külön-külön mindegyik hozzájárulás iránti kérelem esetén. Itt kapcsolódik össze a „konkrétság” követelménye az érintett megfelelő tájékoztatásával.

A korábbi adatvédelmi irányelv is tartalmazta az *érintett tájékoztatásának követelményét*,⁷⁰ azonban az általános adatvédelmi rendelet jelentősen bővítette azon információk körét, amelyeket az adatkezelő köteles az érintett tudomására hozni.⁷¹ A tájékoztatás a rendelet egyik központi és hangsúlyos eleme, egyben érintetti jogosultság. Az érintett akkor tud érvényes hozzájárulást adni,⁷² ha tudatában van a konkrét adatkezelési helyzetnek, vagyis, hogy mely személyes adatait, ki fogja kezelni, milyen adatkezelési céllal és milyen jogalap alapján.

A rendelet az irányelvvel ellentétben a tájékoztatás mikéntjét tekintve is tartalmaz előírást. A *tájékoztatás tömör, könnyen hozzáférhető és könnyen érthető kell legyen, világos és közérthető nyelven* megfogalmazva. A gyermekek különös védelme miatt a kifejezetten gyermekekre vonatkozó adatkezeléskor minden információt és kommunikációt a gyermek által könnyen érthető, világos és közérthető nyelven kell megfogalmazni.⁷³ Az EDPB iránymutatása szerint az adatkezelők nem használhatnak nehezen érthető, hosszú adatvédelmi irányelveket vagy jogi szakzsargonral teli tájékoztatásokat. A cél, hogy az átlagemberek számára is érthető legyen, emellett elkerüljék, hogy az adatkezelők a hozzájárulás kapcsán releváns információkat az általános szerződési feltételekben rejtse el.⁷⁴

Az információk közzétételre *írásban* van lehetőség, amely követelménynek adatkezelési tájékoztatóval és annak megfelelő megszövegezésével kell, hogy eleget tegyenek az adatkezelők. A rendelet értelmében a tájékoztatás *elektronikus* formátumban is közzétehető; a könnyen hozzáférhetőséget szolgálja, ha ez internetes honlapon keresztül történik, vagy audio-vagy videoüzenet formájában. A *szóbeli* tájékoztatást akkor teszi lehetővé, ha az érintett személyazonosságát igazolták,⁷⁵ a gyakorlatban különösen telefonbeszélgetés kapcsán merülhet fel ilyen eset.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ 95/46/EK irányelv 10. és 11. cikk.

⁷¹ GDPR 13. és 14. cikk.

⁷² PÉTERFALVI ATTILA – RÉVÉSZ BALÁZS – BUZÁS PÉTER 2008, 113. p.

⁷³ GDPR (58) Preambulumbekezdés, 12. cikk (1).

⁷⁴ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020 i.m. 18. p.

⁷⁵ GDPR (58) Preambulumbekezdés, 12. cikk (1).

Érdekesség, hogy noha a rendelet rendkívül részletesen felsorolja azon információk körét, amelyekről az érintettet tájékoztatni kell, azonban a (42) Preambulumbekezdésben *minimumkövetelményként* azt találjuk, hogy ahhoz, hogy a hozzájárulás tájékoztatáson alapulónak minősüljön, az érintettnek legalább tisztában kell lennie az adatkezelő kilétével és a személyes adatok kezelésének céljával.⁷⁶ Az érintett megalapozott döntéséhez azonban részletes tájékoztatás szükséges, ezért álláspontunk szerint esetről-esetre vizsgálandó, hogy önmagában ilyen rövid tájékoztatás megállja-e a helyét és elegendő-e. Egy telefonbeszélgetés kapcsán például elegendő lehet,⁷⁷ azonban egyéb esetekben már mérlegelni szükséges. Megállapítható, hogy a (42) Preambulumbekezdésben meghatározottak leginkább egy végső kapaszkodóként szolgálnak az adatkezelő számára.

Meglátásunk szerint az adatkezelőknek célszerű a teljességre törekedniük, de legalábbis javasolt szem előtt tartaniuk az Európai Adatvédelmi Testület iránymutatásában meghatározott minimumkövetelményeket a tájékoztatás kapcsán. A Testület szerint legalább a következő információk szükségesek a megfelelő tájékoztatáshoz:

- az adatkezelő kiléte,
- mindegyik olyan adatkezelési művelet célja, amelyhez hozzájárulást kérnek
- milyen típusú adatok gyűjtésére és felhasználására kerül sor,
- a hozzájárulás visszavonásához való jog
- amennyiben történik automatizált döntéshozatal, az adatok ilyen célból történő felhasználására vonatkozó tájékoztatás a 22. cikk (2) bekezdése c) pontjának megfelelően,
- amennyiben történik adattovábbítás, az adattovábbításoknak a megfelelőségi határozat és megfelelő garanciák hiányából fakadó lehetséges kockázatai.

A Testület azonban szintén hangsúlyozta, hogy adott esetben további információkra lehet szükség, hogy az érintett megértse az adatkezelési tevékenységet.⁷⁸

A magyar adatvédelmi felügyeleti hatóság, a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (továbbiakban NAIH) gyakorlata alapján nem csak az előzetes tájékoztatás hiánya, de a nem megfelelő tájékoztatás is a rendelet előírásaiba ütközik, és ez alapján bírságot szabhat ki. A Hatóság az Alkotmánybíróság állandó gyakorlatára hivatkozott, amely kimondta: a Magyarország Alaptörvényének VI. cikk (2) bekezdésében rögzített személyes adatok védelméhez való jog egyik legfontosabb alkotmányos követelménye az, hogy „mindenki számára követhetővé és ellenőrizhetővé kell tenni az adatkezelés egész útját, vagyis mindenkinek joga van tudni, ki, hol, mikor, milyen célra használja fel az ő személyes adatait.”⁷⁹ Az adatkezelés megkezdése előtt az előzetes tájékoztatáson keresztül érvényesülhet ez az alkotmányos követelmény.⁸⁰

További fontos kritérium, hogy az érintett a hozzájárulást a tájékoztatást követően, de még az adatkezelést megelőzően kell, hogy megadja.⁸¹ A hozzájárulás érvényességi ideje

⁷⁶ GDPR (42) Preambulumbekezdés.

⁷⁷ PÉTERFALVI ÁTILA – RÉVÉSZ BALÁZS – BUZÁS PÉTER 2008, 114. p.

⁷⁸ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020 i.m. 17–18. pp.

⁷⁹ 15/1991. (IV. 13.) AB hat. ABH 1991, 4. és 32/2013. (XI. 22.) AB hat. ABH 2013, 1176.

⁸⁰ NAIH/2018/296/4/H. számú ügy. 5. p.

⁸¹ GUTWIRTH, SERGE – LEENES, RONALD – DE HERT, PAUL (szerk.): *Reforming European Data Protection Law*. Springer, 2015. 48. p.

tekintetében a rendelet nem határoz meg időbeli korlátot. Azonban a nem használt hozzájárulás egy idő után elveszíti az érvényességét, hiszen az érintett számára a múlt homályába vész, hogy mikor és mihez adta a hozzájárulását. Német tagállami bíróságok gyakorlatában a maximum 10 éves megőrzési időt tekintették elfogadottnak.⁸²

4. A hozzájárulás aktív jellege

A rendelet 4. cikk 11. pontja szerinti definíció további összetevője az érintett aktivitása a hozzájárulás során, vagyis, hogy *nyilatkozata* vagy *egyértelmű megerősítő cselekménye* útján jelezze beleegyezését a személyes adatainak kezelésébe, amelyek értelmezését a (32) Preambulumbekezdés adja meg. Az érintett nyilatkozata írásbeli vagy szóbeli is lehet, valamint megtehető elektronikus úton is. Az egyértelmű megerősítő cselekmény kapcsán ugyanezen Preambulumbekezdés tisztázta az ún. „checkbox”, vagyis a jelölőnégyzet útján történő hozzájárulás kérdését. Az internetes honlapok többségénél találkozhattunk korábban azzal a megoldással, hogy az érintett felhasználó hozzájárulását a személyes adatainak kezeléséhez egy már előre kipipált jelölőnégyzettel megadottnak tekintették. A rendelet azonban kifejezetten kizárja, hogy az előre bejelölt négyzet vagy a nem cselekvés érvényes hozzájárulásnak, és így a hallgatás beleegyezésnek minősüljön. A jelölőnégyzet abban az esetben használható jogszerűen az internetes honlapok, webáruházak üzemeltetői által, ha azt az érintett felhasználó saját maga pipálja be, vagy az adott honlapon maga hajt végre technikai beállításokat.⁸³

A fentiekén túlmenően megerősítő cselekedetnek tekinthető még az olyan nyilatkozat vagy cselekedet is, amely az adott összefüggésben az érintett hozzájárulását személyes adatainak tervezett kezeléséhez egyértelműen jelzi.

Ezen érvényességi kellék kapcsán is az adatkezelőre hárul a kötelezettség, hogy biztosítsa az aktív cselekvést az érintett részéről. E körben elfogadható az is, ha az érintett aláhúzással, vagy a checkboxban saját maga által elhelyezett jelöléssel nyilatkozik.⁸⁴ A NAIH gyakorlata alapján a rendelet hatálybalépése előtt sem volt elfogadható az adatkezelő által előre kipipált jelölőnégyzet,⁸⁵ azon az alapon, hogy az nem felel meg a határozottság és félreérthetlenség követelményének. Előfordulhat ugyanis, hogy az érintett nem veszi észre a jelölőnégyzetet, így pedig olyan nyilatkozatot is tehet, amely nem állt szándékában.⁸⁶ Szintén nem megfelelő megoldás, ha előre ugyan nincs kipipálva a négyzet, de a regisztráció elküldésekor a weboldalt működtető szoftver azt automatikusa kipipálja. A NAIH azt is problémásnak találta, ha a négyzetet „negatív” módon használják, vagyis akkor kell kipipálni, ha nem járul hozzá az adatkezeléshez az érintett.⁸⁷

⁸² KAZEMI, ROBERT: *General Data Protection Regulation (GDPR)*. Tredition GmbH, Hamburg, 29. p.

⁸³ GDPR (32) Preambulumbekezdés.

⁸⁴ PÉTERFALVI ATTILA – RÉVÉSZ BALÁZS – BUZÁS PÉTER 2018, 118. p.

⁸⁵ NAIH-801-8/2013/H. számú ügy.

⁸⁶ NAIH/2017///H. NAIH/2016/1994/H. számú ügy.

⁸⁷ Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság: Tájékoztató a webáruházakra vonatkozó adatvédelmi követelményekről. 2017. 11. p. Forrás: <https://www.naih.hu/files/2017-02-17-webaruhaz-tajekoztato-NAIH-2017-1060-V.pdf> (Utolsó letöltés ideje 2020. december 27.)

Az Európai Bíróság a *Planet49-ügyben* kimondta, hogy lehetetlennek tűnik objektív módon meghatározni, hogy ténylegesen hozzájárult-e az érintett a személyes adatainak az interneten történő kezeléséhez azáltal, hogy az előre bejelölt négyzet jelölését nem törölte, és annak a megállapítása is, hogy a hozzájárulást megfelelő információk birtokában adta-e meg. Ilyen esetekben nem zárható ki, hogy az érintett nem olvasta az előre bejelölt jelölőnégyzethez kapcsolódó tájékoztatást, sőt, lehet, hogy észre sem vette ezt a négyzetet, és úgy folytatta a böngészést az általa látogatott internetes oldalon.⁸⁸

A szóbeli hozzájáruló nyilatkozat kapcsán megjegyzendő, hogy ugyan ennek lehetőségét nem zárja ki a rendelet, azonban az adatkezelő elszámoltathatóságának elve alapján képesnek kell lennie a hozzájárulás megtételének igazolására. Ez pedig egy összetett adatkezelési helyzet kapcsán szóbeli hozzájárulással igencsak nehézkes, ezért álláspontunk szerint nem célszerű. Szóbeli hozzájárulás elhangozhat telefonbeszélgetés során is, amikor a szolgáltató rögzíti a hívást, ennek segítségével a bizonyíthatóság már megvalósul. Az EDPB iránymutatása szerint a szóbeli hozzájárulás során az adott tagállami szerződési jogra kell tekintettel lenni.⁸⁹

Az infokommunikációs technológiák és az okoseszközök térnyerésével az EDPB-nak olyan gyakorlati példákkal is kellett foglalkoznia, mint a hozzájárulás megadása egy képernyőn lévő görgetősáv suhintásával, egy okoskamera előtti integetéssel, egy okostelefon óramutató járásával megegyező elforgatásával vagy egy nyolcas mozdulattal. Ezek akkor tekinthetők aktív beleegyezés jelzésének, ha az előzetes tájékoztatás félreérthetetlen, és amennyiben egyértelmű, hogy a kérdéses mozdulat egy konkrét kérelembe való beleegyezést jelent, például jól látható figyelemfelhívás olvasható erről az érintett számára. Fontos hangsúlyozni, hogy az adatkezelőnek ekkor is képesnek kell lennie annak bizonyítására, hogy a hozzájárulást ilyen módon szerezte meg. A hozzájárulás visszavonására pedig ekkor ugyanilyen módon kerülhet sor, ahogyan azt a fentiekben kifejtettük. Az olyan tevékenységek, mint a görgetés vagy a weboldalon keresztüli leolvasás vagy hasonló felhasználói tevékenység, semmilyen körülmények között nem felelnek meg az egyértelmű és megerősítő cselekedet követelményének.⁹⁰

Az *Orange Romania-ügyben* szintén a hozzájárulás érvényességének bizonyíthatósága volt a kérdés. Az Európa Bíróság kimondta, hogy az a (távközlési szolgáltatások nyújtására irányuló) szerződés, amelyben olyan feltétel található, amelynek értelmében az érintett személyt a személyazonosító okmányai másolatainak gyűjtéséről és tárolásáról tájékoztatták, és ahhoz hozzájárult, *nem alkalmas annak bizonyítására*, hogy ez a személy érvényesen hozzájárulást adott ehhez az adatkezeléshez, különösen akkor nem:

- ha az adatkezelő a szerződés aláírása előtt bejelölte az e feltételre vonatkozó négyzetet, vagy
- ha a szerződés rendelkezései alkalmasak az érintett személy azzal kapcsolatos megtevéstésére, hogy a kérdéses szerződés megkötésére az adatkezeléshez való hozzájárulás megtagadása ellenére is lehetőség van,

⁸⁸ C-673/17 Verbraucherzentrale Bundesverband e.V. v Planet49 GmbH. [2019] ECLI:EU:C:2019:801. 55. pont.

⁸⁹ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020. i.m. 21. p.

⁹⁰ The European Data Protection Board: Guidelines 05/2020. i.m. 22. p.

- vagy az adatkezelő jogellenesen befolyásolja a gyűjtés és tárolás megtiltására vonatkozó döntési szabadságot annak megkövetelésével, hogy az érintett személy a hozzájárulás megtagadása céljából az e megtagadást tartalmazó kiegészítő nyomtatványt töltsön ki.⁹¹

IV. Összegzés

Jelen tanulmány a személyes adatok kezelésének lehetséges jogalapjai közül a hozzájárulást és annak érvényességi szempontjait vizsgálta. A hozzájárulás jogalapján keresztül a 2018. május 25. napjától alkalmazandó általános adatvédelmi rendelet az érintett információs önrendelkezési jogát hivatott biztosítani, hogy az adatalany maga rendelkezhesen személyes adatainak sorsa felett. A rendelet emellett az adatkezelők felelősségére és elszámoltathatóságára helyezte a hangsúlyt, akik kötelezettsége az érintetti akarat megfelelő teljesítése, és a rendeletben foglalt előírásoknak való megfelelés.

Amikor egy adatkezelő a jogalapok közül az érintetti hozzájárulást választja, előzetesen több szempontot is figyelembe kell vennie. A hozzájárulás csak akkor lesz jogszerű jogalap, ha az adatkezelő biztosítani tudja annak egyes fogalmi elemeinek teljesülését, és ezek révén a hozzájárulás érvényességét. A hozzájárulás érvényességhez a következő feltételeknek kell teljesülnie: az érintett adatalany kívánságát kell, hogy tükrözze; önkéntesnek, kifejezettnek és tájékoztatáson alapulónak kell lennie; a konkrétan meghatározott adatkezelési célhoz adja meg az érintett; még az adatkezelést megelőzően; egyértelműen és aktívan kell kinyilvánítania azt, továbbá az így megadott hozzájárulását az érintett az adatkezelés során bármikor visszavonhatja. Ezek egyben a hozzájárulás konjunktív feltételei, hiszen amennyiben azok bármelyike is hiányzik, nem tekinthetjük érvényesnek a hozzájárulást.

A bizonyítási teher az adatkezelőre hárul abban a tekintetben, hogy az érintett érvényesen hozzájárult a személyes adatainak kezeléséhez. A rendelet egyes rendelkezéseiben támasztott fogalmi elemek közül egyesek tartalmát nem tisztázza a szabályozás. Ezek magyarázatához az Európai Bíróság, az Európai Adatvédelmi Testület és a NAIH gyakorlatát hívtuk segítségül.

Gyakorlati példákon keresztül azt is megvizsgáltuk, hogy a technológia gyors fejlődésének köszönhetően az infokommunikációs rendszerek kapcsán milyen új és speciális adatkezelési helyzetek állhatnak elő, amelyek újabb és újabb kihívások elé állítják az adatkezelőket. Összességében tehát összetett szempontrendszerrel van szó, ezért körültekintően kell megtervezni az adatkezelési műveleteket, mielőtt a hozzájárulás jogalapja kerülne alkalmazásra.

⁹¹ C-61/19 Orange Romania SA v Autoritatea Națională de Supraveghere a Prelucrării Datelor cu Caracter Personal (ANSPDCP) [2020] ECLI:EU:C:2020:901.

SZILVIA VÁRADI

**"CONFIRMED. OR NOT?" CRITERIA FOR THE VALIDITY OF
CONSENT FOR THE PROCESSING OF PERSONAL DATA**

(Summary)

Consent is one of the key principles in the protection of personal data. We may consider the consent of the data subject as a manifestation of the exercise of the right of informational self-determination, which means consent to the processing of the data subject's own personal data. This work seeks to examine what exactly the consent of the data subject covers and what key elements it has under the existing EU legislation and the conditions for its validity. The evaluation is based on the practice of the Hungarian data protection authority (NAIH) and on the most recent case law of the European Court of Justice.

When a data controller chooses the consent of the data subject from among the possible legal bases, he/she must take into account several aspects in advance. Consent will only be a legitimate legal basis, if the controller is able to ensure that its conceptual elements are met and as a result the consent is valid. A consent is considered valid under the following conditions: it must reflect the wishes of the data subject; be voluntary, explicit, and informed; prior to processing the data subject is provided with the specific purpose for which the data are processed; it must be specific and actively stated. Besides, the given consent may be withdrawn by the data subject at any time during the processing. These are also cumulative criteria for a consent, because if any of them is missing, we cannot consider the consent valid.

The content of some of these conceptual elements of a valid consent is not clarified by the General Data Protection Regulation. To explain these, we have called on the practice of the European Court of Justice, the European Data Protection Board and the NAIH.

Through practical examples, we have also analyzed the new and specific data processing situations that can occur in the context of info-communication systems and technologies, which are creating new challenges for data controllers given to the rapid development of this field. Overall, this topic has a complex set of criteria, and it is therefore necessary to plan data processing operations carefully, before the consent as a legal basis is used.